

ORPHEUS NOSTER

2009/1.

SZÁMUNK SZERZŐI

DR. habil. BÍRÓ MÁRIA (1946)	ókortörténész, KRE BTK, Történeti Intézet
DR. CSOMA ZSIGMOND DSc (1952)	agrártörténész, KRE BTK, Történeti Intézet, MTA Agrártörténeti Bizottság
DR. DÁVID NÓRA PhD (1981)	órkutató, hebraista, Universität Wien
DR. FÁBIÁN ZOLTÁN IMRE PhD (1954)	egyptológus, KRE BTK, Történeti Intézet
DR. habil. FEHÉR BENCE PhD (1968)	régész, ókortörténész, klasszika-filológus KRE BTK, Történeti Intézet
GAGANETZ PÉTER doktorandusz (1980)	PPKE BTK Történettudományi Doktori Iskola
DR. GUDOR KUND BOTOND PhD (1971)	történész, református lelkész Magyarigen
DR. IMREGH MONIKA PhD (1966)	reneszánsz-kutató, klasszika-filológus, KRE BTK, Történeti Intézet
DR. KÖNCZÖL MIKLÓS PhD (1981)	jogász, klasszika-filológus, PPKE – Durham University
DR. NÉMETH GYÖRGY DSc (1956)	ókortörténész, klasszika-filológus, ELTE BTK Ókortörténeti Tanszék
DR. habil. PETRŐCZI ÉVA PhD (1951)	puritanizmuskutató, költő, KRE Puritanizmuskutató Intézet
DR. SÁRKÖZY MIKLÓS PhD (1976)	iranista, történész, KRE BTK, Történeti Intézet
SZABÓ NOÉMI GYÖNGYVÉR, doktorandusz (1983)	középkorkutató, KRE BTK, Szabad Bölcsészet
DR. TÓTH ANNA JUDIT PhD (1975)	bizantinológus, klasszika-filológus, KRE BTK, Szabad Bölcsészet
TÓTH ZSUZSANNA doktorandusz (1977)	vallástörténész, KRE BTK, Történeti Intézet

Cikkeket, észrevételeket a következő címekre várunk:

guy_devere@hotmail.com (FEHÉR BENCE)

imreghmonika@gmail.com vagy imreghmonika@freemail.hu (IMREGH MONIKA)

Ugyanezek a címeken a folyóirat megrendelhető.

ORPHEUS NOSTER

A Károli Gáspár Református Egyetem
történeti és filológiai folyóirata

Kiadó: **Károli Gáspár Református Egyetem**

Felelős kiadó: **BÍRÓ MÁRIA**
a Történeti Intézet Igazgatója

Felelős szerkesztő: **FEHÉR BENCE**

Szerkesztő: **IMREGH MONIKA**

Lektorálta: **FODOR NÓRA ÉS PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS**

ISSN: 2061-456X

A nyomdai munkálatokat az Agroinform Kiadó,
az 1975-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesületének tagja
végezte.

1149 Budapest, Angol u. 34.
www.agroinform.com

Ügyvezető igazgató: Bolyki István
Felelős vezető: Stekler Mária
Tördelte: Soós Éva
Budapest, 2009/218.

SALUTEM BENIGNO LECTORI

„Mindent fénybe te vonsz, a világ ragyogó szeme vagy te,
szép sugarad gyújt újra világot, a fény ha kialszik.”

Orphikus himnuszok; A Naphoz

Üdvözllet a nyájas olvasónak! Advent idején, a Fény születését várva hadd jelentsem be most örömhírünket: elindultunk!

Folyóiratunk, az *Orpheus Noster*, a Károli Gáspár Református Egyetem Történeti Intézetének évente kétszer megjelenő lapja, elsősorban egyetemünk oktatóinak tudományos értekezéseit kívánja közölni a történettudományok, a vallás- és egyháztörténet, a filozófia, a filológia, a néprajz és a művészettörténet tárgyköréből, de szívesen várjuk más egyetemeken ill. oktatási központokban, egyéb intézményekben munkálkodó teológusok, oktatók, kutatók, a miénkkel egy szellemiségben gondolkodó szerzők írásait is. Miféle ez a szellemiség? A válaszadást egy szomorú ténymegállapítással kell kezdenem. Az ezredforduló első évtizedének végén szeretett szülőföldünk válságban van. Ennek pedig, s hogy oly sokan nyomasztónak és kilátástalannak élik meg napjaink valóságát, nem elsősorban a gazdasági világválság az oka. Miből fakad tehát? A szellemtelenségből, azaz a csupán egyéni anyagi érdekeket hajszoló kíméletlen önzésből, amit sem kutatóként sem tanári valónkban nem vallhatunk magunkénak. Sőt, ellene kell dolgoznunk – természetesen a Fény, azaz a szellem erejével. Ennek a nem apadó fénynek a forrása a mindig új erővel felragyogó antikvitás, mely kor értékeinek feltárása és megőrzése mellett követni fogjuk a görög és latin nyelven írt és ránk maradt forrásokat egészen napjainkig. Ezért kérem, kérjük kedves kollégáinkat, közreműködőinket, hogy oktatói munkájuk mellett írásaikkal is segítsenek szembemenni az árral úgy, hogy saját „sugaraikkal gyújtsanak újra világot”.

Köszönjük a Károli Gáspár Református Egyetem vezetésének, hogy támogatta törekvésünket egy folyóirathoz kapcsolódó tudományos műhely megteremtésében. Az *Orpheus Noster* folyóirat megindítását Balla Péter professzor úr, egyetemünk megbízott rektorának támogatása tette lehetővé, hálás köszönetünk érte!

Köszönjük még szíves közreműködését kedves kollégáinknak, Csoma Zsigmondnak, aki az Agroinform Nyomdával és az ötletgazdag Opalsystem grafikai tervező céggel való kapcsolatfelvételünket mozdította elő.

Jó olvasást kíván a szerkesztő:

Imregh Monika

TARTALOM

IMREGH MONIKA: <i>Bevezető</i>	3
FÁBIÁN ZOLTÁN IMRE: <i>A thébai el-Hoha domb déli lejtőjének feltárása</i> Nefermenu TT 184 számú sziklasírnak körzetében – 2009.	5
SÁRKÖZY MIKLÓS: <i>Fontes mutantur et nos mutamur in illis?</i> – A történeti emlékezet alternatívái a sásánida kori Iránban	33
DÁVID NÓRA: <i>Halál Qumránban</i> – a qumráni közösség temetkezési szokásainak problematikája és lehetséges forrásai	49
FEHÉR BENCE: Néhány pannoniai római felirat revíziója	63
TÓTH ANNA JUDIT: Ióánnés Lydos és a történelem megújítása	75
IMREGH MONIKA: Giovanni Pico della Mirandola 900 Tézise	83
CSOMA ZSIGMOND: <i>A késő reneszánsz magyar nyelvű kertészeti szakirodalma</i> (Ókori és kontra kortárs hivatkozások)	95
GUDOR KUND BOTOND: <i>Az erdélyi románok első tudományos történetírója: Bod Péter (1712–1769), A magyarigeni református lelkész</i>	115
PETRŐCZI ÉVA: <i>Variations on a Virgil-theme, from the Aeneid to Brodsky's Aeneas and Dido and its further paraphrases</i>	129

RECENZIOK

NÉMETH GYÖRGY: Egy álruhás sorozat <i>Tituli Aquincenses. Volumen I. Tituli operum publicorum et honorarii et sacri</i> . Cura Péter Kovács et Ádám Szabó.	137
TÓTH ZSUZSANNA: <i>Orpheus búcsúzik – Tanulmánykötet Sarkady János emlékére</i>	139
BÍRÓ MÁRIA: <i>Antik álmok álmodója. Sarkady János életútja, tudományos munkássága, szakirodalmi és fordítói tevékenysége. A Debreceni Egyetem Tudós professzorai I.</i>	140
GAGANETZ PÉTER: <i>Tóth Endre: Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei</i>	141
SZABÓ NOÉMI GYÖNGYVÉR: <i>Pius efficit ardor – A művészet értékelése Kálvin művében és a református kultúrában</i>	143
FEHÉR BENCE: Szörényi László: <i>Fasti Hungariae. Studi sulla filologia neolatina e sulle relazioni italo-ungheresi</i>	147

KONFERENCIA-HÍREK

SÁRKÖZY MIKLÓS: <i>Merre tart Irán?</i> Konferencia a mai Iránról szakembereknek és érdeklődőknek ..	151
KÖNCZÖL MIKLÓS: <i>Water and Power. Hydraulic Management and Conflicts in the Ancient World</i> ..	153
FEHÉR BENCE: <i>Nemzetközi konferencia a magyar és olasz antik örökségről</i>	157

A THÉBAI EL-HOHA DOMB DÉLI LEJTŐJÉNEK FELTÁRÁSA NEFERMENU TT 184 SZÁMÚ SZIKLASÍRJÁNAK KÖRZETÉBEN – 2009.¹

A thébai nekropoliszban dolgozó Egyiptomi Magyar Régészeti Misszió 1995 óta kutatja a qurnai el-Hoha domb déli lejtőjének felső részét. A kutatási terület számos, egykor gazdagon díszített, ma azonban már többnyire romos, sziklába vájt sírt és olyan további temetkezőhelyeket foglal magába, melyeket a díszített sírokban, vagy azok között készítettek (1. kép).²

A kutatás távlati célja a thébai temetők e kisebb, 46 méter széles részletének vizsgálata, ahol sírokat, temetkezési emlékműveket, halotti kultuszhelyeket készítettek az egyiptomi történelem minden fontos korszakában, az Óbirodalom korától kezdve, a Közép- és Újbirodalom idején, és temetkezőhelyként használták legalább a Ptolemaiosz-korig. A kutatás tehát a temető történetére irányul: adatokat gyűjtünk a kronológia és a temetőhasználat problémáinak tisztázásához, és az ide temetkező, többnyire előkelő személyek, családok azonosításához. A feltárással, az építészeti technikák, a sírokat díszítő és kísérő gazdag feliratos, képi és tárgyi anyag dokumentálásával a különböző korszakok temetkezési szokásainak változásai, halotti kultuszai, illetve a túlvilágról alkotott elképzelései vizsgálhatók, hagyományok és újítások. A feltárás alatt álló terület korábban is ismert, számozott sírjai a következők:

TT 184 (Nefermenu, 19. dinasztia),

TT 185 (Szeni-iqer, Óbirodalom, vagy Első Átmeneti Kor),

TT 204 (Nebanenszu, 18. dinasztia),

TT 205 (Tuthmoszisz, 18. dinasztia),

¹ Az egyiptomi régészeti hatóságok (*Supreme Council of Antiquities*) számára a külföldi régészeti missziók vezetői minden ásatási évad után szakmai beszámolót készítenek. E beszámoló egy részét az *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte (ASAE)* című évkönyvben tervezik közzétenni. Mivel az évkönyv nem könnyen elérhető nálunk, azt tervezem, hogy a továbbiakban ásatási jelentéseimnek a magyar olvasó számára készített változatát ehelyütt közlöm, s erre bízatom egy-egy tárgycsoport feldolgozását vállaló munkatársaimat is. A 2009. évi ásatási évad február 11-től március 24-ig tartott, melynek során 36 munkanapot dolgoztunk: az első időszakban 36, majd 12 munkással, hetenként hat munkanapon. A kutatócsoport tagjai – e beszámoló szerzőjén kívül – a következők voltak: Németh Bori egyiptológus, Farkas Emese restaurátor, Bezerédi Zsófia, Fa Marianna és Köllő Zsuzsanna grafikusművészek, Wéberné Jánosy Katalin földmérő mérnök, Zimányi Krisztina mint fényképész. Az egyiptomi Legfelsőbb Régészeti Tanács képviselőiben Abdelhakim Ahmed Zoghair, qenai inspektor segítette a munkánkat. Az ásatást anyagilag a magyar Oktatási és Kulturális Minisztérium és az Országos Tudományos Kutatási Alapok pályázatai tették lehetővé.

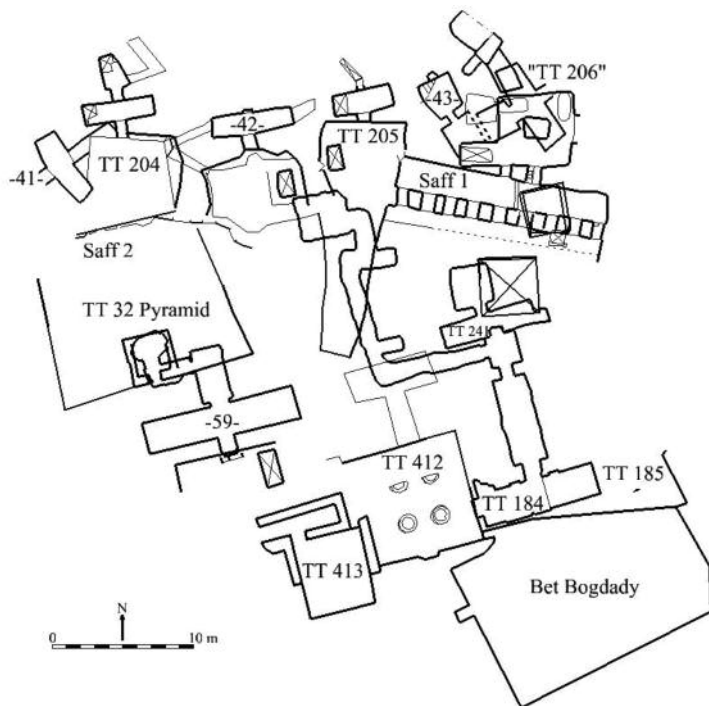
² A lelőhely általános leírásához, illetve a korábban azonosított sziklasírokhoz, l. PORTER, B. – MOSS, R., *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings*, I. *The Theban Necropolis*, 1. *Private Tombs*, Oxford 1960³ (alább: PM); *Survey of Egypt 1921*, Map of El-Khokha and Assâsif c-9; továbbá KAMPP, Fr., *Die thebanische Nekropole zum Wandel des Grabgedankens von der XVIII. bis zur XX. Dynastie*, /Theben 13/ 1996. A lelőhelyen végzett korábbi munkáról lásd korábbi beszámolóimat, melyek egy részét az Egyiptomi Legfelsőbb Régészeti Tanács számára írott jelentéseim alapján készítettem: Preliminary Report on the First Two Seasons in Theban Tomb 184 (Nefermenu), *Studien zur Altägyptischen Kultur (SAK)* 24 (1997) 81–102; Harper's Song Scene in the Tomb of Nefermenu (TT 184), *Specimina Nova Universitatis Quinqueecclesiensis* 16 (2000) 1–12; Stripes in Dados for Dating New Kingdom Theban Tombs? in BÁCS T. (ed.), *A Tribute to Excellence, Studies Offered in Honor of Ernő Gaál, Ulrich Luft, László Török*, /Studia Aegyptiaca XVII/ Budapest 2002, 217–224; Nefermenu (TT 184), April 2003, *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte* 79 (2005) 41–59; Another Pyramid of El-Khokha, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 46 (2006) 39–58; Theban Tomb 184 (Nefermenu) and the Upper Section of the South Slope of El-Khokha Hillock – 2005, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 58 (2007) 1–42; The Opening of the Mouth Ritual in the Theban Tomb of Nefermenu (TT 184) and Other Post-Amarna Monuments (The 'El-Khokha Tomb-Group'), in SZABÓ Á. (szerk.), *Cultus Deorum. Studia religionum ad historiam*, I. *Studies István Tóth*, Pécs 2008, 29–96.

“TT 206” (18. dinasztia),³

(Kampp) -41-⁴ (Újbírodalom, valószínűleg 18. dinasztia),

(Kampp) -42- (Újbírodalom, valószínűleg 18. dinasztia),

(Kampp) -43- (Újbírodalom, valószínűleg Ramesszida-kor).

1. kép: A Hoha domb déli lejtőjének sírjai a TT 184 számú sziklasír körzetében (Csáki György és Wéberné Jánosy Katalin felmérése alapján).

³ Az eddig TT 206 számmal jelzett sziklasírról a feltárás bizonyította, hogy nem azonos a PM által leírttal, mely a Hoha-domb felső sírsorának keleti oldalán, vagy a dombtetőn, a jelenlegi örkunyhó közelében lehet. A PM 305–306 (Map IV, D-5, c, 8, vázlatos alaprajz: 298) leírása szerint a TT 206 tulajdonosa egy bizonyos Inpuemhab volt, s a T-alaprajzú sír két kultuszkamrájában, nagy felületeken, több azonosíthatóan jó állapotú ábrázolás és felirat is fennmaradt, IV. Amenhotep idejére datálták. Már Kampp, *Thebanische Nekropole*, 491–492, is kételyét fejezte ki a sír azonosságát illetően, és felismerte, hogy a PM által leírt dekoráció a Ramesszida korra jellemző. A jelenleg „TT 206-ként” ismert, a PM által a térképvázlaton jelölt sírral hasonló tájolású sírt az ásátás megkezdésekor szinte plafonig törmelék borította. Belső kultuszkamrájának hátfala, ahol a PM Ozirisz-Izisz-Nephthüsz ábrázolásokat és Anubisz-Hathor-térdelő-tulajdonos frízt jelöl, olyannyira leomlott, hogy az emögött lévő (Kampp) -43- számú sírtől most semmi nem választja el, még falcsonkok sem. A falakon, néhány helyen, a 18. dinasztia korára utaló kopott festett vakolatnyomok maradtak fenn, főként a plafon alatt, néhány centiméter szélességben, s a feltárás során is ilyen vakolattöredékek kerültek elő. További részletekhez és fényképekhez, l. FÁBIÁN, *Theban Tomb 184 (Nefermenu)* – 2005, *Acta Arch.* 58 (2007) 8, Figs. 7–9.

⁴ A Friederike Kampp által számozott (Kampp, *Thebanische Nekropole*), újonnan leírt sziklasírok megnevezésében egyelőre bizonytalanság érzékelhető a publikációkban. Hangsúlyozni szokás, hogy ezek nem a TT-vel (Theban Tomb) jelölt sírok, ám ezek is thébai sírok. Másutt NN előtaggal jelölik őket, de általános, hogy kötőjelek között szerepeltetik Kampp sorszámaikat. Ehelyütt a továbbiakban csupán a sorszámot tüntetem fel kötőjelek között.

Korábbi feltárások a Hoba domb déli lejtőjének felső részén

A kutatás korábbi időszakában, Nefermenu 19. dinasztia idején készült sírjában a jelenleg megközelíthető, sziklába vágott részek feltárását, építészeti, epigráfiai dokumentálását és részleges restaurálását követően, a sziklakamrák fölött, a hegyoldalban egy egykor valószínűleg piramis alakú felépítmény maradványai kerültek elő (1–2. kép).⁵ A piramis régészeti és építészeti összefüggéseinek tisztázásához további ásatásra volt szükség, melynek eredményeként további sziklába vágott sírok kerültek elő, többek között egy úgynevezett *szaff*-sír nyolcpilléres homlokzata (*Szaff*-1) a piramis mögött, attól északra, a korábban már ismert -43- és a „TT 206” sírok alatt (1–2).⁶

2. kép: A piramisalakú felépítmény maradványai és a szaff-sír homlokzata a részleges helyreállítás után, délről.

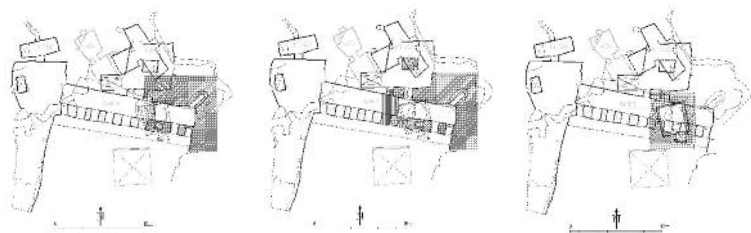

⁵ A piramis északi oldalfala maradt fenn, mindkét sarokkal, és a nyugati oldalának egy szakasza alig 60 cm magasságban. Faragatlan kövekből épült, eltérően a közelben lévő, hasonló korú TT 32 (Dzshutimesz) vályogtéglá piramisától (KÁKOSY L. – BÁCS T.A. – BARTOS Z. – FÁBIÁN Z.I. – GAÁL E., *The Mortuary Monument of Djehutymes (TT 32)*, /Studia Aegyptiaca, Series Maior I/ Budapest 2004, vol. 1. 27, vol. 2, Pls. II, XX, XCVII, CXV). Epigráfiai bizonyíték nem igazolja, hogy a piramis Nefermenu sírjához és kultuszhelyéhez kapcsolódott. A részletekhez lásd FÁBIÁN, Another Pyramid of El-Khokha, *Acta Antiqua Acad. Scient. Hung.* 46 (2006) 39–58. Az utóbbi évtizedek thébai feltárásai egyre több bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy legalább az Újbírodalom idején az előkelők sírjához, illetve kultuszhelyéhez piramisalakú felépítmények is tartoztak. A thébai temetőkörzetek jól ismert Deir el-Medine-i és Dra Abu'l-Naga-i építményei és a piramisok falképeken történt ábrázolásai (DAVIES, N.M., Some representations of Tombs from the Theban Necropolis, *Journal of Egyptian Archaeology (JEA)* 24 (1938) 25–40, és RAMMANT-PETERS, A., *Les Pyramidions égyptiens du Nouvel Empire*, /OLA 11/ Leuven 1983) mellett I. CURTO, S., Per la storia della tomba privata a piramide, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts (MDAIK)* 37 (1981) 107–113; és küll. SEYFRIED, K.-J., Entwicklung in der Grabarchitektur des Neuen Reiches als eine weitere Quelle für theologische Konzeptionen der Ramessidenzeit, in ASSMANN, J. – BURKARD, G. – DAVIES, V. (eds.), *Problems and Priorities in Egyptian Archaeology*, London – New York 1987, 219–253. Az egyes piramisközhöz, I. DZIOBEK, E., Eine Grabpyramide des frühen NR in Theben, *MDAIK* 45 (1989) 109–132, küll. 126, Abb. 6 and 129, Abb. 7; DZIOBEK, *Die Gräber des Vezirs User-Amun. Theben Nr. 61 und 131*, /AV 68/ Mainz 1995, 59–60, Taf. 47–48, és 67–69; HABACHI, L. – ANUS, P., *Le tombeau de Naji à Gournet Mar'ei (N° 271)*, /MIFAO 97/ Le Caire 1977, 11–16, és a 4, 8, 11, 13 képeket, illetve a II. és VII. táblákat; KAMPP, Vierter Vorbericht über die Arbeiten des Ägyptologischen Instituts der Universität Heidelberg in thebanischen Gräbern der Ramessidenzeit, *MDAIK* 50 (1994) 177–179, Abb. 2–3, Taf. 23–24; KAMPP, *Thebanische Nekropole*, 95–109, 117–119, 714, Abb. 643; SEELE, K.C., *The Tomb of Tjanefer at Thebes*, /OIP 86/ Chicago 1959, 3, Pl. 1.A/B. Királyi építményhez, a hagyomány értelmezésével: POLZ, D. – SEILER, A., *Die Pyramidenanlage des Königs Nub-Cheper-Re Intef in Dra'Abu el Naga*, /ADAIK Sonderschrift 24/ Mainz am Rhein 2003. Felvetődött az is, hogy Paszer kormányzó és Amon-főpap sírjához (TT 106) tartozott a TT 65 (Imiszeba) sírjának előudvarában lévő, pecsételt vályogtéglából készített építmény, mely hasonlóan piramisalakú felépítményként is értelmezhető: SEYFRIED, Dritter Vorbericht über die Arbeiten des Ägyptologischen Instituts der Universität Heidelberg in thebanischen Gräbern der Ramessidenzeit, *MDAIK* 46 (1990) 350–353, Abb. 1, 6, Taf. 59–60.

⁶ Hasonló sírbejáratot azonosítottunk korábban, a TT 32 (Dzshutimesz) piramisa mögött, attól szintén északra. E *szaff*-sír (*Szaff*-2) ásatását későbbre halasztottam, mert a domb felső részének rendszeres feltárása keletről nyugati irányban halad, s ez a szélső nyugati objektumok közé tartozik.

A pilléres homlokzatú sírtípus, melyre a *szaft* (sor) elnevezés is utal, az Első Átmeneti Korban és a Középbírodalom idején volt jellemző, s ezt a kormeghatározást megerősítették a kerámia- és famodell-leletek is.⁷

A *szaft*-sír pilléres *porticus*-termének keleti részében későbbi újrafelhasználás és átépítés több fázisa is kimutatható volt: a Harmadik Átmeneti Korban a *porticus*-terem keleti részét vályogtégglákból épített falal, illetve a pillérek közeit kettős falazással zárták le, melyet törmelékkel töltöttek fel, de a második pillérközben meghagyták a bejáratot. Így a mintegy 2 m széles teremből az első három pillér mögött egy 4,5 méteres részt választottak le (3. kép).

3–5. kép: A *szaft*-sír *porticus*-termének keleti felében történt átalakítások fázisai, illetve az alatta vágott aknasír alaprajza (Csáki György és Weberné János Katalin felmérései alapján).

A helyiséget belül az eredeti, finom, világos vakolásnál jóval durvább, szürkésebb anyag felhasználásával újravakolták, a keleti sarokban egy koporsó befogadására alkalmas *loculus*-jellegű vájatot készítettek, az elfalazott rész alá pedig különálló sírkamrát, mely az oszlopsor előtti függőleges, megközelítőleg négyzet alakú (95 x 105 cm) aknából volt megközelíthető (5. kép). Az akna száját vegyes méretű vályogtégglakkal

6. kép: A *szaft*-sír *porticus*-termének keleti része alatti aknasír sírkamrájának bejárata, a sírkamrából fényképezve, a fennmaradt téglafalazással.

7. kép: A *szaft*-sír *porticus*-termének keleti részében történt átalakítások maradványai, keletről. Az akna mennyezete beszakadt, ezen az első fázis zárófalának téglái. Szemben a további bővítés törmelékére rakott, belülről finoman vakolt téglafala. Balra az oszlopok közötti elfalazásai, a korábbi fázis durvább vakolásával, illetve a további bővítés finomabb vakolásával.

⁷ FÁBIÁN, Cat. Nos. 14, 15.a, 15.b, in BÁCS T.A. – FÁBIÁN Z.I. – SCHREIBER G. – TÖRÖK L., *Hungarian Excavations in the Theban Necropolis. A Celebration of 102 Years of Fieldwork in Egypt. Catalogue for the Temporary Exhibition in the Egyptian Museum, Cairo, November 5, 2009 – January 15, 2010*, Budapest 2009, 59–62.

keretezték, a sírkamrába vezető bejáratot is elfalazták, s e téglafalból az alsó téglasorok szinte a bejárat magasságának feléig fennmaradtak (6. kép). A kamra trapezoid alaprajzú (alapjainál: 295 x 327 x 317 x 335 cm), falai befelé dőlnek, vésése egyenletes. E másodlagos aknasírt valószínűleg földrengés rongálta meg, a sírkamra plafonja beszakadt, annak legalább egy részét és a fölötte lévő helyiséget törmelék töltötte föl.

Egy későbbi időszakban azonban a másodlagos sír *porticus*-teremben lévő részét tovább bővítették nyugatra (4. és 7. kép). A törmelékot csak részben távolították el, mintegy 60 cm magasán a padló fölött meghagyták, s ahelyett, hogy az elpusztult vályogtégla zárófalat újjáépítették volna, a törmelékre új vályogtégla falat emeltek némileg keletebbre, a *szaft*-sír tengelyéhez közelebb, a *porticus*-teremből a *szaft*-sír belsejébe vezető, második, nem a tengelyben lévő bejárat túloldalán. Ennek oka talán az lehetett, hogy a temetkezőhelyhez kívánták kapcsolni a *szaft*-sír belső részeit is. Az új zárófal a negyedik pillért kötötte össze a *porticus*-terem hátfalával, s ezt a pillérközt is elfalazták, szintén a felhalmozódott törmelékre rakva a téglasorokat. A továbbvezető bejáratot is átalakították, kemény, ún. *szuán*-kövekkel keskenyebbé tették, bár ennek az átalakításnak a keltezése nem egyértelműen kapcsolható a földrengést követő átalakításokhoz, lehetséges, hogy egy további időpontban történt ez az építkezés.

Az újonnan kialakított, egész alacsony mennyezetű helyiség belső részét ismét újravakolták, most ismét finomabb, világos anyaggal, de csak a belső falakat. Ez bizonyára azzal magyarázható, hogy a helyiséget kívülről továbbra is törmelék borította.

A másodlagos sír az építési jellegzetességek mellett a sírkamra leleteinek túlnyomó többségével is keltezhető. A mumifikált embermaradványokon kívül jellegzetes 22. dinasztíára datálható *cartonnage* koporsók nagyobb töredékei, 25. dinasztíára keltezhető aranyozott amulettek két teljes készlete, több, a múmiákat díszítő gyöngyháló, koporsótöredékek, két ál-*canopus* edény⁸ és egy lezárt fa usébtidoboz került elő 184 terracotta szobrocskával; az utóbbiak a bolygatatlan délnyugati sarokból (8. kép), melyhez a sír későbbi kifosztói bizonyára a földrengés törmeléke miatt nem fértek hozzá.

A sír hosszabb ideig történő használatát bizonyítja három, a Kr.e. 6. századra keltezhető *Klazomenai*-amfora (9. kép),⁹ melyek a mumifikáláskor felhasznált anyagokat, főként textileket tartalmazták.

8. kép: A két ál-*canopus* edény, az usébtartó doboz és kék fajansz gyöngyháló maradványai az aknasírban.

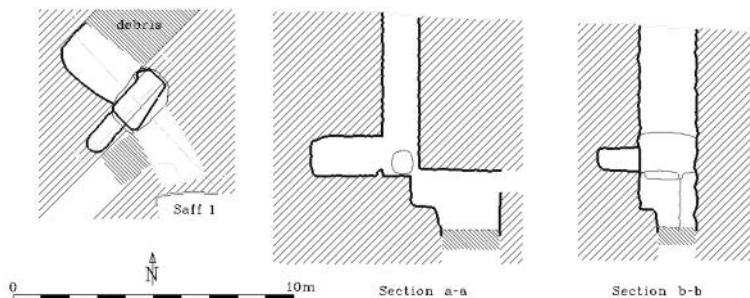
9. kép: Az aknasírból származó *Klazomenai* edények töredékeiből ragasztott állapotban.

⁸ Az ál-*canopus* edényekhez l. FÁBIÁN, Cat Nos. 37–38, az aranyozott fa- és fajansz-amulettekhez NÉMETH B., Cat. Nos. 46, 47, in BÁCS–FÁBIÁN–SCHREIBER–TÖRÖK, *Hungarian Excavations in the Theban Necropolis*, 103–104, ill. 112–115.

⁹ Az edénytípus azonosításához Schreiber Gábornak mondhatok köszönetet. A típushoz és a datáláshoz l. COOK, R.M. – DUPONT, P., *East Greek Pottery*, London 1998, 151, skk. Az Egyiptomban előkerült párhuzamokhoz: ASTON-GREENE, B., *The Pottery*, [Section 6], in RAVEN, M.J., *The Tomb of Pay and Raia at Saqqara*, /Egypt Exploration Society Excavation Me-

A szaff-sír tengelyében futó rövid folyosó hátfalán lévő áttörés mögötti ásátás egy további, mintegy 575 cm mély aknát tárt fel (2 x 1,10 m), mely a domb tetejéről nyílik, és egy oldalkamrája (~220 x 180 cm), illetve egy további, *loculus*-jellegű, egy koporsó befogadására alkalmas vájat szolgálhatott a temetkezés befogadására (10–11. kép). Az akna téglalap alakja és kidolgozása újbirodalmi keltezészt indokolna, ám az itt talált, rendkívül kevert leletek óvatossá tehetnek a keltezésnek a legkorábbi, csupán kisszámú újbirodalmi lelet alapján való megerősítésében. A túlnyomó többségű későkori lelet miatt nem zárható ki ez a datálási lehetőség sem.

10. kép: A Hoha domb tetejéről nyíló aknasír alaprajza és metszetei.

11. kép: Az aknasír szája a domb tetején.

A dombtetőről nyíló aknasír alsó része egy ka-nyargós, igen lejtős, innen déli irányban induló folyosóhoz kapcsolódik, melynek innen induló, hosszabb, lépcsős részét tavaly, 2008-ban tártuk fel (12. kép). Erről a hosszú és mély járatról akkor feltételezhető volt, hogy az innen nyugatra lévő, eredetileg a 18. dinasztia idején készült TT 205 (Tuthmoszisz) sír egy későbbi, Ramesszida-kori átalakításakor vájt járata, mely az új sírkamrához vezet. A Ramesszida-korban ugyanis a temetkezések már nem a sziklasírok előudvarában mélyített, aknával megközelíthető sírkamrában történtek, hanem a sziklás belső részéből induló ún. *sloping passage* vezetett hozzájuk. A még feltáratlan TT 205 belsejéből indul is ilyen járat, a dombtetőről mélyített akna alján pedig, a *sloping passage* feltárt, lépcsős szakaszának indulásánál, a nyugati oldalon, a TT 205 irányában is azonosítható volt egy

12. kép: A *sloping passage* lépcsős szakasza, mely a Hoha domb tetejéről nyíló aknasír aljáról közelíthető meg (alaprajzához: 42. kép).

moir 74/ London–Leiden 2005, 118 (No. 159) és 120, Pl. 131, továbbá SCHREIBER, in BÁCS–FÁBIÁN–SCHREIBER–TÖRÖK, *Hungarian Excavations in the Theban Necropolis*, 101–102.

hosszabb, törmelékkel teljesen elborított járat. Mivel az akna sírkamrájának keleti oldalán egy további sírba vezető áttörés is volt, azt sem lehetett kizárni, hogy a domb keleti oldaláról nyíló, eddig ismeretlen Ramesszida-kori sírhoz tartozott a *sloping passage*.

Mivel Nefermenu TT 184 számú sírjának több része, többek között az előudvara még feltáratlan, és emellett a keleti szomszédja, a jelenlegi ismereteink szerint az Óbirodalomra vagy Első Átmeneti Korra keltezhető Szeni-iker sír (TT 185) feltárását is a fölöttük álló hatalmas, Bét Bogdádinnak nevezett vályogház késleltette, 2008-ban csak a háztól nyugatra kezdődhetett ásatás. Ennek célja az volt, hogy a TT 184 (Nefermenu) nyugati szomszédainak, a 18. dinasztia idejéből származó Qen-Amon sírnek (TT 412) és a temető legrégebbi sírjaként ismert, óbirodalmi Unisz-anh sírnek (TT 413) az előudvarait körvonalazza, illetve a domboldal további sziklasírijaihoz való viszonyukat tisztázza.¹⁰

Az Unisz-anh sír (TT 413) feltételezett előudvara fölött, több mint három méteres törmeléken egy kicsiny, a 18. dinasztia idején készített vályogtégla halotti szentély maradványait tártuk fel, melyben a falak belső oldalain, nagy felületeken a festmények is jó állapotban maradtak fenn. (Külső méretei: 340 x 340 cm, a másfelesen rakott téglafal szélessége a vakolattal együtt: 54–55 cm.) A téglaszentélyt a már az Újbirodalom idején is magas törmelékre építették a két sírt (TT 413 és TT 412) elválasztó kőfalhoz tapasztva.

2009-ben, a korábbi munka folytatásaként, az ásatási koncesszió következő területeinek feltárását terveztük:¹¹

1. A *szaft*-sír még feltáratlan részei: egy további, a tengelyre merőleges akna a nyugati oldalkamrában, melynek feltárását korábban már megkezdtük, és a fölötté lévő -43- Ramesszida-korinak tartott sírhoz tartozó, még feltáratlan *sloping passage* éppen ebbe az irányba látszott kanyarodni. Ezzel a munkával tisztázni lehetett, vajon van-e kapcsolata e folyosóval, illetve a *szaft*-sír teljes feltárása volt remélhető.
2. A -43- sírhoz tartozó *sloping passage* feltárása, ahol a kultuszaknákat már korábban megtisztítottuk a törmeléktől. Ezzel párhuzamosan cél volt annak tisztázása, hogy a 2008-ban, a *szaft*-sír hátfala mögötti aknasír alján részben feltárt, a *szaft*-sír alá lejtősen benyúló *sloping passage* kezdeti szakaszát is azonosítani tudjuk, illetve azt, hogy mely sírből indul.
3. A Bét Bogdádintól nyugatra lévő terület feltárásának folytatása, a festett téglaszentély körzetében, illetve attól keletre, a TT 412 (Qen-Amon) előudvara térségében.

¹⁰ Mindkét sírt csak részben tudta feltárni az őket a 60-as években azonosító Mohamed Saleh, éppen a Bét Bogdádi tulajdonosának heves ellenállása miatt. A sírok feltárásáról, illetve az Unisz-anh sír (TT 413) keltezéséhez l. SALEH, The Tomb of Wnis 'nh at Qurna (PM - No. 413), 26 (1970) 199–206; The Tomb of the Royal Scribe Qen-Amun at Khokha (Theban Necropolis N° 412), *ASAE* 69 (1983) 15–28; *Three Old Kingdom Tombs at Thebes*, IAV 14/ Mainz am Rhein 1977; FISCHER, H.G., *Dendera in the Third Millennium B.C. down to the Theban Domination of Upper Egypt*, New York 1968, 97–99, 131, n. 578; GOMAA, Farouk, *Ägypten während der Ersten Zwischenzeit*, ITAVO 27/ Wiesbaden 1980, 13, 43–44; HELCK, W., *Untersuchungen zu den Beamtentiteln des ägyptischen Alten Reiches*, IÄF 18/ Glückstadt–Hamburg–New York 1954, 102; JAROŠ-DECKERT, B., *Grabung im Asasif, V, Das Grab des Jn-jtj.f. Die Wandmalereien der XI. Dynastie*, IAV 12/ Mainz am Rhein 1984, 102–106; KAMPP, *Thebanische Nekropole*, II, 662; KANAWATI, Naguib, *Governmental Reforms in Old Kingdom Egypt*, Warminster 1980, 132–142; NEWBERRY, P.E., A Sixth Dynasty Tomb at Thebes, *ASAE* 4 (1903) 97–100; SCHENKEL, W., *Frühmittelägyptische Studien*, Bonn 1962, 11, 40, 49–51, 107; SEIDLMAYER, S.J., *Gräbfelder aus dem Übergang vom Alten zum Mittleren Reich. Studien zur Archäologie der Ersten Zwischenzeit*, ISAGA 1/ Heidelberg 1990, 70 skk; SMITH, W.St. – SIMPSON, W.K., *A History of Egyptian Sculpture and Painting in the Old Kingdom*, New York 1978, 226; STRUDWICK, N., *The Administration of Egypt in the Old Kingdom. The Highest Titles and Their Holders*, /Studies in Egyptology/ London 1985, 253; WINLOCK, H., *The Rise and Fall of the Middle Kingdom in Thebes*, New York 1947, 1.

¹¹ Az alább részletezett munkán kívül további, a korábbi kutatásokhoz kapcsolódó feladatok is szerepeltek a tervek között. A tárgyi leletek folyamatos restaurálása és az elemző, dokumentációs és jórészt adminisztratív feladatok súlypontjait ezé- ben az határozta meg, hogy a thébai temetőben szintén ásatásokat folytató Schreiber Gábor és Bács Tamás kutatócsoportjaival együtt, 2009 őszére olyan kiállítást és ehhez kapcsolódó konferenciát készítettünk elő, mely a kairói Egyiptomi

I. A kutatott emlékek és állapotuk vizsgálata

A 2009. ásatási évad, a korábbi szokásoknak megfelelően, a kutatott terület emlékeinek átvizsgálásával kezdődött, melynek célja az, hogy megállapítsuk, hogy az elmúlt évben történt-e változás elsősorban az építészeti emlékek, murális alkotások állapotában, s ha igen, mi okozta ezt, szükséges-e azonnali beavatkozás, helyreállítás. A területet fegyveres őrség vigyázza folyamatosan, az egyiptomi régészeti hatóság qurnai igazgatóságának szakemberei rendszeresen ellenőrzik. A változásokat, károkat elsősorban a természeti erők okozhatják, de fontos szerepet játszhat az is, hogy a terület lakott, s a nagyméretű vályogházak többnyire az ókori sziklasírokra települtek, melyeket lakás, állattartás, raktározás céljaira használnak. Az egyiptomi régészeti hatóságok régóta tervezett, és az utóbbi években nagy erővel végrehajtott programja ezt az állapotot kívánja rendezni. Ennek keretében a környék lakói számára új települést építenek, az elhagyott vályogházakat azonnal lebontják, és így teszik kutathatóvá és egyben hatékonyabban védhetővé a temetők területét, a bontások nyomán előkerülő sziklasírokat.

A kutatott terület emlékeinek állapotát a magyar kutatócsoport mellé kirendelt egyiptomi régész inspektorral együtt felmérve, a korábbi évek tapasztalatait tudtuk megerősíteni. Megállapítható, hogy a domboldal felső sziklasír-sorának (TT 204, TT 205, „TT 206”, -41-, -42-, -43-, és a *Szaff*-1), illetve a kapcsolódó építmények állapotában jelentősebb változás nem érzékelhető. A Nefermenu-sír (TT 184) festett domborműves falfületeinek repedései és az ezekből adódó egyéb rongálódásai azonban azt mutatják, hogy a fölötté levő nagyméretű, emeletes, tornyos vályogház, a Bét Bogdádi által a sziklafalakra kifejett nyomás nemkívánatos hatással van az ókori műalkotásokra. Az építmények korábbi tulajdonosai, egy idős házaspár, néhány éve meghaltak, az örökösökkel azonban egyelőre nem vezettek eredményre az új településen új házakkal történő kompenzáció mértékéről folytatott tárgyalások. A Nefermenu-sír (TT 184) domborműveinek fokozatos romlását jelenlegi ismereteink szerint mással nem magyarázhatjuk, mint a Bét Bogdádinak a sziklára gyakorolt nyomásával. Kiszámíthatatlan, hogy a ház alatt lévő, sziklába vágott és feltehetőleg szintén domborművekkel díszített előudvar állapotára a ház milyen hatást gyakorol.

13. kép: A Bét Bogdádi délről, alatta a TT 48 számú sziklasír az 18. dinasztia korából.

Múzeumban mutatja be a thébai temetőkből végzett magyar feltáró tevékenység legutóbbi negyedszázados eredményeit, emléket állítva az ókori Egyiptom kultúrája iránti több mint egy évszázada aktív kutatásokban is megnyilvánuló magyar tudományos érdeklődésnek. Ennek dokumentuma az e tanulmányban többször hivatkozott katalógus is: BÁCS–FÁBIÁN–SCHREIBER–TÖRÖK, *Hungarian Excavations in the Theban Necropolis*, Budapest 2009.

14–15. kép: Szeni-iqer sírja (TT 185), mely a Bét Bogdádi része. A bejárat mellett a sír tulajdonosát ábrázoló dombormű, néhány évvel ezelőtt (balra), illetve 2008-ban (jobbra), miután a házat kimeszelték.

16. kép: A Hoba domb délről, a Bét Bogdádi nyugati részének lebontása után (Németh Bori felvétele, 2009 április).

A házból nyíló TT 185 (Szene-iqer), a temető legrégebbi díszített sírjainak egyike, a korábbi évekhez hasonlóan ezévből sem volt vizsgálható, legfeljebb pilléres homlokzatának egy, a ház falain kívülről is látható része, de gyanítható, hogy a sír festményeinek sem vált hasznára a ház által kifejtett nyomás.¹² Hasonló lehet a helyzet a Nefermenu-sír nyugati szomszédjának, Qen-Amon sírjának (TT 412) egyelőre törmelékborította előudvarával is, s a nyugatra következő, óbirodalmi eredetű Unisz-anh sírjának (TT 413) korábban feltárt részében újabban jelentkező repedésekről sem kizárható, hogy legalább részben a ház nyomásának tulajdoníthatóak.¹³

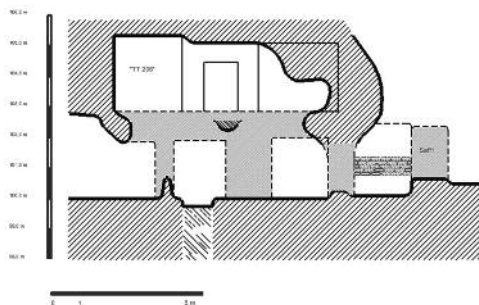
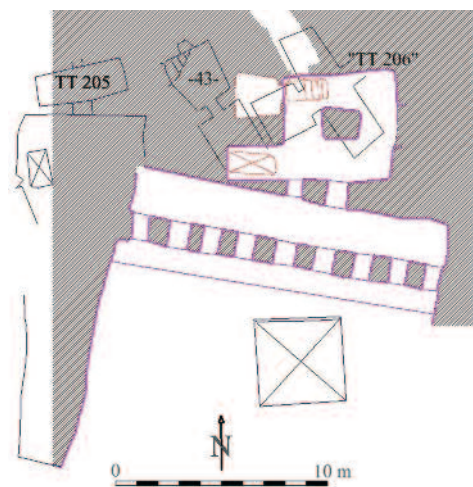
¹² Tavaly, 2008-ban az a nehezen indokolható eset is előfordult, hogy miután áprilisban a lelőhelyet elhagytam, Szene-iqer sírjának egyik homlokzati domborművét a Bét Bogdádi keleti részének örökösei, a ház e részének részleges felújításakor szintén bemeszelték (14–15. kép).

¹³ A fenti bekezdések szövegét évről évre szinte szó szerint megismételtem az ásati idényekről az egyiptomi régészeti hatóságok számára írott jelentéseimben, és az ő erőfeszítéseiknek eredményeképp, közvetlenül azután, hogy 2009 március 25-én a lelőhelyet elhagytam, a délutáni órákban a ház-komplexum nyugati felét sikerült lebontani (16. kép).

II. Ásatás és helyreállító tevékenység a Hoba domb déli lejtőjén

1. A Szaft-1 és a kapcsolódó emlékek

A tavalyi feltárás tisztázta a *szaft*-sír alaprajzát és legfontosabb építészeti elemeinek rendszerét (17–18. kép). A sziklasírt két keményebb mészkőréteg között, lazább, igen porlékony rétegbe vésték (ú.n. *taflába*), a falakat többretegű vakolattal látták el, és fehérre meszelték. A vakolat a pillérek és az oldalfalak alsó részein többnyire jó állapotban maradt fenn, ez azonban nem teszi lehetővé, hogy további, esetleg egykor volt murális dekorációt rekonstruáljunk.

17–18. kép: A *szaft*-sír alaprajza és metszete
(Csáki György és Wéberné Jánosy Katalin felmérése alapján).

A nyolcpilléres, mintegy 15 méter széles homlokzat előtt tágas, a sziklába mélyített, enyhén lejtős előudvar volt, melynek nyugati oldalfalát a mészkősziklák zárványaként kifejtett kemény kötömbökkel (ú.n. *szuán*-kövekkel) magasítottak. A pilléres homlokzat előtt mintegy egy méter szélességben 12–15 cm magas lépcső fut végig, a sírpítményt tehát alacsony emelvénnyel készítették, mellyel az előudvar szintjéből kiemelték (2. és 17. kép).

A pillérek téglalap alakúak, 90 cm szélesek, és 130 cm mélyek, közeik keskenyebbek (80–90 cm).

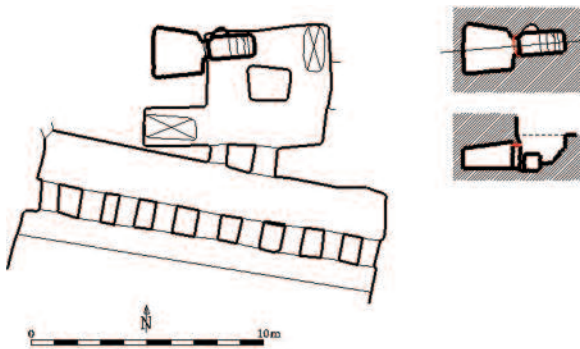
A pillérsor mögötti *porticus*-terem mintegy 2 méter széles, a küszöbök szokatlanul magasak (40 cm), még a két középső pillér között, a tengelyben is. Az oszlopközök viszont viszonylag alacsonyak (160 cm), belülről inkább ablakszerű, mint bejárati hatást keltenek. A plafonmagasság a fennmaradt nyugati sarokban mérhető: 195 cm. A bejáratok, ahol a jellegzetes építészeti elemek fennmaradtak, határozottan utalnak az Első Átmeneti Kor és a Középbirodalom sajátosságaira: architrávokat, illetve kiugró ajtókereteket nem képeztek ki, a plafonok a megelőző építészeti terek plafonjainak síkjában futnak tovább.

A *porticus*-teremből, arra megközelítőleg merőlegesen, a tengelyben 170–180 cm szélességben, rövid folyosó fut tovább (480–490 cm). Balra, nyugatra, elkeskenyedő rekonstruálható falvastagsággal (20–70 cm) közvetlenül a *porticus* mögött küszöb és bejárati válaszfalak nélküli, téglalap alakú oldalkamra nyílik (~165 x 270/280 cm), melyben hasonló alaprajzú aknát mélyítettek (~100 x 220 cm).

A keleti oldalon is kibővítették a sírt, mégpedig úgy, hogy a tengelyben futó folyosó oldalfalából egy némileg szabálytalan, trapézalakú (~135/121 cm mély és 170 cm széles), masszív pillért meghagytak

a bejárat falától 190–200 cm-re, s a helyiséget keletre további 170 cm-rel szélesítették. A pillértől a helyiség és egyben a tengelyben futó folyosó hátfala szintén 170 cm-re van.

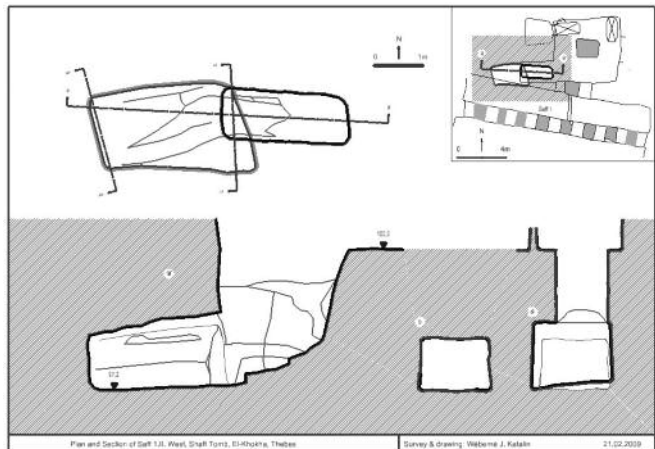
A tengely folyosójának végén, arra merőlegesen, aknaszerű (2 x 1 m), de szabálytalan lépcsőkkel kialakított lejárát vezet balra, nyugatra, ahol alacsony, befelé lejtős plafonnal (~115 x 90 cm), trapézalakú kamrát képeztek ki (~213/170 x 220 cm). A kamra bejáratának jellegzetessége az, hogy a *szaфф-sír* padlójának szintje közelében, éppen ott, ahol a *tafla*-réteget a szilárdabb mészkő-réteg váltja, a kamra bejárata fölött, architrávszerűen, egy nagyobb *szuán*-kőlapot építettek be kötőanyag felhasználásával, bizonyára a szikla megerősítése végett (19–20. kép). A bejárat gondos kidolgozása, a kamra elhelyezése mellett arra utalhat, hogy – bár az Első Átmeneti Korra, vagy a Középbirodalom időszakára utaló, főként kerámia-leletek mellett nagyszámban kerültek elő töredékes, főként a Harmadik Átmeneti Korra keltezhető leletek – a helyiség eredetileg a *szaфф-sír*hoz tartozott, ez lehetett annak sírkamrája.

19. kép: A *szaфф-sír* alaprajza, a feltételezett sírkamra kiemelésével, és metszetével.

20. kép: A kamra bejáratánál beépített kemény kö.

21. kép: A *szaфф-sír* nyugati oldalkamrájának aknasíra, alaprajz és metszetek: Wéberné Jánosy Katalin.

Az eredeti sírkamra azonosításának kérdését azonban jelenleg sem lehet teljes bizonyossággal lezárni. A *szaфф-sír* észak-keleti sarkában is nyílt egy akna, s a nyugati oldalkamrában lévő akna is feltárára várt még. Az előbbiről ugyan bebizonyosodott, hogy csupán egy koporsó befogadására alkalmas mélyedés

(2 x 1 m, mélysége 130/140 cm), modern leletanyagot is tartalmazott, ami a datáláshoz nem nyújt segítséget, valószínűleg másodlagosan, egy későbbi korban készítették.

A szaff-sír eredeti sírkamrájának további jelölteként kezelhetjük a nyugati oldalkamra aknáját. Az idén eltávolítottuk belőle a törmelékot, és egykor szabálytalan lépcsőkkel faragott akna bontakozott ki. (21–25. kép). Kelet-nyugati tájolásával és méreteivel (2,2/2,3 x 1 m) a tengely folyosójának végén lévő aknasírhoz igen hasonlatos, ám bár jóval mélyebb (2,8 m), az egykor volt lépcsőket pedig, melyeket a sziklába faragtak, inkább sejteni lehet, semmint mérni. A lejárati akna nyugati oldalán itt is alacsony kamra nyílik, hossza 3,1–3,2 m, szélessége 1,4–1,6 m. E kamra jórészt szuán-kövek töltötték fel, melyeknek halma a kamra belseje felé lejtett. Ez azt mutathatja, hogy amikor a szaff-sír plafonja a feltételezett földrengéskor leomlott, a lejárati akna és a kamra még szabadon álltak, nem voltak elzárva, és törmelék sem lehetett bennük sok.

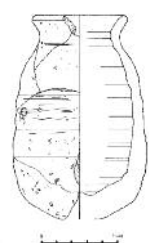
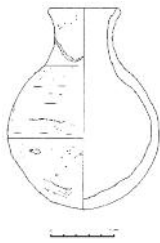
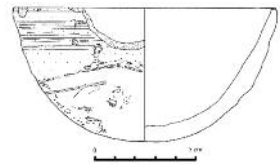
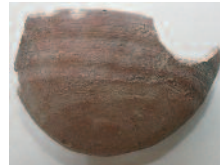
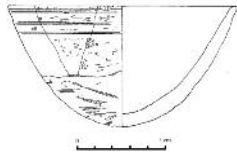
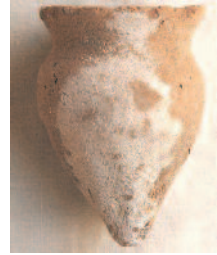
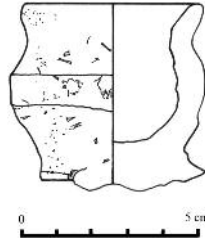
22–23. kép: A szaff-sír nyugati oldalkamrájában lévő aknasír szája, feltárás előtt és után.

24–25. kép: A kamra belseje, illetve a lejárati lekopott lépcsői.

Az akna és a kamra leletei nagyon változatosak: megtalálható közöttük a középbirodalmi kerámia (26–36. kép) – jóllehet nem olyan mennyiségben, mint a tengely végében lévő kamrában –, és a fa modellfigurák további töredékei is (37–39. kép), de modern, 20. századi maradványok is előkerültek még a kamra belső részéből is (pl. Herbert Winlocknak írott levél, újságok, cigarettapapír).

26–28. kép:
Agyagsészze (2006.799.l)
és süteményforma
(2006.791.t) a saff-sír
nyugati akna kamrájából.

29–36. kép: Középbirodalmi edények a saff-sír nyugati akna kamrájából (2006.802. u–v, 2009.991–992).
Rajzok: Németh Bori.

37–39. kép: Guggoló
famodell két összeálló lába
(2006.657, 2009.946).
Rajzok: Fa Marianna.
A balláb a csappal
2006-ban került elő
a saff-sír tengelyéből,
a jobb 2009-ben
a nyugati aknasírból.

Egy sajátos jelenség mindenképp említésre érdemes: számos kisebb, igen rossz állapotú fatöredék – bizonyosan koporsó töredékei – kerültek elő a kamrából, melyek rossz állapotát a természet hangyák pusztítása idézte elő, így díszítés nyomait sem lehetett a töredékeken megfigyelni. A vöröses por azonban, mely a faanyagból származott, kirajzolta a koporsó elhelyezésének körvonalait a kamra dél-nyugati sarkában, kelet-nyugati tájolással a déli fal mentén egy mintegy 2–2,1 x 0,9 méteres felületen (40. kép).

40. kép: A kisebb nyilak jelzik annak a felületnek a határait, ahol a koporsóból származó vörös por szóródott.

A nyugati kamra feltárásával egyben a *saff*-sír teljes feltárása is valóban befejeződött, azonban továbbra sem teszi lehetővé a sír tulajdonosának azonosítását semmiféle epigráfiai anyag. A sírkamrát illetően további lehetőségek már nincsenek, a két, lépcsős aknával megközelíthető, nyugatra nyíló kamra jöhet csupán szóba, ezek viszont mindkettőn. Mindkét kamra annak nyomait mutatja, hogy későbbi korokban is temetkezésre használták őket, s ezeket a temetkezéseket is szét dúlták, kifosztották.

2. A -43- sír sloping passage-e

A *saff*-sír körzetében folytatott kutatás további célja 2009-ben a *saff*-sír fölött lévő, részben leomlott -43- sírban a *sloping passage* feltárása. A sziklasír két kisméretű kultuszkamráját a „TT 206” (18. dinasztia) és a TT 205 (Thutmoszisz, 18. dinasztia) közé vésték be. A többségében megsemmisült, ám a plafonon jól vizsgálható vakolás Ramesszida-kori használatra utal.¹⁴ A belső kamrában négy lépcső volt azonosítható, mely nyugat (kultikus „dél”) felé vezet a *sloping passage* bejáratához. A járat léte és bejáratának tájolása megerősíti a Ramesszida-kelezést. Az elpusztult faldíszítés és az eddigi leletek kevés támpontot nyújtottak a sír tulajdonosának azonosításához, bár a körzetben talált számos sírkúp, melyek egy bizonyos háremtisztviselő, *Neb-mehit* nevét viselik,¹⁵ nem zárja ki azt, hogy a „TT 206” mellett a -43- sírt is számításba vegyük, mint amelynek tulajdonosa *Neb-mehit* lehetett, s akinek sírját a homlokzaton e terrakotta alkotások díszítették. 2009-ben e sírkúpok száma tovább növekedett (41. kép), most a számuk 40, melyek mind a közelből kerültek elő.¹⁶

A *sloping passage* feltárása a -43- sírban az idén két szempontból volt fontos. Egyrészt a Hoha domb felső részének rendszeres feltárási terve kelet-nyugati irányban jelöli ki a kutatás folytatását, és ez egyértelműen a következő lépést jelentette nyugati irányban. Másrészt az a lépcsős *sloping passage* szakasz, mely a *saff*-sír hát-

¹⁴ Ezt már KAMPP, *Thebanise Nekropole*, 664, is megfigyelte, és Ramesszida-párhuzamokat is felsorol. A plafonon szőnyegminták azonosíthatóak.

¹⁵ DAVIES, N. DE GARIS – MACADAM, M.F.L., *A Corpus of Inscribed Egyptian Funerary Cones*. I. Plates. Oxford 1957, № 208.

¹⁶ Schreiber Gábor szíves tájékoztatása szerint a domb alsó szakaszán is letek hasonló *Neb-mehit* sírkúpokat, melyek tehát a leomlott homlokzatról hullva távolabbra is szóródtak.

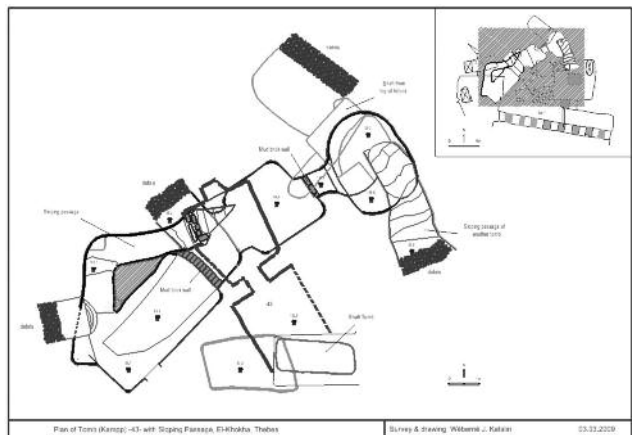

41. kép: Neb-mehit
2009-ben talált sírkúpjai.

falának áttörésén keresztül, és a Hoha domb tetejéről nyíló aknából közelíthető meg, és tavaly tártuk fel, egyelőre nem kapcsolható ismert sírhoz. E járat eleje tehát ismeretlen, viszont feltehető volt, hogy az aknasír aljáról nyugati irányba nyúló, törmelékkal teljesen elfedett járat talán a folyosó eleje lehetett, s ez vezetett nyugatról a *sloping passage* lépcsős szakaszához. Azt sem lehetett kizárni, hogy éppen az ellenkező irányból vezet ide folyosó, hiszen az aknasír kamrájának északkeleti falán is áttörésszerű nyomok azonosíthatók. Ebben az esetben a lépcsős folyosó a Hoha domb keleti oldaláról nyíló, még ismeretlen bejáratú sírhoz kapcsolódna, viszont a sír bejáratának feltárására, illetve az aknasírból történő feltárára ebben az évben nem lett volna mód. Ezért a nyugati járat funkciójának tisztázása lehetett csak a következő végrehajtható feladat.

Előfeltevésem az volt, hogy amennyiben nyugatról futott a lépcsős szakaszhoz a folyosó, és azt valóban *sloping passage*-ként értelmezhetjük, akkor annak Ramesszida-kori sírhoz kellett kapcsolódnia. Az aknasírtól illetve a *saff*-sírtól nyugatra lévő sírok közül a -43- ezeknek a feltételeknek megfelelt, de azt is figyelembe kellett venni, hogy a 18. dinasztia korában készült TT 205-öt a Ramesszida-korban ismét használatba vehették, és ekkor hosszú *sloping passage* készült hozzá, mely az új sírkamrához vezetett. A TT 205 sírnak eddig csak az előudvarát tisztítottuk meg a törmeléktől, ahol a homlokzat előtt, a nyugati oldalon, szabályszerűen kibontakoztak a

42. kép: A -43- számú sziklasír
alaprajza. Középiútt a két kultuszkamra,
a belső kamrából jobbra, nyugatra,
lépcsőökkel indul
a többszörösen kanyarodó sloping
passage, melynek negyedik, északnyugatra
tartó szakaszából keletre áttörés vezet egy
alacsony kamrába. Ettől keletre van az a
tavaly feltárt, lépcsős sloping passage
szakasz, melyről egyelőre nem sikerült
tisztázni, mely sírhoz tartozik
(fényképe: 12. kép, felmérés és rajz:
Weberné Jánosy Katalin).

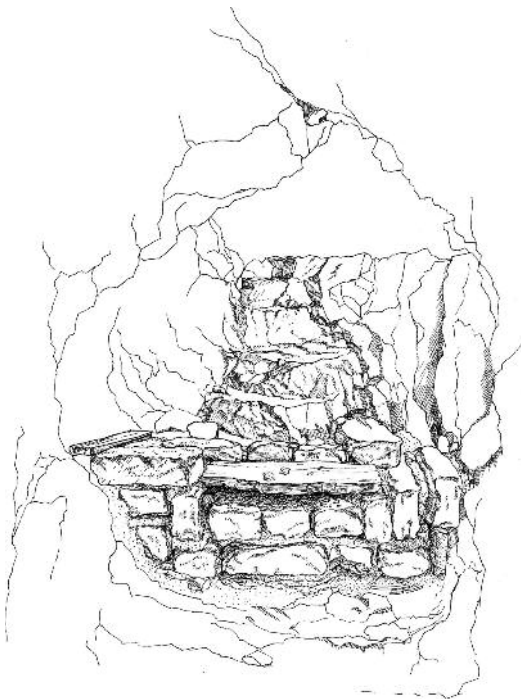

18. dinasztia korára jellemző akna körvonalai, viszont az egyetlen, még törmelékkel borított kultuszkamrában felismerhető, hogy később több akna, illetve lejárát is készült. A tájolást és a méreteket figyelembe véve tehát mindkét lehetőséget – a -43- számú sírt és a TT 205 számú sírt – egyaránt számításba kellett venni.

A -43- sír *sloping passage*-ének bejárata tehát csak az egyik pont volt, ahol a bonyolult járatrendszert meg lehetett közelíteni. A feltárást megindítottuk a tavaly feltárt lépcsős járat felső, kiszélesedő részénél, tehát az aknasír aljánál is, nyugati irányban. Ezen kívül volt még egy olyan pont, amely a járatrendszerbe vezetni látszott: a *saff*-sír *porticus*-termének észak-nyugati sarkában olyan, koporsóméretű benyíló volt, mely igen hasonlított a *porticus*-terem másik, keleti sarkában lévő *loculus*-jellegű mélyedésre. Már korábban bebizonyosodott azonban, hogy ez a szűk vájat egy földalatti csatornába vezet, melyről feltételezhető volt, hogy a -43- *sloping passage* valószínűsíthetően erre kanyarodó járata lehet. Innen is megindult tehát a feltárás.

A három ponton történt behatolás és a törmelék eltávolítása után a következőket lehetett megállapítani. **(42. kép)** A -43- sírből nyugatra induló lejárát hét, ereszkedő lépcsővel közelíthető meg, s a 0,85–0,95 cm széles, embermagas járat innen 3,20 m hosszan, enyhe lejtővel halad nyugat felé.

Az utolsó két lépcsőfok figyelmet érdemel, mert vályogtégelákból¹⁷ építették, és fadeszkákkal – egyértelműen másodlagosan felhasznált koporsódeszkákkal – erősítették őket **(43–44. kép)**.

43–44. kép: A -43- sír *sloping passage* lépcsős lejárata. (Rajz: Fa Marianna)

¹⁷ Három téglaméretet és -fajtát lehet elkülöníteni: 32x16x9/10 és 30x16x9, 28x14x9 cm méretekkel.

A járat balra, délre fordul, és ezt a szakaszt 4,2 m hosszan, sokkal lejtősebben vették, mint a kezdő szakaszt. A folyosó második szakaszának végén, a felső sarokban, a vésőnyomok azt mutatják, hogy a munka irányát itt valamiért megváltoztatták. Eredetileg déli irányban folytatták volna a vésést, ám a folyosó mégis keletre fordul. A járat irányának megváltoztatása azzal magyarázható, hogy amint a délre haladó folyosót a készítéskor felülről lefelé mélyítették, azaz a plafon magasságából vették lefelé a sziklát, egy már meglévő kamrába törtek át a munkások (45. kép).

45. kép: A -43- sír sloping passage második szakaszának vége, ahol a járat készítésekor, a szikla felülről a padló felé történő vésésekor a munkások egy korábban kialakított sírkamrába törtek át. A járat itt kelet felé fordul.

Ennek a kamrának a bejárata egyelőre ismeretlen, még törmelék borítja, de a kamra nyugati oldalán lehet, és elhelyezéséből arra lehet következtetni, hogy ez a kamra bizonyára a 18. dinasztia korában készült TT 205 (Thutmoszisz) sír előudvarában lévő akna eredeti sírkamrája. A szétvert embermaradványok mumifikálási technikája, melyeket itt találtunk, megerősítheti ezt a feltételezést. Több állat teteme is előkerült innen, ami valószínűleg azzal magyarázható, hogy nem sírbelsőből, hanem valóban előudvarból nyílik a kamra aknájának bejárata, s a szerencsétlen állatok ebbe estek bele és itt lelték szörnyű halálukat.

A -43- sloping passage a kamra után tehát északkeleti irányba fordul, ahol kiszélesedik (4,5 x 2,2 m), a két hosszanti szélén pedig polcszerű emelvényeket hagytak meg a faragás során (46. kép). Mint kiderült, ezt a kamrát lehet megközelíteni a szaff-sír porticus-termének sarkába vágott lyukon keresztül, melyet korábban *loculus*-jellegű, egy koporsó számára készített mélyedésként lehetett értelmezni. Lehetséges, hogy annak is szánták, s az sem kizárt, hogy annak ellenére, hogy vésésekor betörték a sloping passage-be, mégis koporsót helyeztek ide. A két munkahelyünk egy közös folyosóval való kapcsolata mindenesetre ezzel tisztázódott, s az áttörésről is valószínűsíthető, hogy mind a szaff-sír készítésénél, mind a -43- sloping passage-nél későbbi.

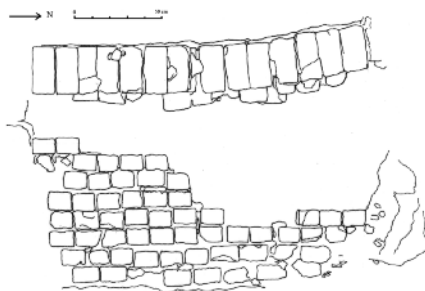
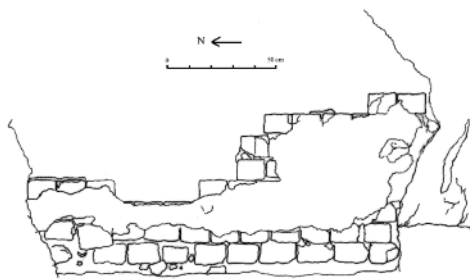

46. kép: A -43- sír sloping passage harmadik szakasza, két oldalán a polcszerűen meghagyott szikla, a további kanyar előtt pedig vályogtégla fal maradványai.

Egyelőre tisztázatlan okból és időpontban a *sloping passage* e kamrává szélesedő részének észak-keleti végét, mielőtt az megközelítőleg derékszögben ismét balra, északnyugat felé fordulna, egy téglányi szélességű fallal zárták le (47–49. kép). A falat a kamra oldalán vakolták, de az alsó két téglasort nem, még-

47–49. kép: A -43- sír sloping passage harmadik szakaszának végén lévő vályogtégla fal (rajzok: Bezerédi Zsófia). Az innenső oldal mélyedését elzáró két alsó téglasor vakolatlan, ezt már törmelék boríthatta, vagy a törmelék zárták el vele, amikor a vakolást készítették. A fölöttük lévő vakolt téglasort is törmelék boríthatta, amikor a tűz vörösre égette a felsőbb sorok vakolását.

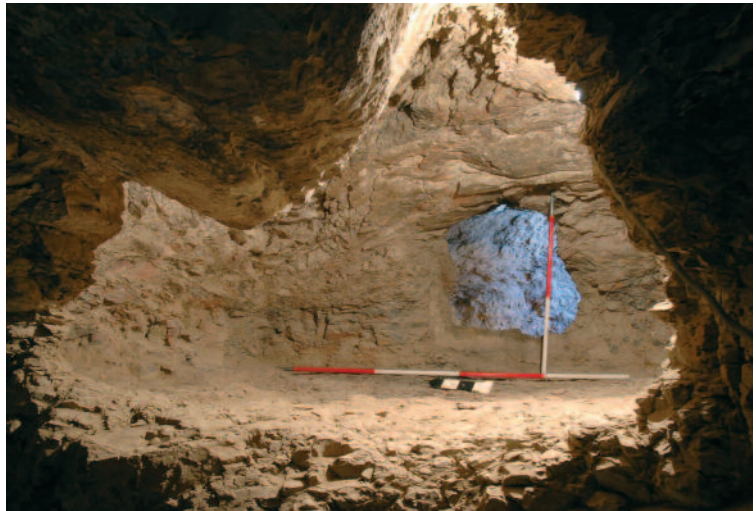

pedig a két polcszerűen kiemelkedő oldalsó emelvény között. A vakolat arról tanúskodik, hogy egykor tűz égette meg. Az alsó sorok vakolatlan volta azzal magyarázható, hogy a fal építéskor az oldalt futó emelvények között már törmelék boríthatta, és az égés- és koromnyomok azt mutatják, hogy amikor itt tűz volt, az alsó két téglasor fölötti, már vakolt első téglasor is törmelék alatt volt.

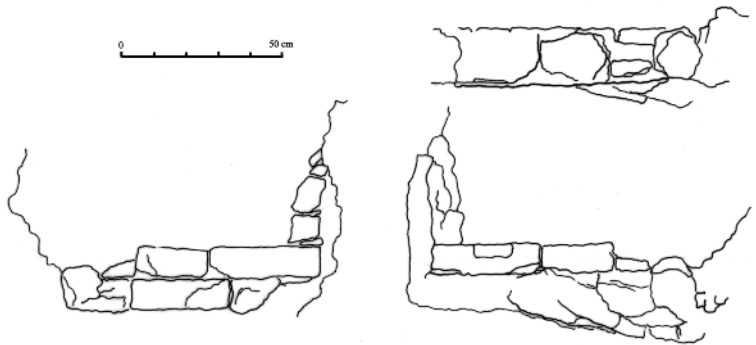
A fal másik oldalát nem vakolták. A fal legmagasabb pontján nyolc téglasort számlálhatunk. Két téglafajtát használtak az építéskor: 35x17x8 cm méretűeket az alsó két sorban, és 27/28x13/14x9 cm méretűeket a felső sorokban. Az utóbbiak méretükben és anyagukban igen emlékeztetnek a lejárat lépcső készítésekor is felhasznált egyik típusra.

A *sloping passage* további, a téglafalon túli, negyedik szakaszából 2,8 métert tudtunk feltárni ebben az évben. A járat még több méteren követni látszik az északnyugati irányt, de szinte a plafonig törmelék borítja. Bizonyosnak látszik, hogy a folyosó e szakasza is a *sloping passage* folytatása, tehát a -43- sír része.

Ez a kérdés azért merülhet fel egyáltalán, mert a folyosó e szakaszának északkeleti oldalán egy újabb, négyszögletes alaprajzú (2,2/2,6 x 2,4 m), alacsony mennyezetű kamra nyílik. E kamra padlója azonban mintegy 70 cm-rel magasabban van, mint az eddig követett járaté. Habár a sarkokat jobban kidolgozták, a kamrát eléggé durván vés-

50–51. kép: A -43- sír *sloping passage* negyedik szakaszából északkeletre nyíló alacsony kamra, mely másik oldalán a tavaly feltárt, eddig azonosítatlan sírhoz kapcsolódó, lépcsős *sloping passage* szakaszra nyílik. Ezt a nyílást is vályogtégla fallal zárták le, s e fal innenső oldalát vakolták.
(Rajzok: Bezerédi Zsófia)

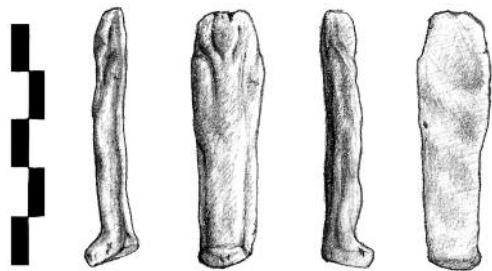

¹⁸ Négy téglasor maradványai kimutathatóak, az itt alkalmazott téglák mérete: 34x15x9 cm.

ték, és a *sloping passage*-ből nyíló, 1,4–1,5 m széles átjáró sem értelmezhető szépen kidolgozott bejáratként. A kamra szemközti, északkeleti oldalán további, 0,85 cm széles, alacsony átjáró nyílik, mégpedig a Hoha domb tetejéről nyíló aknasír mélyén lévő bonyolult járatalakzatokhoz, tehát a tavaly feltárt lépcsősen ereszkedő *sloping passage* felé. Ezt az átjárót is elzárták egykoron egy vályogtéglával,¹⁸ és belső, délnyugati oldalát vakolták is (50. kép). Nem tűnik úgy tehát, hogy a -43- sír elkanyarodó *sloping passage*-ének volna a folytatása az alacsony, négyszögletes kamra, legfeljebb oldalkamrája lehetett, s az innen nyíló átjáró sem azt sugallja, hogy ez lenne a megelőző szakasza a tavaly feltárt, lépcsősen ereszkedő *sloping passage* szakasznak. Ez utóbbról az is bebizonyosodott egyben, hogy az nem a TT 205 feltételezett Ramesszida-fázisának *sloping passage*-e, bár mindezeket a járatokat áttörések kötik össze. Az, hogy a négyszögletes, alacsony kamra egykorú-e a -43- sírral, avagy később készült, szintén nem világos, az azonban, hogy a lépcsős *sloping passage* szakasz egy, a Hoha domb keleti oldaláról nyíló, ismeretlen bejáratú sírhoz tartozhatott, most már igen valószínű.

A folyosó szakaszait a törmelék feltöltődésének vizsgálhatósága céljából úgy tártuk fel, hogy a folyosószakaszokat hosszában kettévágtuk, s így érzékelhető képet mutatott a törmelék hosszanti metszete is. Ez leginkább kisebb-nagyobb kövekkel kevert egynemű por képét mutatta, melyben a leletek – beleértve a mumifikált embermaradványokat, csontokat is – a törmelék teljes magasságában szóródtak. A folyosó első, nyugatra tartó szakaszában a padló fölött megkeményedett, fekete, kormos hamumaradványok voltak jellegzetesek, illetve a kamrává szélesedő harmadik szakasz alsó, a széleken végigfutó, polcszerű kiemelkedések közötti törmelék elüti a fölötté lévő feltöltődéstől.

A -43- *sloping passage* leletei keltezés tekintetében legalább részben erősen különböznek a tavaly feltárt, eddig ismeretlen sírhoz tartozó lépcsős *sloping passage* szakasz leleteitől. A TT 205 feltételezett sírkamrájából származó mumifikált embermaradványok – bár tüzetesebb antropológiai vizsgálatukra még nem került sor – a mumifikálási technikák szempontjából az eredeti, újbírodalmi temetkezéshez kapcsolhatók. A leletek egy másik csoportja a *sloping passage* harmadik, északkelet felé tartó, kamrává szélesedő szakaszában koncentrálódott, a szaff-sír *porticus*-terméből bevezető lyuk közelében. Számos individuum testrészeinek mumifikált maradványai, legalább tíz koponya késői mumifikálási technikára vall.

52–54. kép: Terrakotta usébtik a -43- sír *sloping passage* harmadik és negyedik szakaszából.

A szobrocskák főként a szaff-sír *porticus*-termének áttörése körül koncentrálódtak, és legalább 310 darab azonosítható, valószínűleg egy teljes készlet maradványai. (Rajz: Köllő Zsuzsanna)

A számos kicsiny terrakotta usébtí-szobrocska többsége (51–53. kép), legalább 310 rekonstruálható darab valószínűsíthetően egy készlethez tartozhatott, s azt a temetkezést, melyből származtak, a Harmadik Átmeneti Korra, esetleg még későbbre datálja.¹⁹

A cartonnage töredékek az eddigi leletekhez képest új képet mutatnak: ugyanerről a helyről két hypokephal nagyobb részletei kerültek elő (55–59. kép), továbbá egy maszk (60–61. kép) és egy kötény töredékei (62–63. kép)²⁰ a Ptolemaiosz-korban, közelebbről a Kr.e. késő 3–2. században történt temetkezésekre utal,²¹ s ez a korszak a domb felső sírjaiban eddig nem volt dokumentálható.

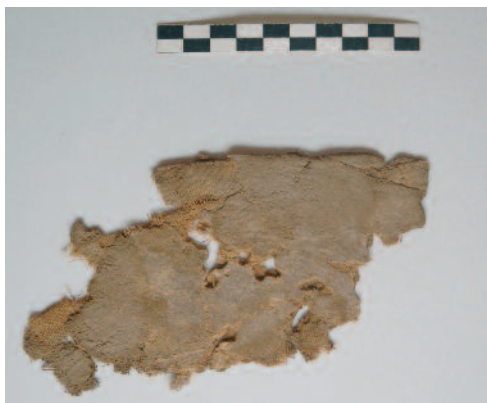

55–59. kép: Hypokephal töredékek a -43- sír sloping passage harmadik szakaszából.

¹⁹ 2009.988 számon leltározva.

²⁰ 2009.949, 2009.950, 2009.951 and 2009.980 számokon leltározva.

²¹ A pontosabb datálást az ásátás munkáját meglátogató kollégámnak, Mekis Tárnak köszönöm. A hypokephal tárgytypusáról általában I. VARGA E., Les monuments d'une coutume funéraire égyptienne de la Basse Époque, *BMHBA* 25 (1964) 3–17; VARGA, Les Hypocéphales, *Acta Arch. Hung.* 50 (1998) 29–41, VARGA, *Napkorong a fej alatt. Egy egyiptomi sírmelléklet – a hypokephal – kialakulása*, Budapest 1998, és újabban MEKIS T., Données nouvelles sur les hypocéphales, in *Kút VII.2* (2008) 34–80. A Hoha domb alsó részének hasonló leleteiről: VARGA, Fragments d'hypocéphale de Thèbes (TT 32), in *Fs. Arne Eggebrecht zum 65. Geburtstag am 12. März 2000*. Hildesheim 2002, 117–124, illetve a környék Ptolemaiosz-kori temetkezéseiről: SCHREIBER G., *Late Dynastic and Ptolemaic Painted Pottery from Thebes (4th – 2nd c. BC)*, /Dissertationes Pannonicae III.6/ Budapest 2003; SCHREIBER, Ptolemaic Cartonnages from Thebes, in Györy, H. (ed.), *Aegyptus et Pannonia. III. Acta Symposii anno 2004*, Budapest 2006, 227–246.

60–61. kép: *Cartonnage* maszk töredéke a -43- sír sloping passage harmadik szakaszából.

62–63. kép: *Cartonnage* kötény töredékei a -43- sír sloping passage harmadik szakaszából.

A temetkezőhely másodlagos, valószínűsíthetően többszöri használata egyértelmű, de azt, hogy a Harmadik Átmeneti Korban, illetve a Ptolemaiosz-korban közelebből hol történtek a temetkezések, egyelőre nem sikerült megállapítani. Az azonban nagyon valószínű, hogy amikor kifosztották őket, a múmiákat a folyosó harmadik, kamrává szélesedő szakaszába vonszolták, ahol a fal áttörése következtében valószínűleg némi természetes fény is a rablók rendelkezésére állott, és a múmiákat itt vizsgálták át, hogy az értékesebb díszeket, amuletteket megszerezzék, s az usébtí tartó fadobozokat is itt ürítették ki.

Egy további leletcsoport nemcsak művészeti értéke szempontjából lehet fontos, hanem azért is, mert hozzájárulhat a -43- sír tulajdonosának azonosításához is. Egy vörös homokkő szobor több mint harminc töredéke került elő a *sloping passage* különböző részeiből, ahol szétszóródott (64–65. kép).²²

²² 2009.969 számon leltározva.

A töredékek többségét össze lehetett illeszteni, a szoborról így megállapítható, hogy egy bizonyos Neferrenpetet,²³ Amon birtokainak tisztviselőjét, és feleségét, Amon énekesnőjét ábrázolja, amint egymás mellett ülnek. A hölgy neve nem ismert.

64–65. kép: *Neferrenpet és felesége vörös homokkő szobra a -43- sír sloping passage-ből.*

A szobor mintegy 60 cm magas volt, az ülő alakok kötényén egy-egy oszlopba írott hieroglif szöveg azonosította őket, a háttámlán pedig négy szövegoszlopban áldozati felirat olvasható:

- (¹) Áldozat, amelyet a király ad, Ozirisz(nek) [...] (²) Anubisz(nak), [aki az isteni sátor] előtt van,
(³) italáldozat borral és tejjel, ruhák [...] (⁴) Théba urai előtt, az Oz[irisz ...] *ká*-ja részére [...] ?].

Mivel a szobor minden töredéke a -43- *sloping passage* eddig feltárt részéből került elő, gyanítható, hogy itt törték darabjaira, és felvethető, hogy a sír eredeti tulajdonosát ábrázolhatja, s a sír eredeti berendezéséhez tartozhatott. Ezzel, *Neb-mehit* mellett, újabb jelöléssel bővült a sír lehetséges tulajdonosainak száma.

3. Ásatás a Bét Bogdádi körzetében

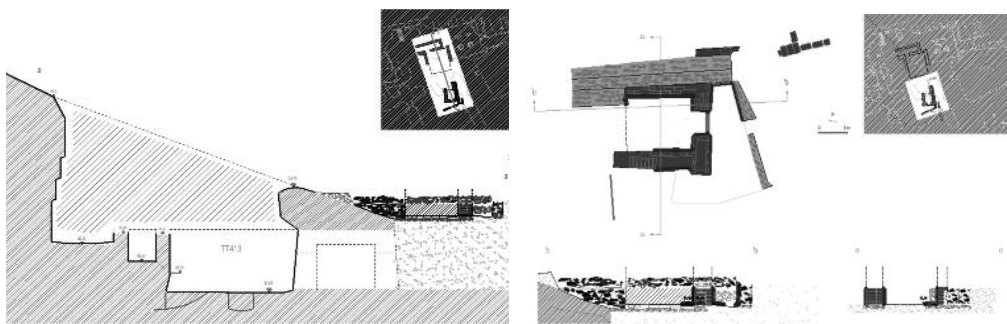
2008-ban egy vályogtéglából épült, festményeket is megőrzött halotti szentélyt tártunk fel a Bét Bogdádi elnevezésű háztól nyugatra, az Óbirodalom korában készült TT 413 (Unisz-anh) sír feltételezett előudvara fölött, mely az annak padlóját takaró, mintegy 3,5 méteres törmeléken áll (**66–67. kép**). A feltárást ebben a körzetben is folytattuk 2009-ben.

Egyrészt a tavalyi kutatóárkot kiszélesítettük további 3 méterrel keletre, másrészt tovább vizsgáltuk a szentély építési és festési technikáját, s a festmények tisztítása is folytatódott.

A kutatóárokka feltárhatóvá vált a 18. dinasztiára datált TT 412 (Qen-Amon) sír előudvarának nyugati oldalfala, és e fal belső, keleti oldala is (**68–69. kép**). Ez a fal választja el a TT 412 és a TT 413 előudvarait, és e fal nyugati oldalához illesztették a vályogtéglá szentélyt. A szentély és a TT 412 előudvarának padlója hasonló magasságban vannak, hasonló korban épülhettek és használták őket, amint erre a festményeikből is következtetni lehet.

²³ A névhez: RANKE, H., *Die Ägyptischen Personennamen*, I, Glückstadt 1935, 197, N° 18.

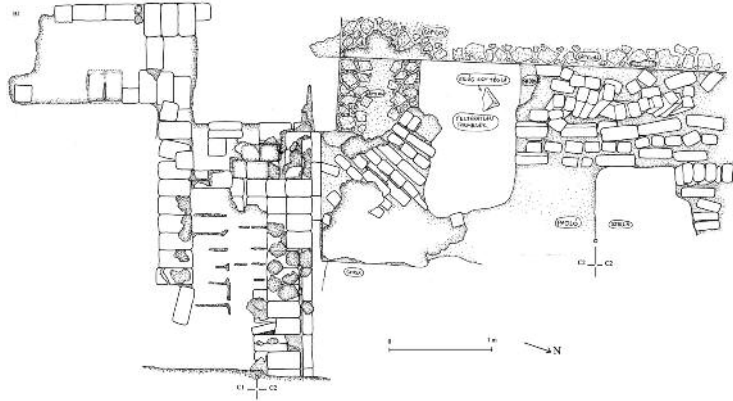
66–67. kép: A festményeket is megőrző, a 18. dinasztia idején vályogtégglából épült szentély helyzete az óbirodalmi TT 413 (Unisz-anh) sír törmelékborította előudvarában, illetve kiemelve: alaprajza és metszetei. (Weberné Jánosy Katalin felmérése és rajzai alapján)

A ház miatt a TT 412 előudvarának csak nyugati oldalát tudtuk feltárni. Az előudvar szabálytalan kövekből a sziklára épült oldalfaláról megállapítható, hogy azt vályogtégglával magasították legalább a TT 412 sziklába vágott szentélyeinek magasságáig. E falazás egy része leomlott, a még mindig összetapadt téglák az előudvarba zuhantak egy másodlagosnak tűnő tapasztott padlóra.

Az előudvar déli, bejárat oldalán két építményt lehet azonosítani. Egyrészt egy szabálytalan kövekből épült fal alsó kősorait, mely fal megközelítőleg derékszögben csatlakozott az előudvar oldalfalának déli sarkához. Másrészt, ettől némileg délre, egy vastagabb vályogtégla építményt, mely egy, a kőfal maradványai fölötti, másodlagosnak tűnő tapasztott padlóhoz csatlakozott. Az építmény nem derékszögben halad az előudvar oldalfala felé, hanem hegyesszöget zár be avval, és nehezen állapítható meg, hogy egykor ahhoz csatlakozott-e. Pülónra emlékeztet, de csak a belső, északi oldala és a teteje van vályogtégglával fedve, mely a törmelékét támasztja. Hasonló technikát figyelhattunk meg annál a keskeny kőfalnál, mely a festett vályogtégla szentély bejárata előtt, a homlokzattal közel párhuzamosan húzódik. Mindkét építmény arra vall, hogy a törmelék itt

68. kép: A TT 412 (Qen-Amon) sír előudvarának feltárt, nyugati fele, északról. Jobbra a TT 413 (Unisz-anh) sír előudvarától elválasztó kőfal, melyhez a másik oldalon a vályogtégla szentélyt építették. A falra merőlegesen keletre halad az előudvart valószínűleg eredetileg lezáró kőfal, mögötte a vályogtégglából épített, pülónszerű építmény. Az előtérben, a tapasztott padló maradványain a leomlott téglák.

69. kép: *A TT 412*
(*Qen-Amon*) sír
előudvarának feltárt
nyugati része
(*Köllő Zsuzsanna rajza*).

70. kép: A vályogtégla
szentély bejárata előtt
húzódo keskeny köfal
délről, mely az ezen az
oldalon lévő törmelékét
támasztotta.

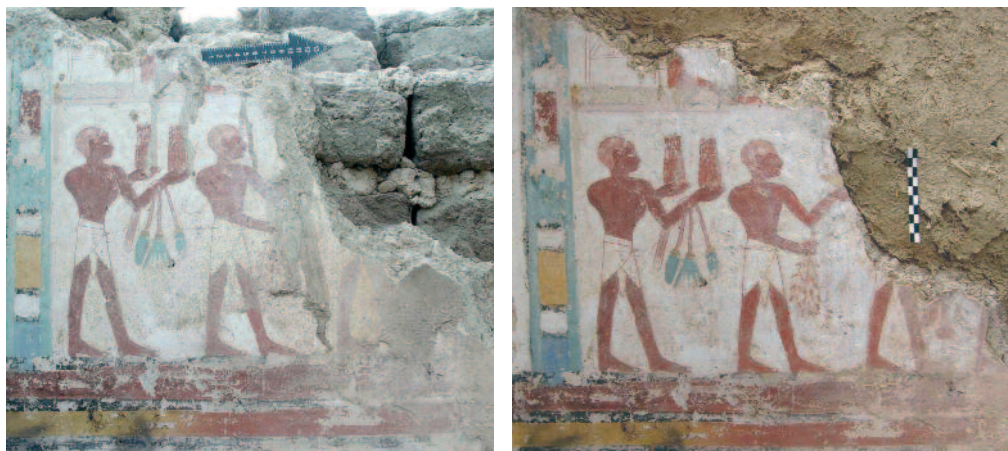
egykoron is magasabb volt, mint a padlószintek (70. kép), s ezt a törmeléket téglá- illetve kőfalakkal támasztották meg. A jelenleg pülönszerűnek mutatkozó építmény valódi funkcióját csak további ásatás határozhatja meg, az előudvar keleti felének feltárását azonban eddig a Bét Bogdádi hátráltatta.

A festett vályogtégla szentély állagának megőrzése érdekében egyrészt a festmények, különösen a sarkok konzolidálására volt szükség, s ez lehetővé tette további tisztításukat is. Ennek eredményeképp újabb részletek váltak láthatóvá (71–72. kép).

Másrészt a vályogtégla falakat is megerősítettük: a keleti, nyugati és a déli falakat a legmagasabban fennmaradt, kilencedik téglasorig magasítottuk, a téglafalakat pedig bevakoltuk, mégpedig kizárólag fehér *múna* alkalmazásával, mivel a szentély eredeti vakolásához is csak ezt használták (73–75. kép).

Az egész szentély rekonstrukciójához további vizsgálatokra van még szükség. A fedés megoldásához a festett felületek magasságának rekonstrukciója is elengedhetetlen, mely a leomlott festménytöredékek további elemzésétől várható. A rekonstrukció megvalósításának kidolgozásához figyelembe kell azonban venni azt is, hogy a feltárás eredeti célja az óbírodalmi Unisz-anh sír (TT 413) előudvarának megismerése, mely fölött a téglaszentély áll. A szentélyt ezért, továbbra is ideiglenesen, rétegelt lemez lapokkal fedtük (76. kép).

71–72. kép: A vályogtégla szentély festményeinek részlete a tisztítás és a téglafelületek vakolása előtt és után.

73–76. kép: A téglaszentély a részleges helyreállítást követően, illetve az ideiglenes védőburkolatban.

III. A feltárás tervei a következő ásatási idényre

A feltárás 2010 tavaszára tervezett következő időszakának tervezését elsősorban az határozza meg, hogy a Bét Bogdádi házkomplexumának nyugati felét az egyiptomi régészeti hatóságok lebontatták, s ezzel Nefermenu halotti emlékművének (TT 184) előudvara és Szene-iqer sírjának (TT 185) legalább egy része kutathatóvá vált.

A mintegy 35–40 munkanapra tervezett ásatási idényben a forrásokat, munkaerőt és energiát elsődlegesen erre a területre kell koncentrálni, hogy azt a további kutatásra elő lehessen készíteni. A több mint egy évtizeddel ezelőtt megkezdett, a Nefermenu-sírra összpontosító kutatás eredeti kérdésfeltevéseire is ezzel lehetne visszatérni, hiszen az előudvar mellett feltáratlan még az első, széles szentélynek a házhoz tartozó keleti fele is.

A Hoha-domb felső sírsorának kutatását – a piramisalakú felépítmény körzetének feltárása mellett – lényegében az is indokolta, hogy a Nefermenu-sír feltárását az itt álló ház miatt nem tudtuk folytatni. A felső sírsorban azonban 2009-ben csak részben tártuk fel a -43- sírkamrájához vezető járatot, s ennek folytatása is az újabban felmerült – különösen a sír tulajdonosának azonosítását és a másodlagos, Ptolemaiosz-kori temetkezéseket illető – problémákra keresheti a választ.

2008-ban szintén csak részben tudtuk feltárni azt a *sloping passage*-et, mely a *szaft*-sír hátfalának áttöréséből, a Hoha domb tetejéről nyíló aknasírból, illetve az idei ásatást követően a -43- sír *sloping passage*-éből is megközelíthető. Ennek szélesebb körzetében folytatandó feltárás nyomán volna azonosítható az a sír, melyhez ez a járat kapcsolódott, s a folyosó végén várható sírkamra feltárása is közelebb vihet a kérdés megoldásához.

A mély, levegőtlen sziklajáratokban végzett munka azonban néhány hétnél hosszabb ideig nem folytatható, sok munkás szükséges hozzájuk, s a várható nagyszámú lelet feldolgozása is nagyon idő- és munkaerő-igényes. Mindez, a lehetőségek és az erőforrásokkal történő gazdálkodás figyelembevételével e három munkahelyet és a fentebbi felsorolás hierarchiájában jelölheti ki a továbbiakban.

Abstract

Summary of the results preceding the 2009 season of the Hungarian Archaeological Mission in Thebes, in the upper section of the el-Khokha hillock: the TIP–LP shaft tomb in the Saff tomb (Saff 1) north of the pyramid situated above TT 184 (Nefermenu, 19th Dynasty) and TT 241 (Ahmose, 18th Dynasty); a further shaft tomb opening from the top of the hill, the (Ramesside ?) sloping passage approachable from this; and the 18th Dynasty painted mud brick mortuary chapel in the forecourt of TT 413 (Unis-ankh, Old Kingdom).

The 2009 season: description of the Saff 1 tomb (FIP or MK); excavation in the sloping passage of Tomb (Kampp) -43- (Ramesside with TIP and Ptolemaic secondary burials); excavation in the area of the forecourt of TT 412 (Qen-Amun, 18th Dynasty); partial reconstruction of the 18th Dynasty mud brick chapel, cleaning and conservation of the paintings.

FONTES MUTANTUR ET NOS MUTAMUR IN ILLIS? –

A TÖRTÉNETI EMLÉKEZET ALTERNATÍVÁI A SĀSĀNIDA KORI IRÁNBAN

In memoriam Vargyas Péter

A Kr. u. 224 és 651 közötti sāsānida vagy középperzsa kor a preislám iráni történelem utolsó nagy korszaka volt. A sāsānida dinasztia sok tekintetben az iszlám előtti Irán kultúrájának beteljesítője volt, megörökölte a korábbi achaimenida és pártus hagyományokat és azokat saját udvari hagyományaival elegyítve hagyta örökségül az iszlám kori Perzsia dinasztiáinak.

Dolgozatunkban arra a kérdésre keressük a választ, hogy a sāsānidadák mennyire rendelkeztek konkrét és adekvát ismeretekkel az őket közel fél évezreddel megelőző nagy iráni dinasztiákról, elsősorban az Achaimenidákról és az iráni történeti emlékezetnek milyen egyéb, egymásra is ható forrásai léteztek az iráni hagyomány formálódása szempontjából meghatározó sāsānida korban.

I.

A sāsānida dinasztia eredethagyománya

A sāsānidadák trónra kerüléséről szóló különböző források szinte egyöntetűen a dinasztia saját legitimációs nézeteit tükrözik vissza. Az idekapcsolódó klasszikus és korabizánci források (Dio Cassius, Agathias, Synkellos)¹, örmény források (Agathangelos, Khorénéi Mózes), mind pedig a pehlevi (középperzsa) hagyomány a sāsānidadákat pozitív színben és az őket megelőző pártusokat negatívan ábrázolja. E szövegekből világos, hogy a sāsānidadák saját hagyományai szerint igazi őseik egy a pártusokat megelőző nagy dinasztia volt, és ők ennek a pártusok előtti örökségnek helyreállítóiként lépnek fel. E téren különösen a késősāsānida korban és az iszlám első századaiban lejegyzésre került középperzsa szövegek fogalmaznak a legvilágosabban. Mind a három forráscsoportra egyöntetűen jellemző, hogy vagy a sāsānida korból származnak, az alatt íródnak, vagy közvetlen sāsānida kori előzményekre mennek vissza.

A sāsānida eredetmítosz legvilágosabban az Ardaxšīr-eposzban (*Kārnāmag*) fogalmazódik meg,² mely a késősāsānida periódusban nyerhette el végső formáját. A középperzsa szöveg hatása érezhetően fellelhető egyes kései antik szerzőknél is, akik kisebb eltérésekkel, de lényegében ugyanazt a történetet fogalmazzák meg a sāsānidadákról. E szerint a sāsānidadák az egykori achaimenidadák leszármazottai, akik Nagy Sándor, a

¹ DODGEON, H. M. – LIEU S. N. C. *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars (AD 226-363), a Documentary History*, London 1991. 8-9.

² A dolgozatban a középiráni (pártus és középperzsa) nevek átírásánál, ott, ahol ismert a klasszikus görög-latin hagyományból is e név, az eredeti középiráni alakokat, és nem azok klasszikus és bizánci auctoroknál fellelhető változatait részesítjük előnyben, ezért szerepel például aršakida és nem aršacida, Ardawān és nem Artabanos. Bizonyos nevek esetében feltétlenül szerencsésebb így tenni (l. I. Ardaxšīr sāsānida uralkodó Artaxarés vagy Artaxerxés formáit, melyek egyértelműen archaizáló szándékot tükröznek egyes görög szerzőknél és így félrevezetőek), máshol pedig az iráni alak ismertebb, így talán zavaró lenne a görög-latin formák „ráérszakolása” egy-egy locusra. Néhány helyen azonban zárójelben utaltunk a középiráni név klasszikus változatára is.

Ezzel szemben az óperzsa nevek esetében a klasszikus auctoroknál ismert alakokat választjuk azok elterjedtsége miatt (Kyros, Xerxés stb.).

seleukidák és a pártusok alatt rejtőzködve élnek, pásztorok között bujdosnak, míg végül a Kr.u. 3. század során felfedik kilétüket, és visszaveszik jogos örökségüket, az egykori achaimenida birodalmat.

Dio Cassius is megjegyzi egy helyen, hogy Ardaxšir azzal kérkedett, hogy mindent visszahódít, ami a régi perzsáké volt egykor, és ezzel a későantik szerző világosan az Achaimenidákra utal.³

Kétségek és kérdések

Mindezzel azonban ki is merült az az adekvát ismeret, amellyel a sāsānida dinasztia belső forrásaként érdemben rendelkezett az Achaimenida-korról. Szűkebben nézve, a sāsānidák a tudaton túl, hogy ők egy korábbi nagy dinasztia örökösei és vér szerinti leszármazottai, első látásra az Achaimenidákról csekély ismeretekkel rendelkeztek. A tulajdonképpeni Achaimenida-dinasztia tagjai közül két személy alakja maradt meg legendáikban, I. Dareios és III. Dareiosé. Ahogy Theodor Nöldeke megjegyzi: „*Von den Achämeniden kennt die gewöhnliche persische Tradition bekanntlich nichts als die Namen zweier Dārā.*”⁴

I. Dareios is csupán olyan formában ismert a későbbi sāsānida hagyományban mint a III. Dareios egyik őse. Dārā ī Dārāyān vagyis a Dareios házából eredő III. Dareios, a Nagy Sándorral háborúzó utolsó achaimenida mitikus őse, akiről nevén túl nem tud semmit a sāsānida kori emlékezet.

III. Dareios alakja is jóformán csak a Nagy Sándor-i háborúk, és az Achaimenida-dinasztia bukása miatt maradt fent mint egy jelentős történeti korszak utolsó uralkodója. De ugyanez a középperzsa dinasztikus hagyomány a két Dareios korlátozott ismeretén túl sok mindent nem tartott fent. Nem lehetséges összevetni a jól ismert és elég bőséges antik forrásokat az Achaimenida Birodalom bukásáról a középperzsa hagyomány idevonatkozó részével, mert a fentebb ismertetett legendákon túl nincs is mivel összevetni!

A legendák mellett a legismertebb achaimenida kori uralkodónevek többsége sem él tovább, úgy tűnik, hogy a fényes achaimenida korszakról alig valamit ismertek, tudtak a sāsānida uralkodók közel fél évezred múltán. Sem konkrét események, sem óperzsa uralkodókhoz kötődő legendák, de még csak ismert személynevek, mint Nagy Kyrosé vagy Kambysésé, sem maradtak fent! Igaz, az Artaxerxés (óperzsa Artaxsaca) név ismert a középperzsa Ardaxšir uralkodónévben, de anélkül, hogy valamelyik korábbi Artaxerxés életére utalást látnánk a középperzsa uralkodói legendákban. Ha összegezni akarjuk, hogy középperzsa forrásaink, főleg a korábban idézett Ardaxšir-eposz mit ismertek az óperzsa korról, akkor a jóformán a Nagy Sándor-i hódítás okozta bukást említhetjük, valamint a Dareios és Artaxerxés nevek továbbélését hozhatjuk fel. Igaz, ezek esetében meg kell jegyeznünk, hogy nem valamilyen sāsānida reneszánsz jegyében használták újra e neveket, mivel az óperzsa kor bukásától kezdve a helyi lokális unfratadára fejedelmek nevei közt is előfordultak.

Mindent egybevéve, meglepően kevés tehát az óperzsa korból a sāsānidák által egzakt módon ismert tény. Sem események, sem nevek nem maradtak ránk a sāsānida periódusból az óperzsa dinasztiára nézve – csak homályos utalások maradtak fent – főleg az Achaimenidák bukásáról.⁵

Mindezzel együtt azért mégis láthatóak kapcsolatok a két periódus, az óperzsa és a sāsānida között, de ezek többségében nem egzakt, tényszerű ismeretek, nem valamiféle krónikahagyomány áthagyományozásának tekinthetőek, sokkal inkább a preislám Iránban mindig is az írásbeliségnél fontosabb orális tradíció, a legendák, mítoszok továbbélésének hatásai. Nézzük meg ennek legfontosabb jegyeit!

³ DIO CASSIUS LXXX 4, 1–2.

⁴ TABARI, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden, aus der arabischen Chronik des Tabari*, übersetzt und mit ausführlichen Erläuterungen und Ergänzungen versehen von Th. NÖLDEKE, Leyden 1973. 3. n. 1.

⁵ SHAHBAZI, Sh. A. Historiography ii. PRE ISLAMIC PERIOD, *Encyclopaedia Iranica Online*, 2004. www.iranica.com

A múlt iránti egyértelmű sāsānida érdeklődés látható Naqš-e Rostamban, ahol sāsānida szikladomborművek sora készült óperzsa királysírok árnyékában.

Persepolisban sāsānida feliratot találunk Šāhpuhr Sakānšāhtól, II. Šāhpuhr egy idősebb fivéréől Kr.u. 311-ből I. Dareios palotájának, a *tāčārā*-nak bejáratí részén, aki felirata szerint ősei emlékére áldozatot mutatott be „Satistünban” (a „százoszloposban”, Persepolis középperzsa neve) Dareios palotájában.⁶ Ugyancsak Persepolisból, az 1930-as években újjáépült hárem falán sāsānida hercegek miniatűr, de alaposan kidolgozott „graffitijeit” láthatjuk a korai sāsānida korból.⁷

Az I. Ardaxšīr és I. Šāhpuhr korában épült sāsānida paloták, szentélyek Firuzābādban és Bišāpurban Persepolis egyértelmű építészeti hatását tapasztalhatjuk a Kr. u. 3. századból. Mindezen nincs is mit csodálkozni, hiszen a sāsānidák fővárosai, Istakhr, Firuzābād, Bišāpur, az egykori óperzsa centrumok, Persepolis, Naqš-e Rostam közelében emelkedtek.

Mindemellett újabban kísérleteket láthatunk achaimenida és sāsānida feliratok strukturális hasonlóságainak összevetésére, melyek a két korszakot megpróbálják közel ötszáz év görög-párthus diszkontinuitása után kapcsolatba hozni. A bisotuni felirat és Narsē sāsānida király (293–302) paikuli feliratának strukturális hasonlítása Skjaervø révén véleményünk szerint inkább egy epikus, irodalmi forma továbbélésének tartható, mely a helyi orális epika elemeire támaszkodik, de egzakt kapcsolatra nincsen bizonyíték a közel nyolcszáz év különbséggel megszületett két felirat között.⁸

Összességében az óperzsa emlékezet sāsānida kori továbbélését kutató számára ellentmondásos kép rajzolódik ki a meglevő adatok alapján. A meglehetősen kevés tényszerű adat mellett inkább legendákat talál, melyek azonban nem tűnnek elégségesnek, hogy egzakt ismeretek továbbélését feltételezze a két periódus között.

Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a számos nagyszabású achaimenida emlék látványa kétségtelenül fontos ideológiai alapot szolgáltatott a dinasztia számára mindenkori hódító törekvéseikhez és a sāsānida korban minden bizonnyal erős volt a múlt iránti érdeklődés.

Most már csak azt kellene tudnunk, hogy ez a fajta sāsānida múlt nekik mit és kit, kiket is jelentett? A fentiekben láthattuk, hogy az óperzsa hagyományok valamelyest továbbéltek és hatottak. Ám más forrásaink arról tanúskodnak, hogy nem kizárólag ez a hagyomány létezett e korban.

⁶ AKBARZADE, D. *Katibehā-i pahlavi, sang-i nigāra, sikka, muhr, āsār-i muhr, zarf-i nibišta* [Pehlevi feliratok, sziklafeliratok, érmék, pecsétek, pecsétlenyomatok, feliratos tárlak], Tehrān 1381. (2001/2002), 38–43. • ORIÁN S. *Rāhnāmā-i katibehā-i irānī-i miāna, pahlavi-pārtī* [Középíráni feliratok, pehlevi-párthus, kézikönyve], Tehrān 1382 (2002/2003), 149–160. Megjegyzendő, hogy a középperzsa *sat* „száz” használata inkább a számos oszlop és oszloptörredék népies elnevezése lehetett, ami azok sokaságára és nem a pontos számukra vagy egy palota oszlopainak számára utal. Hasonló jelenséggel találkozunk Persepolis középkori és újkori muszlim nevénel, az óperzsa romterületet a környékbeli népnyelv *čehel manār*-nak, „negyven minaretnek” hívta. Itt a 'negyven' a máshonnan is ismert „sok, hetedhét, kismillió” jelentést vette fel, vagyis a „sok minaret” fordítás szerencsésebb, gondoljunk itt csak az iszfaháni és qazvini *čehel sotun* „negyvenoszlopos” palotákra, ahol a 'čehel' (negyven) a persepolisizoh hasonlóan a sokaság szinonímája. Persepolis mai iráni (perzsa eredetű) elnevezése Takht-i Jamšīd, vagyis „Jamšīd trónja”, mely az iráni mitológia első királyára, Jamšīdra utal.

A középperzsa felirathoz ld. még FRYE, R. N. *The Persepolis Middle Persian Inscriptions from the time of Shapur II. Acta Orientalia Scientiarum Hungaricae* 30 (1966) 83–93.

⁷ Persepolishez, az ottani palotákhoz ld. MATHESON, S. A. *Persien, Ein archäologischer Führer*, Tehrān 2003. 299–314.

⁸ SKJAERVØ, O.P. *Thematic and Linguistic Parallels in the Achaemenian and Sassanian Inscriptions, Papers in Honor of Prof. Mary Boyce, Acta Iranica* 25, Leiden 1985. 593–603.

II.

*Egyéb hagyományok, újabb adatok***1. A sāsānida kori zsidóság**

Mindamellett, hogy az óperzsa korra vonatkozó genuin sāsānida forrásaink szegényesek és nem nyújtanak elégséges bizonyítékot a sāsānidáknak az achaimenidákról vallott ismereteire, érdemes megvizsgálni, vajon léteztek-e olyan csoportok és olyan hagyományok melyek a Sāsānida Birodalom területén rendelkezettek az achaimenidákról információval a sāsānida dinasztikus hagyománytól függetlenül? Érdemes feltenni a kérdést, hogy léteztek-e olyan csoportok, melyek esetleg továbbíthatták-e az achaimenidák tradícióit és így hatást gyakorolhattak a sāsānida dinasztikus hagyományra?

Itt két csoportot érdemes megvizsgálni: a sāsānida kori zsidóságot és keresztényeket. Ezek a közösségek, akármelyik keresztény (nesztóriánus, örmény) csoportról és a zsidóság bármely iráni és közép-ázsiai diaszpójáról beszélünk is, közvetíthették az ószövetségi hagyományt a sāsānida dinasztikának. Azt az ószövetségi hagyományt, melynek szerves részét alkotta az Óperzsa Birodalom története és az ehhez kapcsolódó ószövetségi könyvek (főleg Eszter, Nehémiás, Ezra, Dániel, Judit könyveinek részletei)⁹ számos óperzsa uralkodó emlékeztét, neveit őrizték meg. Felvetődik a kérdés, gyakorolhatt-e valamilyen hatást ez a zsidó-keresztény hagyomány a sāsānidákra?

A rendelkezésünkre álló források alapján úgy tűnik, ez a fajta hagyomány főleg a zsidóság révén, ha periférikusan is, de megjelenhetett a sāsānida korban egyes sāsānida királyok környezetében.

Egységes képünk nincs zsidóság és egyes sāsānida uralkodók kapcsolatáról, de úgy tűnik, hogy ez a kontaktus a 4–5. század fordulójától válik szorosabbá. Mind talmudi, mind középperzsa források tanúsága szerint is bizonyos, hogy I. Yazdgird (399–421) a mezopotámiai zsidóság fejének lányát, Sūsanduxtot (Šišinduxt)¹⁰ vette el feleségül, és későbbi örököse, V. Bahrām (421–438) is e frigyből született.¹¹

I. Yazdgird és a zsidóság emlékéhez köthető még talán a leghíresebb iráni zsidó zarándokhely, a máig fennmaradt hamadáni (ekbatanai) Eszter és Mordechái-sír és zsinagóga. Ez az ősi zarándokhely máig az iráni zsidóság leghíresebb zarándokhelye, és a helyi zsidó hagyomány szerint a bibliai Eszter királyné, Ahasvéros király (talán az achaimenida Xerxés-Xšayaršā¹²) feleségének és nagybátyjának, Mordecháinak a végső nyughelye. Kevésbé legendákhoz köthető nézetek szerint azonban a hamadáni Eszter-sír alapítása kapcsolatba hozható a sāsānida Sūsanduxttal és valójában az ő sírja körül alakult ki az Eszter-kultusz a későókorban és a koraközépkorban, Hamadánban. E szerint tehát egy sāsānida és nem egy achaimenida zsidó királyné sírja körül alakult ki a bibliai Eszter máig élő kultusza Iránban. Akárhogy is történt, ha elfogadjuk a sāsānida kori Eszter-sír-alapítást, az is a sāsānida korban továbbélő achaimenida hagyományok érdekes adalé-

⁹ Az Ószövetség legfontosabb helyei, melyek az óperzsa uralomra vagy óperzsa uralkodókra vonatkoznak: Nagy Kyros: 2Kronikák 35, Ezra 1:4-5. I. Dareios: Ezra 4:24, 5, 6-8. Dániel 5:24-29, 6. Xerxés: Eszter könyve, I. Artaxerxés: Ezra 4:7, 7:1, 7:7, 7:11, 7:21 Nehémiás 2:1-4, 5:5-14.

¹⁰ A pehlevi (középperzsa) földrajzi irodalom ismert alkotása, a Szászánida Birodalom tartományait bemutató *Šabrestānīhā ī Ērānšahr* több helyen közvetlenül utal I. Yazdgird és a mezopotámiai zsidó diaszpóra fejének, a Reš Galut lányának, Sūsandukhtnak házasságára és gyermekükre, V. Bahrām Gūrā: 'Šūš ī Šūštar vārosait Sūsanduxtot, (III.) Šāhpūhr fiának, (I.) Yazdgirdnak a felesége alapította, ugyanaz, aki a zsidók királyának, a Reš Galutnak a lánya és Bahrām Gūr anyja is volt.' *Šabrestānīhā ī Ērānšahr* 47. Vö. DARYAEI, T. *Šabrestānīhā ī Ērānšahr*, <http://www.humanities.uci.edu/sasanika/pdf/Shahrestan.pdf>

¹¹ NEUSNER, J. *Jews in Iran*, *Cambridge History of Iran* III.2, Cambridge 1983. 915. J. Duchesne-Guillemin, J. Zoroastrian Religion *Cambridge History of Iran* III.2, Cambridge 1983. 889.

¹² McCULLOUGH, W. S. Ahasuerus, *Encyclopaedia Iranica Online*, Vol. 1. ĀB – ANĀHID, 1985, www.iranica.com

kának tekinthető az iráni zsidók között.¹³ Ezzel együtt az Eszter-kultusznak a kialakuló sāsānida kori tisztelete, az iráni zsidóság identitásában Eszternek mint ősi anyának a kultusza Hamadánon kívül is adatolható. Ilyen például az Iszfahán melletti Pīr-i Bakrān régi zsidó temetője és az ott álló Ester (Istar)-khātūn, Eszter úrnő'-sír, mely a helyi iráni zsidók körében hasonló tiszteletnek örvend, mint a hamadáni Eszter-sír¹⁴. Jó okkal feltételezhetjük, hogy az iszfaháni Eszter-sír is preiszlám gyökerű, miként a zsidóságnak Iszfahán alapításában is fontos szerep jutott a sāsānida korban. Mindez a tény, a helyi Eszter-kultusz, Eszter történetének közvetítése iráni zsidók révén a nem zsidó többségnek, annak minden ahistorikus karaktere ellenére ismét az achaimenida kori hagyományok továbbélésének bizonyítéka Iszfahánban is.¹⁵

Közelebbről nem ismert I. Yazdgird a zsidók és keresztények iránti érdeklődésének oka, de egyes talimudi források szerint I. Yazdgird igen barátságos kapcsolatban állt mezopotámiai rabbikkal, és maga is rendelkezhetett valamilyen homályos ismerettel bizonyos ószövetségi könyvekről.¹⁶ V. Bahrām Gūrnek közismert volt zsidó származása, hiszen mind perzsa, mind rabbinikus források szerint a zsidó Sūsanduxt volt az anyja¹⁷. II. Yazdgird (438–454) pedig az örmény Eliše szerint birodalma minden nagy vallásának könyveiből olvastatott fel magának.¹⁸ Mindezek az utalások azért érdekesek a zsidóság esetében, mert ha csak részben igazak ezek a zsidó-sāsānida szellemi kapcsolatok, akkor is legalább a zsidóság számára igen fontos iráni Nagy Kyros alakjának ismertté kellett volna válnia a sāsānida uralkodók számára. Nagy Kyros jelentősége meghatározó, alakja túllép az Ószövetségen, és mind a posztbiblikus zsidó hagyományban, a Talmudban, a midrásokban jelentős személyiség, mind pedig a középkori zsidó-perzsa irodalomban meghatározó jelentőségű minimum az iráni zsidóság hagyományaiban.¹⁹ Vajon el tudnánk képzelni, hogy az iráni zsidóság vezetői a biztonságukat garantáló sāsānida perzsa királynak ne idézték volna fel az achaimenida perzsa király, a zsidók babiloni fogságának véget vető nagy Kyros alakját? Aligha valószínű. Nem kételkedhetünk benne, hogy a sāsānida korban is így lehetett. Legalábbis azon sāsānida királyok esetében, akik fogékonyak voltak erre, és ahol adatolt a zsidóság jelenléte.

Ha ezen állítások csak részben igazak is, és utólag nem tudjuk teljes mértékben igazolni, mégis érdemes megemlíteni, mint egy lehetséges forráscsoportot, mely Nagy Kyros, I. Dareios, Xerxés, és az Artaxerxések életéről tudósíthatott a sāsānida korban – talán nem csupán a zsidóságnak.

¹³ NETZER, A. Esther and Mordechai, *Encyclopaedia Iranica Online*, Vol. 1. ÁB – ANĀHID, 1985, www.iranica.com

¹⁴ A Pīr-i Bakrāni zsidó temetővel kapcsolatban lásd: AFŠAR SISTĀNI, I. *Isfahān, Šinākht ba ustān-i Isfahān, majmūʿa-i az tārikh, juhrāfiyā, āsār-i bāstāni, jāzibahā-i jahāngardi, šahristānhā, ādāb, rusum wa iqtisād-i mantaqa-i Isfahān* [Iszfahán. Ismerkedés Iszfahán tartományával, Iszfahánnal kapcsolatos fejezetek Iszfahán vidékének történelméből, földrajzából, régiségtanából, turisztikai, regionális, kulturális, néprajzi és gazdasági érdekességeiből] 1378/1999–2000. 153–55. HONARFAR, L. – SERRY, A. *Historical Guide to Esfahan* 1386/2008. 164–165.

¹⁵ 'Gai (Iszfahán) városát az átkozott Aliksandar, Philippos fia alapította. Ott a zsidóknak települése volt. (III.) Šāhpūhr fiának, (I.) Yazdgirdnak idején vezettetek oda a zsidók felesége, Sūsanduxt kérésére'. Šahrestānīhā ī Ērānšāhr 53 (a szerző fordítása). Vö. DARYAEE, T. Šahrestānīhā ī Ērānšāhr, <http://www.humanities.uci.edu/sasanika/pdf/Shahrestan.pdf>

¹⁶ CHRISTENSEN, A. *L'Iran sous les Sassanides*, Copenhagen 1943. 363.

¹⁷ Bahrām Gūr zsidó származásával kapcsolatban lásd: DARYAEE, T. op. cit.

Firdausi *Šāhnāmā*ja őrzött meg egy igen érdekes adalékot, mely Bahrām zsidó származásának fényében igen érdekes. A történet szerint Bahrām Gūr vadászata közben találkozik Barāhāmmal, a zsidó öreggel egy erdőben. A történetben Barāhām (akinek neve egyszerre játékos az 'Ábrahám' és a 'Bahrām' alakokkal) kifejezetten negatív szerepet ölt, önző és kapzsi természetűnek festi le az eposz. Ezzel szemben Bahrām Gūr nagylelkű és igazságos alakként jelenik meg ebben a kalandjában. A történet – véleményünk szerint – implicitte kísérlet Bahrām Gūr zsidó hátterének elhalványítására és irániságának hangsúlyozására. Vö. FIRDAUSI *Šāhnāmā*, ed. J. MOHL, Tehrān 1374/1995. 35. 115–245. vö. WOLFF, F. *Glossar zu Firdosis Schahname*, Tehrān 1377/1998.

¹⁸ NEUSNER 915.

¹⁹ NETZER, A. Some Notes on the Characterization of Cyrus the Great in Jewish and Judeo-Persian Writings, *Acta Iranica, Hommage Universel* 2 (1974) 35.

2. A sāsánida kori keresztények hatása

A sāsánida kori kereszténység különböző csoportjai szintén valamelyest hatással lehettek egyes sāsánida uralkodókra. A sāsánida állam szinte megszületése óta szembesült a nyugati keresztény missziók hatásával. A kezdeti habozó álláspontot később kemény üldözések váltották fel, a de a 4. század végére több jelentős keresztény csoport vetette meg lábát a Sāsánida Birodalomban, melyeket többé nem lehetett kiirtani.

Közismert, hogy a Kr. u. 5. század végétől kezdve a korábbi keresztényüldözéseket felváltva a nesztoriánus keresztény egyház hivatalosan engedélyezett csoportja lett az iráni kereszténységnek. Mindez több lépésben közel kétszáz év keresztényüldözése után a 480-as évekre kristályosodott ki. Mivel a Római Birodalom területéről kiszorultak, a nesztoriánusoknak sikerült nem minden politikai érdektől mentesen elismertetniük magukat az egyedüli legitim keresztény felekezetként a sāsánida Perzsiában (leszámítva a mindig is autonóm örményeket). Mindennek következtében komoly nesztoriánus keresztény közösségek születtek meg a Sāsánida Birodalomban és igen intenzív nesztoriánus misszió indult meg Közép-, sőt Belső-Ázsia felé a Kr. u. 5–6. századtól kezdve, ezáltal a legsikeresebb keresztény egyházzá téve meg a nesztoriánusokat Ázsiában.

A nesztoriánusok helyzetének konszolidálódása nagymértékben idealizálta a sāsánida uralkodókról alkotott iráni keresztény vélekedéseket. Mindennek ékes bizonyítéka egy eddig kevésbé ismert 6. századi nesztoriánus keresztény forrás, mely I. Xusraw (531–579) sāsánida uralkodót „új Kyrosnak” nevezi, párhuzamot vonva a híres óperzsa fejedelem, Nagy Kyros és a késősāsánida periódus meghatározó királya között.²⁰

Emellett ismert, hogy az örmények és a szintén keresztény kaukázusi albánok jelentős egyházi és történeti irodalommal rendelkeztek a Kr. u. 5. század óta. Az örmény egyházi szerzők (Khorénéi Mózes, Agathangelos, Sebeos, Eliše és mások) igen komoly antik műveltséggel is rendelkeztek és nagyszámú antik szerzőt, ókori kútforrásból bőségesen merítő görög egyháztörténeti munkát fordítottak le részben vagy egészben az 5–7. században klasszikus örményre. Ez azt eredményezte, hogy számos óperzsa uralkodó nevét és hozzájuk köthető történeti eseményt közvetíthettek.

A teljesség igénye nélkül nézzük meg a leghíresebb későókori örmény forrásunkat, Khorénéi Mózes, milyen óperzsa uralkodónevek fordulnak elő művében. Khorénéi Mózesnél az alább óperzsa uralkodóneveket és személyeket találhatjuk meg: Nagy Kyros, (II.) Kambysés, I. és III. Dareios, Xerxés, Artasēs (= valamelyik Artaxerxés nevű óperzsa király).²¹ Mint látható, a vélhetően a Kr. u. 5. század második felében élt örmény történetíró meglehetősen jól ismeri az óperzsa történelem szinte mindegyik uralkodóját. Még ha az nem is állítható teljes bizonyossággal, hogy Khorénéi Mózes használhatta Hérodotoszt, de ez az örmény szerző bizonyosan hozzájutott olyan örmény és későantik görög forrásokhoz, melyek nagyon jól ismerték Hérodotos *Historiai*-ját.

Az óperzsa uralkodónevek ismeretén túl Khorénéi Mózes *Örmények története* című műve sok téren érinti az óperzsa történelmet is. Utalásokat tartalmaz olyan közismert óperzsa kori eseményekre, mint Nagy Kyros lydiai háborúja, II. Kambysés etiópiai hadjárata, I. Dareios sikertelen szkíták elleni felvonulása vagy éppen Xerxés görögországi expedíciója és Nagy Sándor óperzsa hadjárata.²² Hérodotos és esetleg más szerzők, későbbi feldolgozások, valamint a Nagy Sándor-hagyomány vélhetően hatással voltak Khorénéi Mózes, az egyik legkorábbi örmény történeti munka szerzőjére a Kr. u. 5. században. Rajta keresztül és mellette pedig más kēsei sāsánida korban élt és alkotott szerzőknél is hasonló lehetett a helyzet. A Kr. u. 4. század

²⁰ CHABOT, *Synodicon Orientale*, 69-70. in G. FOWDEN, *Empire to Commonwealth: Consequences of Monotheisms in Late Antiquity*, Princeton 1993. 29, 122.

²¹ MOSES KHORENATS'I: *History of the Armenians*, transl. R. W. THOMSON, London 1978.

²² MOSES KHORENATS'I I 24:113, I 25. I 31. II 13.

végétől a Sāsānida Birodalomba a *marzbanátusként* (korlátozottan autonóm határfejedelemségként) újra betagolódo, de keresztény örménység szellemi elitje nyugati kulturális kapcsolatai, keresztény műveltsége révén nemcsak a biblikus hagyománnyal, hanem a klasszikus ókor meghatározó műveivel is megismerkedett, amely magában foglalta az achaimenida múlt ismeretét a sāsānida dinasztia periódusában.

Az antik történetírói és a biblikus hagyomány ismerete benne az óperzsa dinasztiával tehát bizonyosan jelen volt a sāsānida Iránban, de főleg annak nyugati peremvidékein és főleg vallási kisebbségek, a zsidóság és a kereszténység csoportjai révén. Ezekre nézve a *terminus post quem* a 4. század vége–5. század eleje, a zsidóság és a kereszténység iránt érdeklődést mutató I. Yazdgird kora. Ezzel együtt is azonban túlzás lenne arról beszélni, hogy a sāsānida udvar törekedett a későantik műveltség tudatos és mély átvételére. Néhány esetben ki lehet mutatni a közvetlen kapcsolatot, de kulturálisan a dinasztia nem került huzamosabb időre a nyugati hatások alá. Az iráni hagyomány zsidó és keresztény kapcsolatai ezzel együtt maradandóak, túléltek a sāsānidadákat, de a sāsānida Iránban szerepük láthatóan korlátozott. A fenti három hagyománycsoporton, a saját töredékes óperzsa emlékeiken, a zsidó, valamint a keresztény (és rajta keresztül antik történetírói, főleg hérodotosi) hatáson túl számolnunk két ezeknél sokkal erősebb tradícióval is.

III.

A nem óperzsa gyökerű hagyomány

1. A zoroasztriánus tradíció legendái

Az iráni vallástörténet úgy tartja számon a sāsānida kort, mint a zoroasztriánus egyház virágkorát. Mindez mit jelentett? Az évszázadokon keresztül fejlődő, alakuló zoroasztriánus egyház ekkor, a 3–7. század során megszerzi a vallási, kulturális, jogi és nem egy esetben a politikai hatalom tekintélyes részét. Vallási és kulturális téren végig igen domináns a zoroasztriánus szerep és befolyás. A dinasztia kezdeteitől fogva hangsúlyozta saját zoroasztriánus vallási identitását. A 3. században azonban a kialakuló sāsānida Iránban mindez nagyon fontos szerepet játszik. Olyan markáns és nagy befolyású személyek, mint Kerdēr 272 és 293 között²³ vagy a II. Šāhpuhr (309–379) idején befolyásos Ādurbad ī Mahraspandān sokat tettek a zoroasztriánus egyház politikai, kulturális befolyásának megerősítéséért.

A több mint négyszáz éves zoroasztriánus befolyás – forrásaink alapján – már a kezdetektől hatást gyakorolt a dinasztiára is. A különböző hagyományok eddigi meglehetősen sűrű szövevényében új elemként jelenik meg a korszak kezdetétől fogva a különféle avesztai eredetű mítoszok sora, melyek vallási jelentőségükön túl konkrét dinasztikus elemeket is tartalmaztak.²⁴

Bár ismereteink szerint az Aveszta, a zoroasztrianizmus szent könyve mai formájában, illetve ahogy ma ismerjük, minden bizonnyal csak a késősāsānida korban (Kr. u. 6. század) került megszerkesztésre, de tartalma sok téren meglehetősen archaikusnak tűnik. A különböző részekből álló avesztai corpus legrégebbi szövegei a Kr. e. 2. évezredig nyúlnak vissza.

²³ FRYE, R. N. The Middle Persian Inscription of Kartir at Naqsh-e Rostam, *Indo-Iranian Journal* 8 (1965) 219. GIGNOUX, P. Les Quatre inscriptions du mage Kirdir, Association pour l'Avancement des Études Iraniques, *Studia Iranica* Cahier 9, Paris 1991. 38–39.

²⁴ GNOLI, G. *The Idea of Iran An Essay on Origins*, Rome 1989; YARSHATER, E. Iranian National History, *The Cambridge History of Iran* III.1. Cambridge, 1983. 359–481.; YARSHATER, E. Were the Sasanians Heirs to the Achaemenids? in *La Persia nel Medioevo*, Rome 1971. 517–531.

Az időbeliség mellett számunkra legalább annyira fontos a térbeli dimenzió is. Az Aveszta földrajzilag túlnyomórészt nem Nyugat-Iránhoz és végképp nem az óperzsa dinasztia bölcsőjének számító Pärša (Pärs) tartományhoz kötődnek. Mindebből mi következik? Az, hogy az Aveszta mítoszai, legendái teljesen más miliőben játszódnak, más nevekkal, más dinasztiákkal, mint amit az óperzsa vagy az antik (zsidó-keresztény) hagyomány tükröz. A két hagyománycsoport között jóformán nincs kapcsolat, nincs átfedés.

Láttuk, maguk a sāsānidák is Dél-Iránból, az óperzsa dinasztia egykori magterületéről származtak. Láttuk, hogy megvannak az óperzsa hagyomány emlékei. Viszont azt is láttuk, hogy ez az óperzsa szál elég vékony, kevés konkrétuma van. Néhány királynévből és főleg a Nagy Sándor-i pusztítás emlékéből áll.

Meglehet, hogy a ránk maradt sāsānida kori óperzsa legendák egykoron talán gazdagabbak lehettek. Nagy Kyros vagy I. Dareios alakjához bizonyosan számos történet kapcsolódhatott még jóval az óperzsa kor bukását követően is. De a sāsānida kori óperzsa hagyomány elhalványulásában és az óperzsa tradícióknak jóformán csak a sāsānidák trónigényének legitimálására szűkülésében igen komoly szerepe lehetett a sāsānida korban sokkal népszerűbb avesztai, zoroasztriánus legendaláncolatnak, mely az ún. Kayānida-dinasztia történeteit jelenti.²⁵

A Kayānida-dinasztia története a legfontosabb eredetileg az Avesztából származó hagyomány, mely döntő hatást gyakorolt a sāsānidákra.

A Kayānidák életének másik avesztai forrása a Dēnkart, a koraiszlám korban készült eklektikus összeállítás, kommentárok és eszkatologikus szövegek sajátos gyűjteménye.²⁶ A Dēnkart láthatóan jóval későbbi mint az előbbi Yašt, mivel benne a Kayānidák csoportja leszűkül, illetve átalakul. Egyfelől, az előző fejedelmi listából csak négyet tart meg (Kay Qawād, Kay Qāwūs, Kay Xusraw, Kay Guštasp) és a többi régi kayānida fejedelmet nem említi. Emellett a Kayānidák későbbi generációit is leírja, egyfajta hármas tagozódást hozva létre. Mindezt pedig azzal egészíti ki, hogy a Kayānidák előtt megemlíti az őket megelőző legelső iráni dinasztiát, a Pišdādokét is. Akár a Pišdādok, akár a Kayānidák listáját vizsgáljuk, aligha látunk egyezést az óperzsa dinasztia tagjaival.

Pišdādok

Gayomard
Hošang
Tahmuras
Jamšīd
Dahāk (Aždahāk)
Ferīdūn
Īraj
Manūčīhr

A Kayānidák I. generációja

Kay Qawād
Kay Qāwūs
Kay Xusraw

²⁵ Kauui Kauuata (Kay Qawād), Kauui Aipi.vohu (Kay Abivēh), Kauui Usadan (Kay Qāwūs), Kauui Aršan, (Kay Arš) Kauui Pisinah (Kay Pišinang), Kauui Biiaršan (Kay Byarš), Kauui Siiuuaršan (Kay Siyawaxš), Kauui Haosrauuh (Kay Xusraw), Kauui Vištāspa (Kay Guštasp) vö. KELLENS, J. *Langues et religions indo-iraniennes*, http://www.college-de-france.fr/media/lan_rel/UPL52082_KellensR01-02.pdf

²⁶ Aveszta 19. Yast, 71. fejezet. Vö. CHRISTENSEN, A. *Les Kayanides*, Copenhagen 1931. 18.

A Kayānidák II. generációja

Luhrasp

Guštasz

Spendādād

A Kayānidák III. generációja

Bahman (Ardaxšīr)

Humāy

Dārāy (Dārā) b. Bahman

Dārāy b. Dārā

Firūzšāh

Ha áttekintjük a fenti listát, láthatjuk, hogy több érdekesség mutatkozik ebben a vélhetően a késősāsānida korban, de avesztai alapokon megszerkesztett listában. Ami a Pišdādok dinasztiaját illeti, szinte érdektelen számunkra, mivel benne a zoroasztriánus vallástörténeti képzetek keverednek egymással. Gayomard a mitikus első ember, majd pedig az első hősökön át eljutunk Jamšidig, a világ első királyáig, akit dölyfössége miatt isten megbüntet, és a gonosz Dahākot ereszt a földre. Őt a hős Ferīdūn győzi le, majd pedig az ő leszármazottai hadakoznak a hatalomért, melyet végül Fredūn dédunokája Manūčīhr nyer meg.²⁷

Belátható, ez a lista csak annyiban érdekes, hogy különböző vallástörténeti képzetek szereplőit teszi meg hús-vér királyokká. De az óperzsa dinasztiaéhoz, annak emlékeztetéhez semmi köze. Megjegyzendő, ma Persepolist a perzsák Takht-i Jamšidnak, vagyis Jamšid trónjának nevezik, de mielőtt ebből nagyobb következtetést vonnánk le, tudnunk kell, hogy ez az elnevezés csak egy a sok közül, melyet az óperzsa kor után alkalmaztak az egykori neves óperzsa központra. A Pišdād dinasztiajának története átesve a sāsānida kori szerkesztők javításain is sokkal több kozmológikus, avesztai eredetű eseményhez kötődik, és teljességgel ahistorikus.²⁸

A Kayānidák esetében látható, hogy az eredeti avesztai verzió igen jelentős átszerkesztésen esett át. Az eredeti hét avesztai fejedelemből csak négy maradt, de ez az első lista ki is bővült, új személyekkel egészült ki.

Ami a Kayānidák első két generációját illeti, valamint az ehhez szorosan köthető átszerkesztett hetes változatot, teljesen világos, hogy alapelemeiben sem köthető az óperzsa dinasztiaéhoz. Minden elemében egy attól eltérő hagyományt, eredetet tükröz, mely talán az ún. „Aveszta népének” királyi dinasztiaját örököltette meg. A szakirodalomban már régóta vita dúl azon, hogy a kayānida uralkodók kik voltak, mikor és hol uralkodtak, illetve léteztek-e egyáltalán? Mivel más forrásból nem áll rendelkezésünkre rájuk nézve adat, és régészeti adatok sem erősítik meg létezésüket, ezért csak avesztai, illetve a sāsānida kori mítoszok támasztják alá létezésüket. A Kayānidák az Irán és Turán közötti nagy csaták uralkodóiként, a zoroasztriánus hit bajnokaiként lépnek elénk, akik diadalmasan védelmezik hitüket és országot, és többé-kevésbé sikeres hódító háborúkat vezetnek ellenségeikkel szemben. Ám a sāsānida korban szerkesztett változatban szereplő első két generációnak láthatóan nincsen köze az óperzsa dinasztiaéhoz. Akár léteztek, akár nem, az iráni hagyományba kerülésük egyértelműen a zoroasztriánus egyház befolyásának köszönhető a sāsānida korban. Lássuk ennek konkrét bizonyítékait!

²⁷ Az egyszerűség kedvéért a Kayānida-királyok esetében a klasszikus perzsa alakokat használjuk, mivel itt középperzsa és klasszikus perzsa forrásokra is történik utalás. Így Ferīdūn és nem Fredūn, Jamšid és Jamšēd áll a szövegben. A tanulmány más részeiben azonban a középperzsa átírási rendszert alkalmazzuk.

²⁸ BAILEY, H. *Zoroastrian Problems in the Ninth-Century Books*, Oxford, London, 1971. BOYCE, M. *Some Remarks on the Transmission of the Kayanian Heroic Cycle*, in Franz STEINER, ed., *Serta Cantabrigiensia*, Wiesbaden, 1954, 45–52.

A *kay* mint avesztai eredetű fejedelmi jelző először II. Šāhpuhr (309–379) pénzérméin jelenik meg a 4. században,²⁹ abban a korban, amikor a zoroasztrianus ortodoxia virágkorát éli és Ādurbad ī Mahraspandān személyében karizmatikus vezetőre tesz szert.³⁰ A zoroasztrianus egyház befolyása alá vonja az uralkodót, egyúttal keményen üldözi a birodalom területén élő vallási kisebbségeket, főleg a keresztényeket.

A 4. század végétől, 5. század elejétől válnak gyakoribbá a Kayānidák nevei is a sāsānida dinasztian belül. A Kawād, Jāmāsp (Kai Guštasp fővezére), Xusraw, Siyāwaxš, Kāūs személynevek elég sűrűn előfordulnak a 4–7. századi személynevek, uralkodónevek között a dinasztian belül. Az 5–7. század során a két Kawād, a két Xusraw és az egy Jāmāsp nevű uralkodóink egyértelműen bizonyítják a dinasztia vonzalmát a kayānida hagyományokhoz, miközben megritkulnak a korábban használt párthus eredetű, hangalakú nevek (Šāhpuhr, Ardaxšīr), az óperzsa múltához köthető Dārā (=Dareios) pedig egyáltalán nem fordul elő a dinasztian belül!³¹ A korai és kései sāsānida kor közötti uralkodói névfolyamatosságot a továbbra is népszerű Bahrām és Hormizd nevek képviselik az 5–7. század során.

Igaz, vannak olyan vélemények is, melyek szerint egyes nevek már jóval korábban, már a párthus időszakban megjelentek.³² Mindebből jelen ismereteink szerint egyedül a Xusraw (Chosroés) név bizonyított a kései párthus korból mint uralkodónév.

A kayānida tradíciók, legendák tehát döntően uralták a 4–7. század sāsānida dinasztikus névadási hagyományait, és messze kiszorítottak minden más hagyományt maguk mellől. Ez a törekvés erős zoroasztrianus hatást tükröz, mert mindezek a nevek alapvetően az Aveszta egyes könyveire és azok középperzsa kommentáira mennek vissza.

Érdemes azonban megvizsgálni a sāsānida korban megszerkesztett kayānida családfa harmadik generációját. Úgy tűnik, hogy maga a sāsānida kori zoroasztrianus egyház is érzékelte, hogy a Kayānidák és az Achaimenidák esetében két egymástól alapvetően különböző tradícióról van szó. Úgy tűnik, emiatt az egykori zoroasztrianus redaktorok szükségét érezték, hogy összhangba hozzák az egymástól merőben eltérő avesztai (Kayānida-) és Achaimenida-hagyományokat. Az egykori redaktorok erre a Kayānidák harmadik generációjának „megalkotásakor” tettek kísérletet.

Így került bele a két Dārā, a korábban a sāsānida legendákban említett I. és III. Dareios a Kayānidák harmadik generációjába, melynek története Nagy Sándor hódításával zárul le. A két alak itt is eléggé összemosisodott, csakúgy mint a sāsānida hagyományban, és alakjaik átítatódnak zoroasztrianus szimbólumokkal. A Dēnkardban azt olvashatjuk, hogy Dārā (de vajon melyik?) elrendelte két Aveszta kötet elkészítését saját magának.³³ Az információ meglepő, hiszen az óperzsa korban ilyesmi nem ismert egyik Dareiosról sem. De hiába is erőlködnénk, semmi ilyenre nem is bukkanhatunk Achaimenida-kori forrásainkban, mivel itt is egy zoroasztrianus szempontok alapján átírt sāsānida mítoszról van szó. Ahhoz, hogy a két Dareios bekerüljön a történet szerint már jó régen zoroasztrianus Kayānidák történetébe és családjába, muszáj volt megfeleltetni őket annak az anakronizmusnak, hogy az egyébként a késősāsānida korban (vagyis közel ezer évvel később) összeállított Avesztát ismerjük!

²⁹ FRYE, R. N. *The History of Ancient Iran*, München 1984. 320; DARYAEE, T. Tārih-i millī ya tārih-i kiāni? [Nemzeti történelem vagy kayānida történelem?] in: DARYAEE, T. *Tārih wa farhang-i sāsāni* [Sāsānida történelem és kultúra], Tehran 1384/2005–2006. 69.

³⁰ TAFAZZOLI, A. Ādurbad-i Mahraspandān, *Encyclopaedia Iranica Online*, www.iranica.com vol.1. ĀB-ANĀHID 1985.

³¹ YARSHATER 1983.

³² YARSHATER 1983.

³³ YARSHATER 1983.

A másik figyelmet érdemlő szereplő Bahman (vagy Bahman Ardashīr). A *Dēnkard* és a *Zand ī Bahman Yašt* Bahmant a legnagyobb zoroasztrianus királyok közé sorolja, és Boyce vetette fel először, hogy személyén keresztül valamelyik Artaxerxés nevű óperzsa királyt lehetne azonosítani.³⁴ Emellett a koraiszlámkorból származó zsidó hagyományra utal Hamza Isfahānī, aki szerint a zsidók Nagy Kyrossal azonosítják Bahman személyét.³⁵

Boyce főleg abból indul ki, hogy az Achaimenidák zoroasztrianusok voltak és Bahman talán II. Artaxerxés (Kr.e. 404–358) korának ismert vallási reformjaival köthető össze, holott erre mindössze a Bahmannal néhol összekapcsolt Ardashīr név enged következtetni, és az a megállapítás, hogy Bahman nagy uralkodó volt, önmagában elég bizonytalan adalék a történeti II. Artaxerxésnek és avesztai megfelelőjének azonosításhoz.³⁶

A koraiszlámkori zsidósággal kapcsolatban ismeretes, hogy Nagy Kyrost elég sok személlyel azonosították ebben a korban (például Kay Xusrawwal vagy Luhrasppal is), és Bahman személye csak azért kerülhetett Nagy Kyrosszal kapcsolatba, mert a Kayānidák listáján előbb állt, mint a két Dārā, vagyis ez megegyezik azzal a ténnyel, hogy II. (Nagy) Kyros I. és III. Dareioszt megelőzően élt. Mindezek tehát meglehetősen kétségesek teszik, hogy a kayānida Bahman mögött valódi achaimenida királyt találjunk. Ráadásul mindjárt többet is!³⁷

A fentiekből nyilvánvaló, hogy a két mítosz összeszerkesztéséből melyik lett az erősebb, a kayānidaké. Mivel ez volt a sāsānida korban uralkodó zoroasztrianus egyház hivatalos álláspontja, így ebbe integrálták jóval szerényebb formában az achaimenidákét is. A mit sem sejtő I. és III. Dareiosból így lettek derék kayānida királyok, akik az általuk valószínűleg soha nem ismert Aveszta kézíratait rendelték meg maguknak...

³⁴DARYAE 2005–2006. 66. BOYCE, M. 'Some Remarks on the Transmission of the Kayanian Heroic Cycle' *Serta Cantabrigiensia, Studies Presented to the XXII International Congress of Orientalists*, Mainz 1954. 49.

³⁵KHALEGI-MOTLAGH, Dj. Bahman, *Encyclopaedia Iranica Online*, www.iranica.com Vol. 3, ĀTĀŠ – BEYHAQI, 1989. *In the accounts of historians such as Ḥabārī* (I, p. 688) and *Mas'ūdī his mother is said to have been from the Children of Israel and to have borne the name Astūriā* (i.e., *Esther of the Old Testament*). *Ḥabārī* (I, p. 651), *Mas'ūdī* (loc. cit.), and most of the other historians (e.g., *Dinavārī* and *Ebn al-Balkī* attribute to him the overthrow of Bokt Nassar (Nebuchadnezzar) and the return of the Children of Israel to their homeland; and some, such as *Mas'ūdī* and *Ebn al-Balkī*, add that Bahman appointed Kūroš (i.e., Cyrus the Great) to perform this task. Bahman is thus identified not only with the Achaemenid Artaxerxes I but also with Cyrus.

³⁶Bahman (vö. avesztai Vohumanah-) vagy Bahman Ardashīr és a történeti achaimenidák egyik uralkodójának halovány kapcsolatára utalhat a muszlim hagyományban megőrzött történet, mely Bahman Ardashīrt a *darāzdest*, vagyis „hosszúkezű” jelzővel ruházta fel (vö. MIRKHWĀND, Muhammad b. Khāwandšāh b. Mahmūd, *Rauzat al-Safā, fi sirat al-anbiā' wa'l-mulūk wa'l-khulafā* [A világosság kertje a próféták, a királyok és a kalifák életében], Tehran 1380/2001, 730.) Ami Bahman Ardashīr „hosszúkezű” jelzőjét illeti, érdekesség, hogy a görög és latin auctores I. Artaxerxést (Kr. e. 465–424) illették ugyanezzel a jelzővel, ám a preiszlám iráni legendák, az antik történetírói hagyomány és a klasszikus arab-perzsa történetírás kapcsolata e téren véleményünk szerint kérdéses, ugyanis a középkori muszlim történetírásban aligha rendelkeztek több ismerettel az Achaimenida-dinasztiáról, mint amennyi a klasszikus perzsa irodalmi hagyományban szerepelt. Bahman Ardashīr a Nagy Sándorral szemben alulmaradó utolsó Achaimenida király, Dārā (III. Dareiosz) öse is a pehlvi és a klasszikus muszlim hagyományban. Vö. JUSTI, F. *Iranisches Namenbuch*, Hildesheim 1963. 374.

A későbbi muszlim hagyományban az achaimenidák emlékezetére utaló legértékesebb forrásunk az al-Bīrūnī *Āthār al-bāqīa* c. művében található lista, mely tudatosan igyekszik megfeleltetni a kayānida uralkodókat az achaimenida királyok listájával. Emellett más muszlim (középkori arab és perzsa) szerzőknél is vannak nyomai az achaimenida dinasztia emlékezetének (Hamza Isfahānī, Mas'ūdī, Ibn al-Balkhī és az előbb említett Mirkhwānd). Erősen kérdéses azonban, milyen forrásból merítették e szerzők ismereteiket, mivel úgy tűnik, hogy az achaimenidákról szóló muszlim hagyomány nem vált uralkodóvá a későbbi időkben. Valószínűnek tűnik, bár ezt bizonyítani nemigen lehet, hogy itt esetleg zsidó, keresztény vagy antik források hatásáról lehet szó a koraiszlám periódusban, melyek jól ismerhették az achaimenida periódust. Vö. DARYAE 2005–2006. 66–67.

³⁷Al-Bīrūnīnál Nagy Kyrost a kayānida Kay Xusrawwal, míg Ibn al-Balkhīnél a kayānida Bahmannal azonosítják. AL-BIRŪNĪ, Abū Raikhān, *Āthār al-Bāqīya*. Tehran 1363/1983–1984. 152. AL-BIRŪNĪ, *The Chronology of Ancient nations; an English version of the Arabic Text of Āthār-ul-Bāqīya of Al-Biruni or Vestiges of Past*, ed. C. E. SACHAU. London 1879. 400.; DARYAE op. cit. 67.; IBN AL-BALKHĪ *Fārsnāma* eds. G. LE STRANGE, R. NICHOLSON, Tehran 1385/2006–2007. 52–54.

Azt is fontos azonban látni, hogy a korábban ismertetett hagyományok közül – érthetően – a sāsānidák saját, Achaimenidákhoz köthető változata került bele ebbe a tudós, szerkesztett változatba. A zsidó és keresztény hagyomány, mely amúgy a sāsānidákénál pontosabban és jóval bővebben adta az óperzsa dinasztia történetét, kívül rekedt ezen a sāsānida kori zoroasztriánus konstrukción. Hogy miért nem épült be a zsidó-keresztény változat, arra elég egyszerű a válaszuk: vallási okokból nem épülhetett bele. És ezen egy-két küllönc sāsānida uralkodó mint I. Yazdgird sem változtathatott alapvetően eme kisebbségek iránti szimpátiájával. A zoroasztriánus egyház nyilvánvalóan a szintén zoroasztriánus, a neki kedvezményeket, befolyást, hatalmat biztosító sāsānida dinasztiaának kedvezett azzal, hogy annak óperzsa hagyományát „egybegyúrta” saját avesztai tradícióival. Ehhez képest a sokszor üldözött vallási kisebbségek eltérő hagyományverziói sem politikai, sem kulturális téren nem gyakoroltak a velük gyakorta ellenséges, térnyerésükre féltékeny zoroasztriánus egyházra akkora hatást, hogy ezért az ő hagyományaik is megjelenjenek a „hivatalos” változatban.

A kayānida-sāsānida legenda születésének pontos ideje és helye nem ismert, erről szóló pehlevi (középperzsa) forrásaink a sāsānida kor végén születtek, ám egyikükben nincs utalás a szerzőre vagy szerzőkre. A fentiek alapján a szerző vagy szerzők a sāsānida udvarban befolyásos magas rangú zoroasztriánus papok lehettek. A korábbi eltérő legendákat tudatosan, mesterséges eszközökkel forrasztották egységes rendszerré a sāsānida dinasztia és a vele szövetséges zoroasztriánus egyház érdekeit szem előtt tartva. Innentől fogva, az iszlám korban ez a legendakör lett a hivatalos, és ez került bele a legtöbb klasszikus perzsa irodalmi, történeti munkába függetlenül attól, hogy azok kinek és mikor készültek. Erre jó példa a pehlevi zoroasztriánus forrásokból gazdagon merítő Firdausi-féle *Šāhnāma*, a 10. század végén, 11. század elején született óriási epikus alkotás. A korábbiaknál sokkal hosszabban, színesebben meséli el a különböző Kayānida királyok kalandjait, egyértelműen őket téve meg a legdicőségesebb iráni dinasztiaának. Eközben a *Šāhnāma* a zsidó-keresztény forrásokban ismert óperzsa dinasztiáról mit sem tud.

2. Továbbélő párthus legendák

A fentiekén túl érdemes megvizsgálni a sāsānidákat megelőző párthusok legendáit is, bár a sāsānidák minden módon törekedtek a párthusok kitörlésére az iráni történelemből, és jórészt sikerült is megsemmisíteni emlékezetüket. Az írott források terén legalábbis kevés adatot ismerünk, mely a párthusok eredetmondáit, a múlthoz való viszonyát világítja meg. Ezzel együtt néhány megfontolandó adat rendelkezésünkre áll.

Ami a párthusok jelentőségét illeti, látnunk kell, hogy minden sāsānida kori negatív ábrázolásuk ellenére jelenőségük vitathatatlan. Egyfelől szerepelnek a sāsānida mítoszokban is, ahol I. Ardaxšir dinasztikus kapcsolataiban jelennek meg. Ardaxšir, az első sāsānida király, miután végez a párthus uralkodóval, feleségül veszi annak leányát. A leány azonban engedve fivérei bujtogatásának meg akarja mérgezni urát, akit azonban az isteni *xwarrah* megment a haláltól. Ardaxšir, bár felesége már várandós, parancsba adja annak kivégzését, mivel azonban a párthus hercegnő a későbbi sāsānida trónörökös, Šāhpūhrt hordja szíve alatt, a Gondviselés megint közbelép, és a kivégzés végrehajtásával megbízott mőbad (zoroasztriánus pap) inkább elrejtja a hercegnőt, aki titokban szüli meg és neveli fel fiát. Ardaxšir csak évekkel később egy vadászat során eszmél rá, hogy nincs örököse, és a lelkiismeret furdalását kihasználva a mőbad megjelenik és elmondja az uralkodónak az igazságot.³⁸

³⁸ Kārnāmag ī Ardaxšir ī Pāpāgān, *Thesaurus Indogermanischer Text- und Sprachmaterialien (TITUS)*. Data entry by D.N. MACKENZIE, Göttingen 1993., TITUS version by Jost GIPPERT, Frankfurt am Main 28.2.1998/ 22.6.1998/26.9.1999. <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/iran/miran/mpers/mpcorp/mpers/kap/kap.htm>, Part. No. 16.

A fiatal Šāhpūhr végül mégis legitim örökösevé válik Ardashīrnek és így ezáltal a korábbi párthus dinasztia is a sāsānidák jogelődjévé válik, igaz csak leányágon és kellően negatív mellékízzel a hercegnő mérgezési kísérlete miatt. Úgy tűnik, az Ardashīr-eposzban ez a történet volt hivatott ellensúlyozni a nyers valóságot, hogy a sāsānidák erőszakkal megdöntötték a párthus Aršakidák hatalmát. A sāsānidáknál a párthus hagyomány megvan tehát, de torzítottan, negatív éllel jelenik meg.

Másfelől, az Aršakidák közvetlen szerepén túl igen érdekes vizsgálni a sāsānida kori, de párthus származású arisztokrácia mítoszait is, melyekben megmaradt egyfelől a párthusok közvetlen pozitív emlékezete, gyakran a „parvenü” sāsānidákkal élesen szembeállítva is. Ezek a nagycsaládok szinte mind rendelkeztek valamilyen mítosszal, mely őket közvetlenül az Aršakidákhoz kötötte származásuk terén. A Mihrān-családnak és Bahrām Čübinnak, valamint a Spāhbad család két tagjának, Wistaxmnek és Windoēnak családi legendáiban igen fontos helyen szerepel származásuk, hiszen a párthus királyi családtól eredtek saját legendáik szerint, szemben a sāsānidák szerintük alacsony származásával.³⁹ Mindezek a történetek a késősāsānida korból, a Kr. u. 6. század végéről, Kr. u. 7. század elejéről származnak, amikor a két család fellázadt a sāsānidák ellen. De más forrásokban, főleg az örmény Moses Khorenats’nál is vannak nyomai a párthus királyi leszármazásnak a Mihrānok és a Spāhbadok mellett a Surēn és Kārēn családok esetében is.⁴⁰

Ezek a sāsānida kori párthus legendák szempontunkból igen érdekesek, azon túl, hogy az Aršakidákat közvetlen elődeiknek tekintik, több ponton homályosan utalnak egy még ősi, még nemesebb származásra, melyben Dārā, Bahman és Isfandiyār is megjelenik. Mind Bahrām Čübīn, mind pedig a Spāhbad családba tartozó fivérek forrásaink szerint őseik között tartották számon ezeket a személyeket. A fentiekben látott sāsānida legendákban szereplő Kayānida- és Achaimenida-konstrukció jelenik meg megtoldva a párthusok emlékeztével és mindez éppen sāsānida-ellenes kontextusban rajzolódik ki előttünk! Ez egyben arra is bizonyíték, hogy az Achaimenida–Kayānida-szövetség zoroasztrianus koncepciója már rég készen állt a 6. század előtt és megerősíti azt a gyanúkat, hogy megszületése a 3–4. századra, a korai sāsānida korra datálható.

Az Aršakidáknak a sāsānida mítoszokban játszott szerepén és a sāsānida kori párthus nagycsaládok sāsānida konstrukciókat felhasználó, de egyben sāsānida-ellenes legendái mellett harmadik elemként meg kell említeni néhány olyan legendakört is, melyek szintén a közel félévezredes párthus periódushoz kötődnek, de végül kívül rekedtek a hivatalos királyi származáslistákon. Ám ezek a legendák lokális szinten továbbra is jelentősen hatottak és a postsāsānida korban is fennmaradtak. Ebbe a csoportba elsősorban a Rustam-ciklus és Rustam családtagjainak epikus szövegei tartoznak.

Ebbe a kategóriába tartozik a Rustam (Rostam) ciklus, mely talán keletiráni szaka hagyományokat őrzött meg *Rustam-i sagzī*, azaz a szaka Rustam alakjában.⁴¹ A feltehetően sakastāni eredetű, de közép-ázsiai elemeket is tartalmazó Rustam ciklus hatása igen nagy lehetett, amit a *Šāhnāma* epikus ciklusában elfoglalt központi helye is bizonyít. Ez az Aršakidáktól független keletiráni dinasztia emléke feltétlenül a párthus korra, a szinte független helyi fejedelemségek virágkorára vezethető mindenképpen vissza. Ugyanakkor Rustam alakjának a nyugatiráni hagyományba bekerülése, nevének sāsānida kori személynévként történő használata csak a késősāsānida korból (Kr.u. 5–7. század) adatolt.

Rustam ciklusa mellett idekapcsolható a *Burzū-nāma* is, mely Rustam unokájáról, Burzūról szól. Jóllehet ez az eposz nagyrészt kimaradt a *Šāhnāmaból*, de későbbi hatása, számos egymástól is eltérő szö-

³⁹ SÁRKÖZY M. Párthia öröksége Perzsiában, Arsakida (párthus) legitimációs kihívások a Szászánida Birodalomban. *Ókor* 6/3 (2007) 32–40.

⁴⁰ MOSES KHORENATS’I 215, 218.

⁴¹ YARSHATER 1983. 443–457.

vegverziókat tartalmazó iszlám kori kézírata és ismertsége miatt igen fontos kelet-iráni, preiszlám sakastáni eredetű eposzról van szó. A *Burzū-nāma* több verzióban terjedt el a középkorban és népszerűsége a mai üzbegisztáni, Boysun környéki tadzsik foklorig ível.⁴² A *Farāmarz-nāma* szintén ehhez a kelet-iráni, pártus kori, de a pártus mítoszoktól részben eltérő sakastáni epikus körhöz tartozik, mely Rustam fi-véréről, Faramarzról szól.⁴³

A másik, kisebb hatású epikus ciklus, mely mindazonáltal úgyszintén szerepet kapott a *Šāhnāma*-ban a Godarż-Biżan-ciklus volt. Biżan alakjában és történetében egyes kutatók a Kr. u. 1. században függetlenedett Hyrcania (Gurgān) helyi dinasztájának emlékét látják.⁴⁴

A pártus hagyományokat őrzi a *Wīs u Rāmīn* epikus ciklus is,⁴⁵ mely azonban nem került bele a *Šāhnāma*-ba, és külön eposzként maradt ránk. A *Wīs u Rāmīn*-legendakör számos ponton mutat hasonlóságokat a Godarż-Biżan-ciklussal, mely szintén megerősíti a pártus eredetét.⁴⁶

A fenti adatok alapján elmondható, hogy a közel félezer éves pártus periódus is rajta hagyta kezé-nyomát az iráni történeti hagyomány formálódásán.⁴⁷

IV.

Szintézisek és antitézisek a koraiszlám kori Perzsia iráni műltszemléletében

A Kr. u. 7. század derekán megdőlt a Sāsānida Birodalom. A hódító iszlám hadseregei elsöpörték a bizánciakkal folytatott évtizedes háborúban kivérzett és meggyengült középperzsa államot. Az arab hódítás nem állt meg itt, hanem szinte az összes hagyományosan iráni területet is bekebelezte Közép-Ázsia elfoglalásával.

Szempontunkból nézve a legfontosabb változás, hogy a sāsānida dinasztia és a zoroasztrianus egyház műltformáló monopol szerepe a múlté lett. A sāsānida dinasztia Kínába menekült, a sāsānida arisztokrácia nagyjából elpusztult és csak egyes peremterületekre (Kína, Tabaristān⁴⁸) menekült csoportjai vé-szelték át a 7–8. század radikális változásait.

⁴² VAN DEN BERG, G. Borzu nāma (Barzu-nāma), *Encyclopaedia Iranica Online*, 2009, www.iranica.com.

⁴³ KHALEGHI-MOTLAGH, D. Farāmarz, *Encyclopaedia Iranica Online*, Volume 9, ETHÉ-FISH, 1999, www.iranica.com

⁴⁴ YARSHATER 1983. 457–461.; KHALEGHI-MOTLAGH, D. Biżan, *Encyclopaedia Iranica Online*, Volume 4, BĀYJU – CARPETS, 1990, www.iranica.com. Itt KHALEGHI-MOTLAGH az alábbiakat írja a a Godarż-Biżan-ciklussal kapcsolatban: 'We know that the names of Biżan, his father Giv, his grandfather Gōdarż, his paternal uncle Bahrām, and certain other *Šāh-nāma* heroes are identical with those of some of the Parthian (Arsacid) kings. Vēžān (Biżan) appears in the list of the Parthians as the grandson of Gōtarż (Gōdarż) I (ca. 91–87 b.c.) and grandfather of Gōtarż II (ca. 38–51 a.d.; Th. Nöldeke, *Das iranische Nationalepos*, p. 7; *Grundriss* II, pp. 136–37; E. YARSHATER, Iranian National History, in *Camb. Hist. Iran* III/1, pp. 458f.). Nöldeke surmised that the Parthian families who were the guardians of the epic legends later attributed some of the exploits of the ancient heroes to their own ancestors. There are also several adventure tales which must be seen as reflections of events of the Parthian period. If we had more detailed knowledge of the Parthians, we might be better able to detect the historical origins of some of the stories.'

⁴⁵ DAVIES, D. Vis o Rāmīn, *Encyclopaedia Iranica Online*, 2005, www.iranica.com.

⁴⁶ KHALEGHI-MOTLAGH 1990.

⁴⁷ A pártus epikus hatásokhoz lásd még: BOYCE, M. The Parthian Gosan and the Iranian Minstrel Traditions, *JRAS* 20 (1977) 10–45.

⁴⁸ HARMATTA J. The Middle Persian – Chinese Bilingual Inscription from Hsian and the Chinese – Sasanian Relations, in *La Persia nel Medioevo, Atti del convegno internazionale (Roma, 31 marzo – 5 aprile 1970)*, Roma 1971. 363–377.

A zoroasztriánus egyház és a sāsānida kisnemesség, a dihqānok helyben maradtak és híven őrizték saját korábbi hagyományait, de vezető politikai szerepük egyszer s mindenkorra véget ért. Az iszlám hódítása alatt és közvetlenül utána esélyük sem volt a régi világ, a sāsānida dinasztia hatalmának feltámasztására.⁴⁹

A régi legendák, a sāsānidák emlékezete azonban továbbra is élénken éltek. A kalendáriumi rendszer, a régi ünnepek, a zoroasztriánus hit töretlenül virágzott a meghódított Iránban a 7–10. században. Mindez azt is jelentette, hogy a Kr.u. 3–7. században létrejött műltszemléleti konstrukciók töretlenül fennmaradtak. Itt elsősorban az Achaimenida–Kayānida-konstrukcióra kell gondolnunk. Újítás és továbblépés nem tapasztalható, ezért ezeket a századokat az iráni műltszemlélet végső kanonizációja korának nevezhetjük.

Ennek a kanonizációnak elsődleges forrása a mára már elveszett pehlevi *Xwadāy nāmag* volt, mely az utolsó sāsānida uralkodó, III. Yazdgird (Kr.u. 632–651) udvarában megszülető középpersza királykrónika volt.⁵⁰ A *Xwadāy nāmag* a fennmaradt adatok alapján egy a sāsānida dinasztia legendáit és az egyes uralkodók életét bemutató krónika és legendagyűjtemény lehetett, mely közvetlenül az arab hódítás előtt született meg. Hatása lemérhető a későbbi iráni és muszlim hagyományban is. Ha nem is maradt fent eredeti formájában, de bizonyosan igen korán elkészült arab fordítása és nyomai kimutathatóak a későbbi iráni hagyományban és a muszlim történetíróknál is.

V.

Az iráni nemzeti hagyomány megkövülése

A *Xwadāy nāmagban* szereplő hivatalos dinasztikus-vallásos legendakörtől eltekintve más legendák, mint például a *Bahrām Čūbīn nāmag* és a Bahrām Čūbīn-legendák hatása, mely kétségkívül igen népszerű lett az iszlám periódus korai századaiban Iránban, nem érintették a sāsānida kori műltszemléletet az iszlám kori Irán századaiban szemben a késősāsānida periódussal. A zoroasztriánus egyház és a sāsānida dinasztia szövetsége révén létrejött Achaimenida–Kayānida-legendakör legvilágosabb formájában a sāsānida kor alkonyán megszülető pehlevi nyelvű *Xwadāy nāmagot* feldolgozó Firdausi-féle *Šāhnāma*-ban kristályosodik ki. Firdausi gigantikus eposza a korábbiakban tárgyalt legendakörök közül ismeri a hivatalos sāsānida verziót az utolsó Achaimenidák és az első sāsānidák kapcsolatáról, ismeri az Achaimenidák történeteivel idővel szorosan egybefonódó, de gyökereiben tőlük teljesen különböző zoroasztriánus Kayānida-legendakört, valamint ismeri a legtöbb párthus eredetű epikus ciklust, Rustam, Godarz, Bīžan, Bahrām Čūbīn történeteit. A *Šāhnāma* nem ismeri a zsidó és keresztény hagyományokat.⁵¹

Mindebből látható, hogy itt a korábbi folyamatok érnek be és fonódnak egyetlen nagy, utolsó szintézisbe valamikor az első keresztény ezredforduló tájékán. Az arab prozódia szabályai szerint íródott persza nemzeti eposz a korábbi sāsānida-zoroasztriánus hagyományokat örökíti meg.

Az Achaimenida–Kayānida legendakör-kettőshöz társulnak bizonyos, főleg Khurāsānban, Közép-Ázsiában, a volt párthus magterületek közelében népszerű lokális ciklusok, mint a Rustam ciklus,

⁴⁹ Az iszlám korai századairól és a zoroasztrianizmus korabeli helyzetéről. CHOKSY, J. K. *Conflict and Cooperation, Zoroastrian Subalterns and Muslim Elites in Medieval Iranian Society*, New York 1997.

⁵⁰ A *Xwadāy nāmagról*: YARSHATER 1983.; TABARI 1973. Einleitung XIII–XXVIII.

⁵¹ FIRDAUSI, *Šāhnāma*, ed. J. MOHL, vol. I–IV. Tehran 1374/1995.

a Godarz-Bižan ciklus legendái és a *Bahrām Čūbīn nāmag* történetei. Ebben az sem tűnik ellentmondásnak, hogy a *Bahrām Čūbīn nāmag* éppenséggel élesen sāsánida ellenes felfogású.⁵²

Mindennek az az oka, hogy a szerző, Firdausi maga is khurāsāni dihqān család sarja és bizonyosan igen jól ismerte a *Xwadāy nāmagon* kívüli lokális legendákat is, melyeket sikeresen szőtt bele végtelen eposzába.

Innentől fogva ezek a legendák változatlanul ismétlődnek, szerepelnek számtalan későbbi *Šāhnāma*-utánzat perzsa eposzban a 11 és 19. század között. A modern régészeti kutatások, valamint a nyugati tudomány műveinek perzsa fordításai kellettek ahhoz, hogy az iráni nemzeti műtszemlélet meghaladja ezeket a sāsánida korban megszületett és a koraiszlám korban megmerevedett legendákat.

Abstract

Fontes mutantur et nos mutamur in illis? – the alternatives of historical thought in Sasanian Iran

Sasanian Iran had a deep impact on later Iranian history and culture, its traditions deeply and succesfully shaped and reshaped the posterity. These nearly four centuries can be characterized as the final culmination of Pre-Islamic Western Iranian culture. However, the formation and evolution of the Sasanian Iran and its imperial ideology seems to be the continuation of several earlier and often divergent traditions.

This article aims at throwing light on the various alternatives of traditions, historical thoughts which existed at the time of the emerging Sasanian state. All of these ideologies were deeply rooted in the past centuries of the ancient Near East and represented different ways of historical and cultural traditions.

Beside the surviving Achaemenian traditions albeit in a very limited and fragmentary form on the basis of our written testimonies one can see four other influences: these are the Jewish, the Christian, the Zoroastrian and the Parthian traditions. It is well-known that the ideology of the Zoroastrian clergy became prevalent during the entire Sasanian period. Other influences remained marginal and isolated mainly on the Eastern and Western fringes of the Sasanian Empire. But the tenacious survival of these 'non-governmental' ideologies later contributed a lot to the re-evaluation of the Iranian historical thought in Early Islamic times.

⁵² Bahrām Čūbīnról és a *Bahrām Čūbīn nāmag*ról lásd: CZEGLÉDY K. Bahrām Čūbīn and the Persian Apocalyptic Literature, *Acta Orientalia* 8 (1958) 21; Bahrām türkelleses háborúhoz ld. MARQUART, J. Historische Glossen zu den alttürkischen Inschriften, *WZKM* 12 (1898) 189–190. Ld. még CHRISTENSEN, A. *Romanen om Bahrām Tschobin, et Rekonstruktionforsøg*, Copenhagen 1907.

HALÁL QUMRÁNBAN – A QUMRÁNI KÖZÖSSÉG TEMETKEZÉSI SZOKÁSAINAK PROBLEMATIKÁJA ÉS LEHETSÉGES FORRÁSAI

A temetés és gyász folyamata, valamint a temetők tükrözik egy emberi közösség veszteségének mértékét. Ennek megnyilvánulása különbözhet kultúrától kultúrára, közösségről közösségre, vallásról vallásra. Az egyes ember halála után végrehajtott szertartások célja, hogy átvezessen a közösség életében bekövetkezett változás utáni új állapotba. Egy haláleset jelentős változást idéz elő a család életében, és egy jól szervezett, zárt közösség életében is. A temetés és gyász folyamata az ehhez a változáshoz való viszonyt fejezi ki, a temető pedig ennek gyakorlati megnyilvánulása. A halállal és gyással nyilvánvalóan a qumráni közösségnek is szembe kellett néznie a mindennapi élet során. Más kultúrákban az írott források és a feltárt temetők alapján mindezekről kerek képet kaphatunk. Ezzel szemben a Qumránban élt közösség¹ esetében mindkét forrástípus csak korlátozottan és eltérő forrásértékkel vizsgálható.

Az eddig előkerült tekercsekben számos, a közösség túlvilághitére vonatkozó utalást találunk², de nagyon keveset olvashatunk magáról a halálról³, vagy az azt követő gyászról, temetésről. Ez különösen meglepő annak ismeretében, hogy a közösség irodalmában nagy szerepe van a tisztasági szabályoknak. A holttest okozta tisztátalanság a legnagyobbban számít a zsidó hagyományban, „a tisztátalanság atyáinak atyjának” is nevezik.⁴ Éppen ezért nagyon fontos a holttest kezelése, végső nyugalomra helyezése. Amint azt majd látni fogjuk, egyedül közvetlenül a holttest okozta tisztátalanságra vonatkozó szabályokat olvashatunk a Templomtekercsben, valamint a temetők helyének kijelölésére vonatkozó előírásokat, nem szólnak azonban a temetés, vagy a gyász folyamatáról.

A telephez tartozó temető esetében a vizsgálattal kapcsolatban fent említett óvatosság szükségességének oka az, hogy a közel 1200 sírból álló temetőből mindösszesen 56 sírt⁵ tártak fel szakszerűen⁶. Továbbá

¹ Jelen helyen nem célok a telep és a közösség azonosításának problematikájának tárgyalása, a Qumránban élt közösség azonosítását az esszéusokkal elfogadom. A kérdéskör vizsgálatához és további bibliográfiáért lásd (a teljesség igénye nélkül): CROSS, F.M., *The Ancient Library of Qumran and Modern Biblical Studies*, New York 1958; Grand Rapids 1980; Sheffield 1996; FITZMYER, H.A., *The Dead Sea Scrolls: Major Publications and Tools for Study*, Missoula, Montana 1975, 1977, Atlanta 1990; FRÖHLICH I., *A qumráni szövegek magyarul*, Piliscsaba – Budapest 2000; GARCÍA MARTÍNEZ, F. et al.; *A Bibliography of the Finds in the Desert of Judah 1970-1995*, Leiden 1996; Golb, N., *Who Wrote the Dead Sea Scrolls?* London 1995; JONGELING, B., *A Classified Bibliography of the Finds in the Desert of Judah 1958-1969*, Leiden 1971; STEGEMANN, H., *Die Essener, Qumran, Johannes der Täufer und Jesus*, Freiburg 1993; ULRICH, E. / VANDER KAM, J.C. (eds.), *The Community of the Renewed Covenant*, Notre Dame 1994; VANDER KAM, J.C., *The Dead Sea Scrolls Today*, London 1997; VERMES G., *A qumráni közösség és a holt-tengeri tekercsek története*, Budapest 1998. A szövegek kiadását lásd: *Discoveries in the Judaean Desert*, Oxford 1955-től folyamatosan.

² A téma bővebb feldolgozásához lásd Émile Puech munkáit: PUECH, É., „The Necropolises of Khirbet Qumran and 'Ain el-Ghuweir and the Essene belief in Afterlife”, *BASOR* 312 (1998) 21-36; *La croyance des Esséniens en la vie future: immortalité, résurrection, vie éternelle? II. Les données Qumraniennes et classiques*, Paris 1993.

³ Érdekes, hogy az ún. „közösségi iratokban” alig található bármiféle megjegyzés, vagy leírás a csoport életének olyan eseményeivel kapcsolatban, mint pl. a születés vagy a halál.

⁴ Lásd Rashi kommentárját b. Pes. 14b-hez, illetve 17a-hoz; valamint a tisztaság-tisztátalanság, a szent-profán kérdésköréhez: HARRINGTON, H.K., *Holiness. Rabbinic Judaism and the Greco-Roman World*, London-New York 2001, különösen: 41.

⁵ SCHULTZ, B., „The Qumran Cemetery: 150 Years of Research”, *DSD* 13 (2006) 194-228 (202). A kérdés problematikus voltát bizonyítja az is, hogy a különböző kutatók írásaikban eltérő számot olvashatunk a feltárt sírok számáról: 53 [PUECH, „The Necropolises”, 26.], 48 a fő temetőben [ESHEL, H. / BROSHI, M. et al., „New Data on the Cemetery East of Khirbet Qumran”, *DSD* 9 (2002) 135-165 (140)]. Az eltérések oka sok esetben a temető egyes részeinek külön való tárgyalása, illetve, az egyes részek összetévesztése.

⁶ Tudományosan megalapozott következtetések levonására természetesen csak a régészek által szakszerűen feltárt és dokumentált sírok alkalmasak. Qumrán esetében a sírok dokumentációjának megítélése rendkívül problematikus, hiszen az anyag töredékes, a publikációja sok esetben hiányos, vagy teljesen elmaradt.

a telep egészéről elmondható az, hogy a feltárások dokumentációjának egy része is csak az utóbbi időkben vált mindenki számára kutathatóvá, és így sem áll a teljes anyag a kutatók rendelkezésére.

E tanulmány célja az alábbiakban a qumráni közösség temetkezési gyakorlatára vonatkozó források bemutatása, és ezek alapján e gyakorlat egészének leírása, és elhelyezése a kor szokásrendszerében.

A kutatás története

Amint azt a bevezetőben említettem, a qumráni temetőre vonatkozó régészeti anyag vizsgálatánál nagy körütekintéssel kell eljárni. Az erre vonatkozó kutatás történetének rövid áttekintése ennek okait is az olvasó elé tárja. Utóbbit időben két fő szakaszra oszthatjuk, melyek határa a holt-tengeri tekercsek felfedezése: 1947.

A tekercsek megtalálása előtt Qumrán nem játszott jelentős szerepet a Szentföld kutatásában.⁷ Földrajzi adottságai miatt nem feltételeztek környékén jelentős korai településeket, illetve a telep hosszú idő óta lakatlan volt. Ferdinand de Saulcy flamand felfedező 1850/51 telén egy expedíciót vezetett a Holt-tenger partvidékére.⁸ Ő tett említést először a temetőről.⁹ Az első sírt 1855-ben Henry Poole tárt fel.¹⁰ Őt 1873-ban Charles-Clermont Ganneau követte, aki még egy sírt tárt fel. Publikációjában nem csak a sír rajzos dokumentációját készítette el, hanem egy térképet is a temetőről, melyről úgy vélte, hogy kb. 1000 sírt tartalmaz, melyek nem lehetnek muszlim temetkezések, mert azok Palesztinában szokásos keletnyugati tájolásával szemben itt az észak-déli irány a mérvadó. Röviddel a tekercsek felfedezése után Roland de Vaux tárt fel a telepet¹¹, és több sírt a temető különböző részein. Társaival 1100 sírt számoltak össze¹², és három temetőt azonosított: a fő temetőt a romoktól keletre, egyet a waditól délre, a harmadikat pedig északra. A fő temetőt öt részre osztotta: a nagy nyugati részre és a négy ún. „ujjra”, a kelet felé mutató kiterjedésekre. Összesen 43 sírt tártak fel, és bár nem dokumentálták pontosan azokat, elhelyezkedésüket később rekonstruálták.¹³ 1966/67-ben Solomon Steckoll vezetett ásatásokat a temetőben, és újabb 10 sírt tárt fel, melyek közül csak egynek dokumentálta pontosan a helyét.¹⁴

⁷ TAYLOR, J.E., „Khirbet Qumran in the Nineteenth Century and the Name of the Site”, *PEQ* 134 (2002) 144-164.

⁸ *Narrative of a Journey Round the Dead Sea and in the Bible Lands, in 1850 and 1851*, 2. London 1854, 55-68.

⁹ Érdekes, hogy írásos beszámolójában nem említi a temetőt (DE SAULCY, F., *Voyage autour de la Mer Morte et dans les terres bibliques exécuté de décembre 1850 à 1851. Atlas*. Paris 1853.), viszont bizonyos, hogy szóban beszámolt róla más kutatóknak [lásd: CLERMONT-GANNEAU, C., „The Jerusalem Research: Letters from Clermont-Ganneau. III”, *PEFQS* (1874) 83.]

¹⁰ POOLE, H., „Report of a Journey in Palestine”, *Journal of the Royal Geographical Society* 26 (1856) 69; TAYLOR, „Khirbet Qumran”, 150.

¹¹ A legkorábbi beszámoló a telepről és a temetőről: DE VAUX, R., „Fouilles au Khirbet Qumran, rapport préliminaire”, *RB* 60 (1953) 83-106; „Fouilles au Khirbet Qumran: Rapport préliminaire sur la deuxième campagne”, *RB* 61 (1954) 206-236; „Fouilles au Khirbet Qumran: Rapport préliminaire sur les 3e, 4e et 5e campagnes”, *RB* 63 (1956) 533-577.

¹² DE VAUX, R., *Archaeology and the Dead Sea Scrolls*, London 1973, 46.

¹³ A térképet lásd: HUMBERT, J.B. / CHAMBON, A. (ed.), *Fouilles de Khirbet Qumran et de Ain Feshkha I*. (NTOA Series Archaeologica I.), Göttingen 1994, Pl. XXXII.

¹⁴ Munkájának dokumentációja sok kérdést vet fel, és önmagában is több ellentmondást tartalmaz, többek között a feltárt sírok, vagy az eltemetett személyek számára vonatkozóan. Lásd: STECKOLL, S.H., „Preliminary Excavation Report in the Qumran Cemetery”, *RevQ* 6 (1968) 323-336; „Marginal Notes on the Qumran Excavations”, *RevQ* 7 (1969) 33-44; „The Community of the Dead Sea Scrolls”, in: *Atti del Centro Studi e Documentazione Sull'Italia Romana 5: Covegno Internazionale Sui Metodi di Studio Della Città Antica* (1974) 199-244. A sírok lokalizálását Robert Donceel végezte: DONCEEL, R., „Synthèse des observations faites en fouillant les tombes nécropoles de Khirbet Qumran et des environs”, *QC* 10 (2002) 103-107, Fig.12.

Ezután mintegy három évtizedig nem végeztek kutatásokat a temetőben egészen a '90-es évekig, amikor ismét a kutatás figyelmének a középpontjába került a téma. A hangsúlyt a rendelkezésre álló forrásanyag új nézőpontokból való megközelítésére fektették: sokan foglalkoztak a nők jelenlétének kérdésével a temetőben, és ezáltal a telepen is¹⁵; illetve többen tettek kísérletet a temetőben található sírok számának megállapítására, rendszerezésére¹⁶. Ezekkel párhuzamosan a korábbi ásatások leletanyagát képező csontok vizsgálata is folyt, új eredmények felmutatásával. A de Vaux által feltárt csontok Henri-Victor Vallois és Gottfried Kurth ásatásai után jórészt Münchenbe kerültek, ahol meg is kezdődött azok antropológiai vizsgálata Kurth asszisztense, Olav Röhrer-Ertl vezetésével.¹⁷ Az izraeli antropológus, Joseph Zias jelentősen átértékelte Röhrer-Ertl eredményeit 2000-ben megjelent tanulmányában¹⁸, mikor úgy vélte, hogy a nyugati részben Röhrer-Ertl által nőként azonosított csontvázak férfiak, valamint a déli nyúlványban, és a temető déli részében talált női és gyermeksírokban feltárt csontvázak újkori beduin temetkezésekhez tartoznak. Ezt azzal is alátámasztja, hogy egyedül ezekben kerültek elő sírmellékletek, melyek megszokottak a beduin temetkezéseknél. A korábbi ásatásokból Susan Sheridan is vizsgált csontanyagot, részben de Vaux ásatásaiából, részben a párizsi Vallois gyűjteményből.¹⁹ Vizsgálatainak különösen fontos eredménye a rendkívül alapos és precíz rendszerezésen túl az, hogy több betegséget is diagnosztizált az elhunytaknál – némelyek a halál közvetlen kiváltó okai is lehettek –, valamint megállapította, hogy az általa vizsgált csontvázak egyike sem mutatja erőszakos halál nyomait, ezzel is megingatva a Qumránt harci erődtáborként azonosítókat. A vizsgálatokat nehezíti, hogy a csontok nagy részét igen rossz állapotban találták, illetve kezdetben nem is megfelelően gyűjtötték be őket, soknak csak a medencecsontját és a koponyáját vitték be a terepről, illetve a nem megfelelő tárolás miatt később egyes csontok össze is keveredtek.²⁰

2001-ben Hanan Eshel és Magen Broshi vezetésével egy kutatócsoport kezdte el a temető pontos feltérképezését egyrészt felszíni azonosítással, másrészt a talajellenállás mérésével (GPR). Így 1178 sírt lokalizáltak egyértelműen, valamint további 124 helyét feltételezték GPR vizsgálatok alapján **(1. kép)**.²¹ Ezek közül 999 észak-dél, 55 kelet-nyugati tájolású. E vizsgálat igazolta azt a korábbi feltételezést, hogy már de Vaux ásatása előtt, a Clermont-Ganneau által leírt síron kívül további 31-et feltártak gyakran igencsak avatatlan kezek. Az egyik sírban cink nyomait találták, melyből egy esetleges cinkborítású koporsóra kö-

¹⁵ PL. ELDER, L., „The Woman Question and Female Ascetics Among Essenes”, BA 57 (1994) 220-234; MAGNESS, J., „Women at Qumran?”, in *What Athens Has to Do with Jerusalem: Essays on Classical, Jewish, and Early Christian Art and Archaeology in Honor of Gideon Foerster* (ed. RUTGERS, L.V.), Leuven 2002, 89-123; SCHULLER, E.M., „Women in the Dead Sea Scrolls”, in *The Dead Sea Scrolls After Fifty Years* (eds. FLINT, P.W., / VANDERKAM, J.C.) Leiden – Boston – Köln 1998-99, 117-44; TAYLOR, J.E., „The Cemeteries of Khirbet Qumran and Women's Presence at the Site”, DSD 6 (1999) 298.

¹⁶ HACHILI, R., „Burial Practices at Qumran”, RevQ 16 (1993) 247-264; „The Qumran Cemetery: A Reconsideration”, in *The Dead Sea Scrolls Fifty Years After Their Discovery*. Jerusalem 2000, 661-672; KAPERA, Z.J., „Some Remarks on the Qumran Cemetery”, in *Methods of Investigations of the Dead Sea Scrolls and the Khirbet Qumran Site. Present Realities and Future Prospects* (eds. WISE, M. / PARDEE, D., Annals of the New York Academy of Sciences 722), New York 1993, 97-113; „Recent Research on the Qumran Cemetery”, QC 5 (1994) 123-135; KAPERA, Z.J. / KONIG, J., „How Many Tombs in Qumran?” QC 9 (2000) 35-49; PUECH, „The Necropolis”; ZANGENBERG, J., „The 'Final Farewell': A Necessary Paradigm Shift in the Interpretation of the Qumran Cemetery”, QC 8 (1999) 213-218; „Bones of Contentment”, QC 9 (2000) 51-76.

¹⁷ RÖHRER-ERTL, O. / ROHRHIRSCH, F. / HAHN, D., „Über die Gräbelfelder von Khirbet Qumran, insbesondere die Funde der Campagne 1956”, RevQ 19 (1999) 3-46.

¹⁸ ZIAS, J., „Qumran and Celibacy: Confusion Laid to Rest?”, DSD 7 (2000) 220-253.

¹⁹ SHERIDAN, S.G., „Scholars, soldiers, craftsmen, elites?: Analysis of French Collection of human remains from Qumran”, DSD 9 (2002) 199-248.

²⁰ JODI MAGNESS, *The Archaeology of Qumran and the Dead Sea Scrolls*, Grand Rapids: Eerdmans 2002, 172.

²¹ ESHEL et al., „New Data” 141.

QUMRAN ARCHAEOLOGICAL SITE

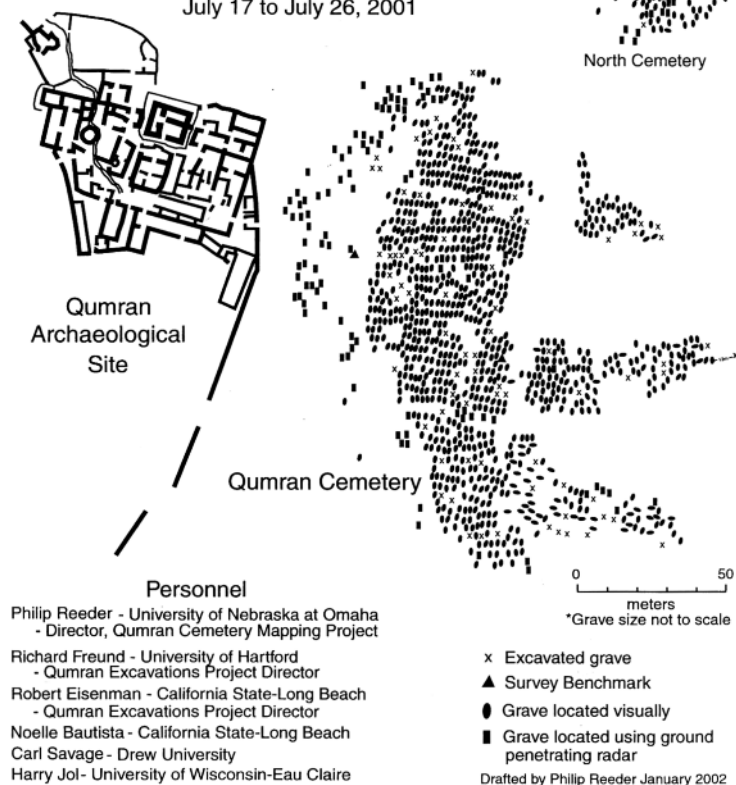
Dead Sea Region, Israel

Surveyed by the John and Carol Merrill

Qumran Excavations Project, 2001

Magen Broshi and Hanan Eshel, Directors of Excavations

July 17 to July 26, 2001

1. kép: A qumráni temető térképe Eshel et al. 2001-es kutatásai alapján (Eshel et al., „New Data”, Map 3.)

vetkeztettek.²² Feltártak továbbá a középső nyúlvány végénél egy négyzetes építményt, melyet egyfajta imára, a halott elbúcsúztatására alkalmas helyként azonosítottak.²³ Ennek területén másodlagos és elsődleges temetkezések nyomait is felfedezték, melyeket a második Templom korára kelteztek. Röviddel ezután Yitzhak Magen a fő temető legdélibb nyúlványában kilenc sírt tárt fel, melyek sajnálatos módon a mai napig közöletlenek.²⁴

Láthattuk tehát, hogy bár a temetőben többen is végeztek feltárásokat, az azonosított, tudományos módszerekkel kutatott és megfelelően dokumentált sírok száma nagyon alacsony a temető egészéhez viszonyítva. Ez az arány nem teszi alkalmassá a meglévő eredményeket bármiféle, a temető egészét érintő

²² ESHEL et al., „New Data” 143-147.

²³ ESHEL et al., „New Data” 147-153.

²⁴ SCHULTZ, „The Qumran Cemetery” 200-201.

következtetés levonására, statisztika készítésére, ellenben könnyen teret ad a spekulációnak és téves elméletek felállításának. Amennyit azonban biztosan tudunk, nem mellőzhetjük a kérdéskör vizsgálatakor.

A temető

Amint azt a kutatástörténeti összefoglalóban említettem, a telepről és a temetőről készült első összefoglaló munka R. de Vaux-tól származik.²⁵ Ő három temetőt különített el a telep közelében, melyek közül a legnagyobbat további öt részre osztotta: a fő temetőre és a négy nyúlványra. Ez a felosztás az idők folyamán több félreértést okozott²⁶, rég várt tisztázását, és a sírok számának meghatározását az említett 2001-es kutatási program és annak publikációja jelentette.²⁷ Mivel a teleptől északra lévő kisebb temető az idők folyamán (főként katonai akciók során) nagyon lepusztult, a waditól délre lévő pedig csak kelet-nyugat irányban tájolt sírokat tartalmaz (melyek feltehetően beduin temetkezések), mára a „qumráni temető” fogalma a teleptől keltre fekvő temetőt jelöli. Ennek részei Eshel et al. alapján: az „északi domb”, az „északi ujj”, a „középső” és a „déli ujj”. A sírok számlálását két lépcsőben végezték: először a felszínen azonosítható sírokat, majd talajradarral (GPR) a már nem látható sírokat vették sorra. Együttal fényképet is készítettek minden nyughelyről.

A temető mintegy 35 m-re fekszik a település romjaitól.²⁸ Ez megfelel a rabbinikus törvényi szabályozásnak, mely a lakott település és a temetők minimális távolságát 50 könyökben (kb. 25–30 m) határozza meg.²⁹ A sírok felszínét kőhalom borítja, egy nagyobb kővel a fejnél. A holtak feje déli, lába északi irányban fekszik. Az ovális alakú sírok általában 1,5–2 méter mélyek, aljukon az akna teljes szélességében egy kisebb sírkamrát, *loculust* ástak, melyeket kötömbökkel, vagy téglákkal zártak le (2. kép). Egy *loculus*-ba egy elhunytat helyeztek végső nyugalomra, általában lenlepelbe tekerve, illetve néhány esetben koporsóba fektetve, amint arról fa- és szögmaradványok tanúskodnak. Négy sírban nyugodott két-két ember, három pedig feltehetően másodlagos temetkezési helyként szolgált.

A déli temető – feltehetően beduin – sírjain kívül alig találtak sírmellékleteket. Néhány sír betöltésében cserépdarabok kerültek elő, illetve de Vaux beszámol egy „bag-shaped jar”-ról, a 4-es számú sírban,³⁰ mely Humbert és Chambon kötetében már „jarre cylindrique”-ként szerepel³¹. A 26. sírból egy olajmé-

²⁵ DE VAUX, „Fouilles au Khirbet Qumrán, rapport préliminaire”. De Vaux tanulmányai, majd 1973-ban megjelent összefoglaló munkája felmérhetetlen jelentőséggel bírnak. Azonban mindenképp meg kell jegyezni, hogy a már korábban idézett, Humbert és Chambon által szerkesztett, az ásatási napló jegyzeteit, rajzait és azok kiegészítéseit tartalmazó kötetek anyagával együtt adnak tiszta képet a feltárásokról és a telepről.

²⁶ De Vaux az északra fekvő temetőt „északi temető”-nek nevezte (DE VAUX, „Fouilles au Khirbet Qumrán: Rapport préliminaire sur les 3e, 4e et 5e campagnes” 569). S. Steckoll azonban ezt a felosztást úgy értelmezte, hogy az „északi temető” azonos a fő temető legészakibb nyúlványával, és hangsúlyozta, hogy csak egy temető létezett (STECKOLL, „Marginal Notes” 37–38). Ezt vette át később J.B. Humbert is [HUMBERT, J.B. / CHAMBON, A., *Fouilles de Khirbet Qumrán et de Ain Feshkha* I. (NTOA Series Archaeologica 1), Göttingen 1994, 214]. Érdekes, hogy éppen e könyvben jelent meg az a fotó, mely bizonyítja, hogy az „északi temető” nem azonos a legészakibb nyúlvánnyal (HUMBERT / CHAMBON, *Fouilles* 216 no. 448). Ezt felismerve már É. Puech is javasolta az egyértelmű elkülönítést (PUECH, „The Necropolises” 21–25). A további félreértések elkerülése érdekében Eshel et al. az északi temetőt „északi temető”-nek, míg a legészakibb kiterjedést „északi domb”-nak nevezte el.

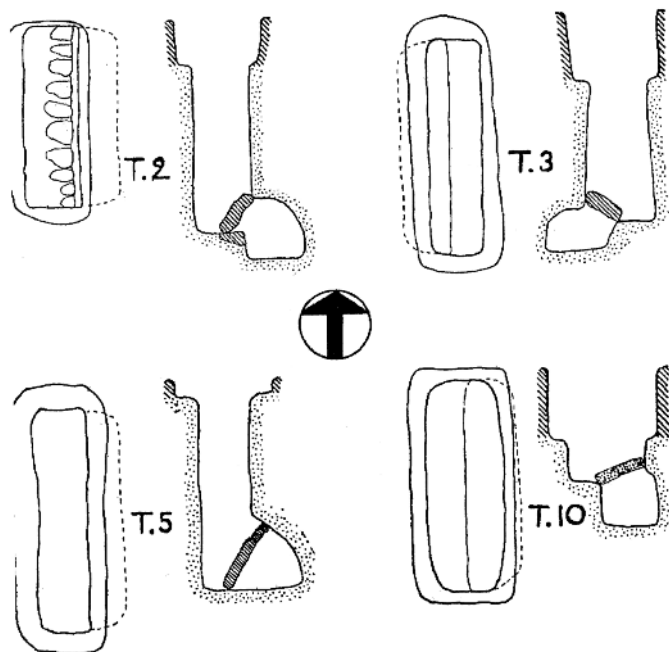
²⁷ ESHEL et al., „New Data” 135–136.

²⁸ HACHLILI, „The Qumran Cemetery” 661.

²⁹ *m. Baba Bathra* 2.9

³⁰ DE VAUX, „Fouilles au Khirbet Qumrán: Rapport préliminaire sur la deuxième campagne” 215.

³¹ HUMBERT / CHAMBON, *Fouilles* 346.

2. kép: A de Vaux által feltárt sírok rajzai
(de Vaux, „Fouilles au Khirbet Qumrán, rapport préliminaire” 102, fig. 5)

cses került felszínre³², melyek a cseréptöredékekhez hasonlóan a Második Templom korára keltezhetőek.³³ Mellékletek hiányában nehéz a temető keltezése, mivel a sírok feltehetően nem azonos korból származnak, továbbá több nem köthető a telephez, vagy a közösséghez. A radiokarbon (C-14-es módszer) és a tömegspektroszkópos vizsgálatok nem hoztak értékelhető eredményeket.³⁴ A de Vaux által kiásott csontok egy részét már az ásásokon vizsgálta Vallois és Kurth, ezek némelyike az idők folyamán eltűnt. Steckoll 1966/67-es ásatásaiból származó kilenc csontváz szintén elveszett. Ő ugyan említést tett a csontok vizsgálatáról, ennek eredményei azonban ellentmondásosak és elég felszínesek, pl. egyes elhunytakat részletes indoklás nélkül „lovasként”, „írnokként” azonosított.³⁵ A de Vaux ásatásaiból megmaradt 22 csontváz ma Münchenben, 9 Jeruzsálemben és 8 Párizsban található. Amint azt a kutatástörténeti bevezetőben láthattuk, az antropológiai vizsgálatok nagyon eltérő eredményeket hoztak. Ezeket Jodi Magness összegezte³⁶: 1) a fő temető nyugati részében két felnőtt nő csontváza kivételével az összes férfi; 2) az „északi temető”-ben egy női csontvázat találtak; 3) a „déli ujj”-ban és a „déli temető”-ben több női és gyermek-csontvázat is feltártak, melyek a mellettük talált mellékletek alapján egyértelműen beduin temetkezések. Érdekes azonban, hogy e feltehetően beduin sírok kivitelezése nagymértékben hasonlít az esszénusként

³² MAGNESS, *The Archaeology* 169.

³³ ESHEL et al, „New Data” 137.

³⁴ Ennek oka, hogy a csontokban nem maradt meg elég kollagén a vizsgálatok elvégzéséhez, illetve, hogy a famaradványokat annyira átitatták az ásások után paraffinnal a konzerválás érdekében, hogy nem tudták rajtuk elvégezni a szükséges vizsgálatokat.

³⁵ Lásd: SHERIDAN, „Scholars” 199-248.

³⁶ MAGNESS, *The Archaeology* 172-173.

azonosított sírokhoz.³⁷ A morfológián alapuló összehasonlítás problematikájával a lehetséges párhuzamok tárgyalásánál, különösképp a Khirbet Qazone-i temető vizsgálatánál találkozhatunk.

A fő temetőben a nők számának rendkívül alacsony aránya, illetve a gyermekcsontok teljes hiánya alapján azt feltételezhetjük, hogy a telepen nem éltek családok. Bár ennek teljes bizonyossággal való megállapítása csak az egész temető feltárása után volna lehetséges, az írott források is ezt látszanak igazolni. Josephus Flavius *A zsidó háború*ban az esszénusok két ágáról szól: az egyik csoport városokban, családban él,³⁸ míg a másik cölibátusban és vagyonközösségben élő férfiak közössége, akik idegen gyermekeket fogadnak be és a saját erkölcsi rendszerük alapján nevelik őket³⁹. A közösség aszketikus életmódja a sírok puritán kivitelezésére és a mellékletek hiányára is magyarázatot adna.

A qumráni temető egyik legjellegzetesebb megkülönböztető jegye a kor temetkezési szokásaitól a sírok észak-déli tájolása. Ez a tájolás É. Puech szerint az esszénusok túlvilághitének következménye,⁴⁰ hitnek egy olyan Paradicsomban, mely J. T. Milik szerint északon volt⁴¹. A Réztekercsben is egy olyan sírkamráról olvashatunk, mely észak felé néz (3Q15 VIII.12). Amint azt láthattuk, a sírok egy része kelet-nyugat felé tájolt, ezek a legtöbb esetben muszlim, beduin temetkezéseket jelentenek, amit a mellékletek a legtöbb esetben alá is támasztanak. É. Puech a kelet-nyugati (azaz Jeruzsálem felé néző) tájolástól való eltérést, mint a jeruzsálemi kultusszal való szembeszegülést értelmezi.⁴²

A temetővel kapcsolatos kutatások legfőbb problémái a keltezés és a feltárt sírok alacsony száma. A keltező sírmellékletek hiánya és a csontok alacsony kollagéntartalma, valamint a famaradványok állapota lehetetlenné teszik az általános keltezési módszerek alkalmazását. A 39 csontváz, melyeket modern tudományos antropológiai módszerekkel vizsgáltak, az összes temetkezés mintegy 3,5 százalékát jelenti. Alapvetően a feltárt sírok számának aránya a temető egészéhez viszonyítva annyira alacsony, hogy a feltárt anyag mennyisége és minősége nem alkalmas általános következtetések levonására, mint például az telep lakóinak nemi vagy vallási összetételének megállapítására.

A qumráni temető lehetséges párhuzamai

A qumráni temető eltért a korban alkalmazott általános gyakorlattól. Nem esett eddig szó azonban lehetséges párhuzamairól. Ezek kereséséhez a következő alapvető kritériumokat állíthatjuk fel: a sírok észak-dél irányba legyenek tájolva, rendezett sorokban feküdjenek a temető területén, földbe ásott akna-sírok legyenek, egyszerű kivitelben.

A lehetséges párhuzamok közül itt a négy legfontosabbat emelem ki. A Holt-tenger nyugati partján Qumrántól délre fekszik Ein el Ghuweir, mely település a teleppel azonos korra datálható. Pesach Bar-Adon két temetőt tárt fel, egyiket a településtől északra, a másikat pedig délre egy hegytetőn. Az előbbiben kettő kivételével az összes sír észak-dél tájolású. Utóbbiban mindegyik sír kelet-nyugat irányú, ezt beduin temetőként azonosították. Az északi temető sírjai nagyon hasonlítanak a qumráni nyugati részben fekvőkhöz: az aknasírok alján kisebb kamrában egy holttest feküdt lepelbe tekerve. 18 sírt tártak fel, melyből 12 férfi, 6 nő nyughelye.

³⁷ A qumráni beduin és szektáriánus sírok hasonlóságáról, problematikájáról és a vizsgálat módszereiről lásd: SCHULTZ, „The Qumran Cemetery” 201-220.

³⁸ Josephus Flavius: *A zsidó háború* 2. 124-127; és Philo: *Apologia pro Iudaeis* I.

³⁹ Josephus Flavius: *A zsidó háború* 2. 119-123.

⁴⁰ PUECH, „The Necropolises” 29-30.

⁴¹ MILIK, J. T., *The Books of Enoch. Aramaic Fragments of Qumrán Cave 4*; Oxford 1976, 41.

⁴² PUECH, „The Necropolises” 29.

A sír betöltéséből edénydarabok kerültek elő, melyek a Kr.u. 1. századra keltezhetőek. Az egyik edényen fekete tintával írva a Yehohanan név olvasható, mely zsidó etnikumra utal. Mindezek alapján nem bizonyítható, hogy egy esszéus településsel van dolgunk; a hasonlóság mindenesetre szembetűnő.

A Holt-tenger dél-keleti végénél fekszik Khirbet Qazone, melynek temetőjében 3500 kifosztott sírt találtak, emellett azonban csak 23-at tártak fel régészek.⁴³ A sírok 1,5 méternél mélyebbek, aljukon *arcosolium*-formájú kamrával. A sírok észak-dél tájolásúak, a fejek dél felé fekszenek. Férfi-, női és gyermekcsontokat egyaránt találtak. A száraz klímának köszönhetően a sírok annyira szárazak maradtak, hogy a holtak haja, bőre, sőt némely esetben belső szervei is megmaradtak. A testek némelyikét textilbe, vagy bőrbbe tekerték. Bár a sírrablók számos mellékletről számoltak be, a régészek csak keveset találtak (római korra keltezhető ezüst, réz és vas ékszereket, gyöngyöket és egy szandált). A terepbejárások alkalmával sok fém-, kerámia- és üvegtöredéket találtak (főként a Kr. e. 3–2. századból) a temető környezetében is, továbbá nabateus festett kerámiát is. A kirabolt sírokból négy Dushara *nefes*-sztélé került elő, hasonlóak a Petrából ismertekhez. Görög nyelvű dedikáció olvasható az egyik sztélén. Ugyanerről a területről ismert továbbá több papirusz is nabateus nevekkkel. A területen sem arámi, sem héber nyelvemlék nem került elő, zsidó jelenlétre semmi sem utal. Ami azonban közös a qumráni temetővel, az a sírok mérete és kivitelezése. Jelentős eltérés azonban a sírmellékletek léte, minősége, eredete és száma, mellyel kapcsolatban K. D. Politis megállapítása, mely szerint: „the lack of grave goods cannot be used as negative evidence as only forty-one burials were excavated by archaeologists”⁴⁴ ugyan indokolhatná a mellékletek eddigi hiányát Qumránban, azonban semmiképp sem szolgálhat kielégítő magyarázatként. Eltérés továbbá az, hogy a qumráni temetőben a sírok sokkal szigorúbb rendben fekszenek egymás mellett sorokban. Ha elfogadjuk azt a megállapítást, mely szerint a Khirbet Qazone-ban talált sírok nabateus⁴⁵ temetkezések, mindenképp fontos szem előtt tartanunk azt, hogy az aknasírok egyáltalán nem terjedtek el a nabateus területeken, pl. Petrában sem. Ezért kérdéses, hogy vajon köthető-e ez a sírtípus adott néphez, földrajzi egységhez. A helyhez kötés problematikáját a Holt-tenger partvidékétől távolabb eső aknasírok jelentik (pl. Jeruzsálem), melyek a nabateusokkal aligha hozhatók kapcsolatba. Annyi viszont bizonyos, hogy e temetkezési forma széles körben elterjedt a Holt-tenger vidékén a Kr. e. 2. – Kr. u. 2. századokban.

Pesach Bar-Adon egy húsz sírból álló temetőt azonosított a Hiam el-Sagha nevű hegynél közel a Holt-tenger partjához, mintegy 3,5 km-re Wadi Murabba'attól.⁴⁶ A sírok É-D, vagy ÉK-DNY tájolásúak, tetejükön ovális formában köveket helyeztek el. A sírok elrendezése nem szabályos, némelyek kisebb csoportokat alkotnak, némelyek elszórtan állnak. A sírok közül mindösszesen kettőt tártak fel, egyikben egy 3–4 év körüli gyermek maradványait találták gyöngyosrral a nyakában, a másikban pedig egy 25 év körüli férfi csontjait melléklet nélkül. A sírknát kőtömb fedi. A hasonlóság a qumráni sírokkal egyértelmű, messzemenő következtetések levonására azonban két feltárt sír semmiképp sem alkalmas.

⁴³ POLITIS, K.D., „The Discovery and Excavation of the Khirbet Qazone Cemetery and its Significance Relative to Qumran”, *Qumran the Site of the Dead Sea Scrolls: Archaeological Interpretations and Debates; Proceedings of a Conference Held at Brown University, November 17-19, 2002* (ed. GALOR, K.), Leiden 2006, 213-219.

⁴⁴ POLITIS, „The Discovery” 218.

⁴⁵ A nabateusok és a zsidók együttlétézéséről az ún. Babatha-archívum is tanúskodik; feltehetően üzleti kapcsolatban is álltak egymással: balzsam, aszfalt és egyéb helyben található, igen csak kelendő árucikkek forgalmazásával. Ez a kapcsolat módot adhatott egyes szokások, akár az aknasíros temetkezés átvételére is.

⁴⁶ ESHEL, H. / GREENHUT, Z., „Hiam el Sagha, A Cemetery of the Qumran Type, Judaeen Desert”, *Revue Biblique* 100 (1993) 252-259.

1996 februárjában Beit Safafában (Dél-Jeruzsálem) 50 második Templom korából származó sírt találtak, melyből 41-et tártak fel.⁴⁷ A sírok feltehetően egy nagyobb temető részét képezték, mely a sorozatos építési munkák alatt erősen megrongálódott. A temető egy széles teraszon fekszik, a Repha'im-völgybe dél felé terjed. A sírok egyik fele észak-déli, a másik kelet-nyugati tájolású. Mindegyik 1,5–2,5 m mély aknából áll, alján oldalsó irányban kivájt horizontális sírkamrával, melyet mészkőlap fed. Érdekes, hogy a sírok a felszínen jelöletlenek, hiszen a halottak okozta tisztátalanság elkerülése érdekében fontosnak tartották a temetők jelölését. A köveket később is elhordhatták építési céllal. A sírok többségébe egy holttestet helyeztek. A sírok főként elsődlegesek, egyben azonban másodlagos temetés nyomait mutatják az összegyűjtött csontok. A 41 sírból 47 csontváz került elő, ezek közül 42 felnőtt, öt 18 év alatti; a felnőttek közül 15 férfi és 10 nő nemét tudták meghatározni.⁴⁸ Az egyik sírban találtak egy alig megmunkált osszuáriumot, mely Kr. e. 20–15 – Kr. u. 70 közöttre keltezhető, egy másikban vasszögek koporsós temetkezésre engednek következtetni. Sírmellékletként három sírban néhány üvegedényt találtak, valamint a sírok feletti földtöltésben cserépedények töredékeit.

Ami e temetőrész érdekessé teszi, és keltezését is megkönnyíti, az, hogy közelében (mintegy 30 méterre tőle) két sírbarlangot fedeztek fel. Ez a temetkezési forma – amint azt majd alább látni fogjuk – volt elterjedve a második Templom korában Jeruzsálemben és Júdeában. Feltehetően azonban ezt a sírtípust nem mindenki engedhette meg magának és családjának, a többség olcsóbb formát volt kénytelen választani, ami pedig az aknasír lehetett.

Ezek közül Boaz Zissu nyomán két altípust különíthetünk el,⁴⁹ egyikbe a kevésbé (kb. 0,5 m) mély sírok tartoznak, melyeket a legszegényebb rétegek használhattak,⁵⁰ a másikba az ennél mélyebb (egészen 2,5 m-ig) sírok, melyek alján oldalra kivájt sírkamrát alakítottak ki.⁵¹ Ezek kiásása komoly erőfeszítést igényelhetett, és mivel a családi sírbarlangoktól eltérően ez esetben egy sírba többnyire csak egy elhunytat helyeztek végső nyugalomra, egyáltalán nem nevezhetjük őket gazdaságosnak. Ebből adódóan az utóbbi típust egy középső réteg használhatta, akik ugyan nem engedhették meg maguknak a barlangok megvásárlását, és azokban sírok kialakítását, mégis törekedtek arra, hogy elhunytjaik igényesen kialakított sírhelyen nyugodjanak. Amint láthattuk, a Qumránban feltárt sírok a második csoportba tartoznak, hasonlóan a többi Holt-tenger partja menti temetőhöz. Hasonlóak méretükben és kivitelezésükben, egyéni külön temetést tettek lehetővé (amint láthattuk Beit Safafában, ezzel párhuzamosan a családi barlangokba való temetést is alkalmazták), a temetkezések mindkét helyen elsősorban elsődlegesek voltak. Amint arra már utaltam, Josephus Flavius és Philón is beszámol egy, a városokban élő esszénus ágról is. Konkrétan Jeruzsálemben élő csoportról is olvashatunk,⁵² ez és a qumráni sírokhoz való hasonlóság azonban nem jelenti önmagában azt, hogy a Beit Safafában feltárt sírok esszénusokhoz tartoztak volna.

⁴⁷ ZISSU, B., „'Qumran Type' Graves in Jerusalem: Archaeological Evidence of an Essene Community?”, *DSD* 5 (1998) 158–171 (158). Bővebben lásd: ZISSU, B. / MOYAL, H., „Jerusalem, Beit Safafa (West)”, *Hadashot Arkheologiyot* 106 (1996) 142–143; ZISSU, B., „Field Graves at Beit Safafa: Archaeological Evidence of the Essene Community?”, in *New Studies on Jerusalem* (héberül) (ed. FAUST, A.), Ramat Gan 1996, 32–37; ZISSU, B., „Odd Tomb Out: Has Jerusalem's Essene Cemetery Been Found?”, *Biblical Archaeology Review* 25/2 (1999) 50–55.

⁴⁸ ZISSU, B., „'Qumran Type' Graves” 160.

⁴⁹ ZISSU, B., „'Qumran Type' Graves” 166.

⁵⁰ Ilyeneket tártak fel Jeruzsálemben a Zion hegyen, *Ketef Hinnomban*, *Mamillában*, Ramotban és a Damaszkuszi kapu közelében.

⁵¹ Hasonlókat tártak fel *Beit Safafában*, a *Talpiyot* keleti részében, ill. *Mamillában*.

⁵² Josephus *A zsidó háború* V 145-ben említi a város nyugati részében a *Bésos* nevű helyet és az esszénusok kapuját, melyet F.J. Bliss a Zion hegyen feltárt kapuval azonosít (BLISS, F.J., „Third Report on the Excavations at Jerusalem”, *PEFQS* 28

Az itt vizsgált temető és a qumráni temető közti lehetséges párhuzamok kérdése a temető egész problematikájához hasonlóan nyitott kérdés marad a temető teljes feltárásáig biztosan, de valószínű, hogy még azután is. Hiszen e települések bármelyikének esszénusként való azonosítása majdhogynem lehetetlen. Amint azt láthattuk, hasonló típusú sírok elszórtan több területen is előfordultak Júdea területén, azonosításuk morfológiai hasonlóságok alapján viszont több akadályba ütközik (pl. mellékletek, a nemi megoszlás kérdése). Azt azonban mindenképp ki kell emelni, hogy ez a temetkezési forma nagyban eltér a Kr. e. 2. – Kr. u. 1. században Júdeában általánosan alkalmazottól.

Ekkor a zsidók többsége földalatti, sziklába vajt, többnyire több helyiségből álló sírokba temette halottait, melyeket kiterjedt családok használtak több generáción keresztül. Falaikba *loculus*okat vájtak, melyekbe egy testet fektettek lepelbe tekerve, vagy koporsóban, majd kötömbbel zártak le. Több esetben a hús elbomlása után a csontokat összegyűjtötték, és osszuáriumokba helyezték, melyeket a sírkamrákban hagytak. Ezekben a sírokba sok mellékletet helyeztek el, edényeket, parfümösfiólákat, üvegeket, lámpásokat, olyan eszközöket, amiket a holttest balszámolásához, illetve a halotti torokon használtak. Érmeket is több esetben helyeztek az elhunyt szemére, illetve a szájába, feltehetően, hogy a görögökhöz hasonlóan ezzel fizessék meg Kharónnak, az alvilág révészének az útdíjat a Styx folyó vizén a túlvilágba. A barlangok száját hatalmas kőtömbökkel zárták le, melyek közül némelyiket speciális gördülő szerkezettel láttak el. A családtagok együtttemetésének hagyománya visszanyúlik egészen az ószövetségi időkig (lásd Sára és Ábrahám temetése), gyakorlatáról számos első Templom korabeli sír tanúskodik. A második Templom korából a legfontosabb temetők Jerikóban, Ein Gediben és Jeruzsálemben találhatók. A sírok monumentálisak, a mellékletek gazdagok. Nyilvánvaló azonban, hogy a társadalomnak nem minden rétege engedhette meg magának ezt a költséges temetkezési módot. A legolcsóbbak minden bizonnyal az egyszerű földbe ásott sírok lehettek. Ezekből azonban csak nagyon kevés maradt meg a mai napig, ezeket általában a qumráni temetővel állítják párhuzamba⁵³. Pedig azt sem lehet kizárni, hogy egyszerűen a szegényebb emberek temetkeztek ily módon, és a qumráni telepen élők ezt, a szegénységet mutató, minden hivatkozástól mentes formát választották végső nyughelyüknek. Ez is oka lehet annak, hogy –amint azt alább látni fogjuk – szövegeikben alig foglalkoznak magának a temetésnek a kérdésével, szabályozásával.

A qumráni temető az ellentéte tehát a kor általános gyakorlatának: a földbe ásott sírok egyszerű kivitelűek, a mellékletek elhanyagolhatóak. Családok helyett itt egy sírba csak egy ember került, lepelbe tekerve, melléklet nélkül. A túlvilághitre csak a sírok tájolása utal, melynek rendszeressége, és az ismert gyakorlattól való eltérése mindenképp tudatosságot feltételez.

(1895) 9-25.) Véleményem szerint azonban egy kapu esszénusnak való elnevezése nem jelenti feltétlenül azt, hogy az adott településen éltek esszénusok, hiszen a kapukat gyakran arról nevezték el, hogy mely irányba, mely város irányába vezet a rajtuk kimenő út (lásd pl. a Jaffa-kapu). Yigael Yadin a Templomtekercsben említett *yad*-ot (ahol a Templom tisztaságát megőrizendő a falakon kívül kellett a tagoknak szükségüket végezni) hozza összefüggésbe a Josephus által említett *Bésosszal* (YADIN, Y., „The Gate of the Essenes and the Temple Scroll”, *Jerusalem Revealed. Archaeology in the Holy City 1968-1974* (ed. Yadin, Y.) Jerusalem 1976, 90-91; YADIN, Y., *The Temple Scroll*. Jerusalem 1983, 1.294-304). A Damaszkuszi iratban is olvashatunk az esszénusok városi közösségéről, hasonlóképp Josephusnál és Philónnál (lásd. 34. jegyzet). A qumráni Háborús tekercs a napok végezetének eszkatologikus kontextusában beszél a jeruzsálemi közösségről.

⁵³ Esetleg a Josephus által említett városokban élő esszénusok is a telepen élőkhez hasonlóan temetkezhettek.

Amit a tekercsekben olvashatunk...

Amint azt a bevezetőben említettem, a tekercsekben elsősorban a holttest okozta nagymértékű tisztátalanságra vonatkozóan olvashatunk szabályozásokat. Ezek többsége a Templomtekercsben szerepel (11QT, rövidítve: TS), a szabályok többsége a XLVIII-L. columnákban olvasható. A tekercsben egyértelműen kirajzolódik egy térszemlélet, melynek szervezőeleme a tisztaság. A Templomtól, mint legszentebb helytől egyre távolodva halad a szent városon kifelé, majd jut el a Szentföld többi városába. Az első temetkezésre vonatkozó szabály a temetők elhelyezésére vonatkozik:

11QT XLVIII. 12-14: Ti viszont különítetek el országotokon belül helyeket, ahová halottaitokat temessétek: négy város között hagyjatok helyet, hogy oda temessenek. (Fröhlich Ida fordítása)⁵⁴

Az elkülönítés más súlyos tisztátalanság-forrásokra⁵⁵ is vonatkozik. A tekercs a legszentebb, és egyben legtisztább helytől, a Templomtól eljut a potenciálisan legtisztátalanabb helyig, a temetőig. A holttestre vonatkozó szabályok tárgyalásában a térnek fontos szervező szerepe van. A városokon kívülről indul, majd egyre közelít az egyénig. Először azon házak megtisztításának szabályait írja le, melyben a haláleset megtörtént, és a halott feküdt, majd minden olyan tárgyt, mely ebben a házban volt. A megtisztítás már az első napon szükséges, azon, amikor a holttestet kiviszik onnan. Minden ember, aki belép a szennyezett házba, tisztátalanná válik, meg kell fürödni, ruháit kimosnia az első, a harmadik és a hetedik napon.⁵⁶

A halott tisztátalansága nem csak a házban, mint zárt egységben szennyez, hanem az is tisztátalanná válik, aki a mezőn halott csontjait, vérét, vagy akár csak sírját érinti. A Templomtekercs térszemléletének egyik legérdekesebb bizonyítéka a várandós anyára vonatkozó törvény, ami azt mondja ki, hogy ha a várandós anya méhében elhal a magzat: „tisztátalan lesz az asszony, akár a sír.” (11QT L.11). Tisztátalanná tesz minden házat, melybe belép, és minden tárgyat, amit érint.

A tisztasági szabályok mellett a halállal és temetkezéssel kapcsolatos forrásaink másik csoportjába azok a szövegek tartoznak, melyek a pogány szokások elkerülésére intenek. Két szövegben találunk erre utalásokat, egyik a 4Q541, a másik pedig a Templomtekercs. Az előbbi szerint tiltott a zsákruha öltése, utóbbi pedig arra int, hogy ne temessék el halottaikat bárhova, főként ne házaik belsejébe (11QT col. XLVIII. 11–12).

Az Öszövétségből jól ismert „az atyákhoz való temetés” (pl. Gen 47:29–31) motívuma egy helyen a tekercsekben is előfordul: az ún. Amrámi intelmeiben (4Q543-544). A második columnában az ősök megfelelő helyre temetéséről olvashatunk. A közösség gyakorlatában ez a hagyomány azonban nem nyilvánul meg, a különálló sírok sokkal inkább az individuuum fontosságát hangsúlyozzák. A sírok oly szabályos elrendezése, és kivitelük egységessége azonban tükrözi a közösség egységes, összetartozó voltát. A Damaszkuszi Iratban és a Közösség Szabályzatában olvashatunk a közösség hierarchikus felépítéséről. A temetőben azonban nem találtak megkülönböztetett, díszesebb kivitelezésű sírokat. Eshel et al. felvetik annak lehetőségét, hogy a középső ujjban lévő sírokba temették a közösség legfontosabb tagjait. Feltevézésüket a nyilvánvaló keleti végében feltárt épületre (mely esetleg a halott búcsúztatásának helyszínéül szolgált), valamint a cink koporsódarabra alapozzák.⁵⁷ J. Zias bár a terület megkülönböztetett voltával

⁵⁴ FRÖHLICH I., A qumráni szövegek 126.

⁵⁵ Lepre és más bőrbetegségek, valamint a nők menstruációs tisztátalanságuk ideje alatt, illetve szülés után (Col. XLVIII. 15–17).

⁵⁶ Ennek problematikáját lásd alább.

⁵⁷ ESHEL et al., „New Data” 153-154.

egyért, azt nem a legfontosabb tagok, hanem a közösség még nem teljes jogú tagjai nyughelyének tekintette.⁵⁸

Láthatjuk tehát, hogy a qumráni tekercsek közül csak nagyon kevés szól a halott–halál–temetés témaköréről, ami különösen meglepő a tekercsek tartalmának ismeretében, hiszen a közösség életében a tisztaság megtartásának kérdése központi probléma volt.

Tisztaság-tisztátalanság-megtisztulás

A holttesttel kapcsolatba kerülő személyeknek tehát meg kellett tisztulnia, melyhez rituális medencére, *mikvére* volt szükség. A telepen található 16 medencéből Ronny Reich tizet azonosított *mikvéként*.⁵⁹ Ezek közül a legnagyobb a telep dél-keleti részén fekszik, tehát azok útjába esett, akik a temető felől közelítettek az épületek felé. A szövegekben sehol sem állítják, hogy a temetőn való áthaladás után rituálisan tisztálkodni kellene, viszont a zsidó vallási gyakorlatból a mai napig is ismeretes a temető elhagyásakor végzett tisztálkodás. A Tórában a holttesttel kapcsolatba került emberre vonatkozó szabályozást Num. 19:16-19-ben olvashatjuk, ahol a harmadik és a hetedik napon való megtisztulás szabályozása szerepel, nem említik az első napon történő tisztulást.

Először a Templomtekercs XLIX. columnájában olvashatunk a tisztátalanná válás első napján való tisztálkodás szükségességéről. A házat, melyből a holttestet kiviszik, meg kell tisztítani:

11QT XLIX.11-17: Még azon a napon, amelyen kihozzák belőle a holttestet, tisztítsák meg a házat minden olaj- és borfolttól vagy víz okozta nedvességtől. ... Azon a napon, amikor elhagyja azt a halott, tisztítják meg a házat, és benne minden edényt: ... A ruhákat, a zsákokat és a bőroket mossák ki, és minden ember, aki a házban volt, és mindenki, aki belépett a házba, fürödjön meg vízben, és mossa ki ruháit az első napon. (Fröhlich Ida fordítása)

Ez eltér az ismert gyakorlattól; a rabbinikus irodalomban csak az itt is említett harmadik és hetedik napon való megtisztulást teszik kötelezővé. A Templomtekercsben még egy esetben olvashatjuk a megtisztulás fontosságát már az első napon: annak az anyának az esetében, melynek magzata még méhében halt el (11QT col. L.10-16.). Itt a holttesttel való legközelebbi érintkezésről van szó.

Hasonló szabályozással találkozhatunk 4Q414-ben:

4Q414 Frg. 2. Col. II. 1-2: És tisztítsatok meg mindent a mi szent törvényeink [szerint] [...] az első a harmadik és a hete[dik] [...].

E. Eshel, a fragmentum kiadója szerint e szöveg a Templomtekercs szabályozását követi,⁶⁰ és az első napon való megtisztulást is említi. Szerepe nagyon jelentős, hiszen a Templomtekercs mellett ez a másik szöveghely, ami ezt egyértelműen kimondja.

Tóbit könyvében a halál és a temetés jelentős motívumként szerepel. A történet egyes elemeiből arra következtethetünk, hogy e könyv szerzői a gyakorlatban is fontosnak tartották az első napon való megtisztulást. Tóbit könyve a holt-tengeri tekercsek felfedezése előtt csak görög változatban volt ismert; Origenes Africanushoz írt levelében azt írta Kr. u. 240 körül, hogy a zsidók nem használták Tóbit könyvét

⁵⁸ ZIAS, J., „Qumran Archaeology: More Grave Errors”, http://www.bibleinterp.com/articles/Zias_Qumran_Archaeology.htm (16.04.2007).

⁵⁹ MAGNESS, *The Archaeology* 147.

⁶⁰ ESHEL, E., 4Q414 Fragment 2: Purification of a Corpse-contaminated Person, in *Legal Texts and Legal Issues. Proceedings of the International Organization for Qumran Studies Cambridge 1995*. (eds. BERSTEIN M. / GARCÍA MARTÍNEZ, F. / KAMPEN, J.), Leiden 1997, 3-10 (8).

(*Ep. ad Afr.* XI, 80). A qumráni 4-es számú barlangból azonban több kézirata is előkerült (4Q196-200), egy héber, a többi arámi nyelven,⁶¹ ami azt bizonyítja, hogy a zsidóságnak legalább ez a csoportja ismerte és használta. A könyvben a temetésnek két fő aspektusa szerepel: egyik az ismeretlen holtak eltemetésében is megnyilvánuló kegyes cselekedet, a holtaknak kijáró végtisztesség megadása⁶², valamint az ősök megfelelő temetéséről való gondoskodás; míg a másik a holttest elrejtése⁶³.

A könyvben szereplő temetések leírásakor a görög ὀψύτω alak szerepel, tehát a sírokat kiásták. Ennek hangsúlyozása különösen fontos a második Templom korának már említett zsidó temetkezési szokásainak ismeretében. Tóbit könyvéből tehát egyszerű, egy ember nyughelyéül szolgáló, földbe ássott sírok használatára következtethetünk. A 2. fejezetben egy temetés teljes leírását olvashatjuk, ahol annak befejeztével Tóbit visszatért otthonába, megmosdott, majd az udvarban tért nyugovóra. A *Verus Latina* szövege szerint megmosdott még abban az órában, mikor temetett, belépett házába, majd a fal mellett feküdt le. A holttest szennyező volta egyértelmű a szövegben: még aznap megisztulást, és elkülönítést követel.

Láthattuk tehát, hogy a qumráni tekercsekben egyértelműen jelen van a holttest okozta – tehát a leg-erősebb – tisztátalanságtól való megtisztulás szükségessége már az első napon, nem csak a harmadik, vagy a hetedik napon, amint az a bibliai és a rabbinikus hagyományban szerepel. A közösség irataiból egyértelműen kitűnik, hogy milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak a tisztasági törvények betartásának, valamint sok esetben szigorúbban alkalmazták őket, mint a zsidóság többi irányzata.

Végső következtetések

A fent tárgyaltak alapján elmondhatjuk, hogy a qumráni közösség temetkezési szokásai eltértek a korból ismert zsidó gyakorlattól. Ennek megállapításakor azonban nem feledkezhetünk meg arról, hogy a díszes kivitelű sírok, valamint pl. a későbbi rabbinikus irodalom e társadalomnak csak a gazdagabb rétegeinek temetkezési gyakorlatát tükrözik. Ezzel szemben a szegényebbek esetében feltételezhetjük az egyszerűbb kivitelű sírok alkalmazását, melyek nagy valószínűséggel hasonlíthattak a Qumránban feltárt sírokhoz, és az idők folyamán könnyen eltűnhettek a föld színéről. A közösség életviteléhez illeszkedne a kor szegényei által alkalmazott temetkezési gyakorlat követése, hiszen egy vagyonszegénységben, puritán módon élő csoporttól aligha várhatjuk az elit temetkezési gyakorlatának követését. Mindenesetre meglepő, hogy írásaikban alig olvashatunk a temetés módjára vonatkozó konkrét szabályozást, különösen, mivel oly nagy hangsúlyt fektettek a tisztasági szabályok betartására, amint azt a holttestre vonatkozóan láthattuk is. Sok tehát a nyitott kérdés, melyek megválaszolása a temető teljes feltárásáig bizonyosan várat magára. A téma jelentősége viszont ennek tükrében sem halványulhat el, hiszen egy közösség életmódjának, eszmerendszerének megismerésében a temetkezési szokások, és a halottkultusz feltérképezése nagy segítség lehet. Különösképp egy annyira vitatott, és saját belső forrásaik alapján alig ismert életvitelű közösség esetében, amilyen a Qumránban élő lehetett.

⁶¹ A qumránban előkerült arámi nyelvű töredékek a Codex Sinaiticus-ból ismert görög szöveg mintegy 42%-át, míg a héber töredék 13%-át fedik le. Tóbit könyvéről általánosságban, és a qumráni kéziratokkal kapcsolatban lásd: FITZMYER, J.A., *Tobit*. Berlin-New York 2003; XERAVITS, G. / ZSENGELLÉR J. (eds.), *The Book of Tobit: Text, Tradition, Theology. Papers of the First International Conference on the Deuteronomical Books, Pépa, Hungary, 20-21. May 2004* (Supplements to the Journal for the Study of Judaism 98), Leiden 2005; WEEKS, S. / GATHERCOLE, S. / STUCKENBRUCK, L. (eds.), *The Book of Tobit: Texts from the Principal Ancient and Medieval Traditions with Synopsis, Concordances, and Annotated Texts in Aramaic, Hebrew, Greek, Latin, and Syriac* (Fontes et Subsidia ad Bibliam pertinentes 3), Berlin –New York 2004.

⁶² Tóbit 1:17-18; 2:3-8; 4:3-4; 6:15; 14:2, 10-13.

⁶³ Tóbit 8:9-12; 8:18.

Abstract

Death at Qumran

The question of death and burial at Qumran has been a subject of debates already since the discovery of the Dead Sea Scrolls. Normally, we could study this practice based on the archaeological data and on the written sources. In this paper we can see, that in the case of Qumran it is not so easy. The cemetery found next to the site of Khirbet Qumran has been excavated only in a very small part, and even this is not properly documented. On the one hand, the known scrolls hardly speak about everyday practices, such as birth or death, but on the other they have strict rules about purity – rules relating the corpse, as the highest source of impurity. Furthermore, we can study possible parallels of burial practices at Qumran, both in the field of archaeology and written sources. Within the framework of this paper my aim is not to solve the problem of “Death at Qumran”, but rather to give an insight into the problem and the method of investigation.

NÉHÁNY PANNONIAI RÓMAI FELIRAT REVÍZIÓJA

I

Egy soproni felirat újraolvasása

A RIU 161 = CIL III 4233. feliratot Mommsen még ezzel a helymeghatározással közölte: *Oedenburg extra moenia*. A ma is pontos lelőhelyet és egyben őrzési helyet Barkóczi L. a RIU-ban így adja meg: *Eingemauert in der Gartenmauer des Hauses Hid u. 10*. Leírása azonban hiányos, szövegét Barkóczi a CIL III 4233. reprodukálásával közli, mivel *‘die Inschr. ist nicht mehr lesbar’*, annak ellenére, hogy LIX. képként mellékletben adja a helyszínen készült fotót. A helyszín nagyon rossz adottságait figyelembe véve feltűnően jó minőségű, felső súrlófényben készült fotón azonban több betű világosan olvasható. A méretadatok is hibásak.

2007 augusztusában a helyszínen tanulmányozva a feliratot kiderült, hogy a köemlék valójában rossz állapotú, porózus mészkőből készült oltár, M: 72, Sz: 46 (felül)–47 (alul), vastagságát beépített volta miatt megítélni nem lehet. *Coronája* valószínűleg kéttagú, alatta *cymatium*mal és egy vékonyabb léctaggal, azonban felette még egy vastag habarcsos fedőréteg alatti lapos tag is sejthető, amelyről a falból kibontásig nem lehet megítélni, hogy voltaképpen ez-e az oltár *abacusa*, vagy egy rá vízszintesen fektetett különálló nagyobb kötömb. Alatta enyhén süllyesztett feliratos mező, 32 x 39. Alul a *coronát* pontosan tükröző alakú, csakhogy nagyobb *crepido*. (Ld. 1. kép.)

1. kép

A kő egész felszínét régi, 2–3 mm vastag, igen erősen meszes vakolatréteggel vonták be, méghozzá igen régen, mivel azon legalább két réteg vastag színes festés is volt, egy rózsaszín és egy jelenlegi sárga, de már a sárga is előregedett, foltokban pereg le róla. Az írást tkp. csak ott lehetett olvasni, ahol a vakolatréteg kitöredezett; olvasatának a jelenlegi vakolásra hasonlító volta miatt (és főleg mivel a 4. sort egyáltalán nem vette észre) valószínűsíthető, hogy már Mommsen is csak vakolt állapotban látta a követ, ő mégis nagyjából el tudta olvasni.

Mommsen olvasata, melyet Barkóczi sem old fel:

Herculi

Aug • sac

MST • Eros

A RIU LIX. fotón az ismert felirat felett az abacuson is 2 v. 3 nyom vehető ki, ezek azonban vagy az azóta eltelt időben lekoptak, vagy csak a fotózás fényviszonyainak tulajdoníthatóak, mert jelenleg meglettük nem igazolható. Ezen kívül az alábbi betűk láthatóak rajta:

[- -]V[-]

AVG SAC

[- -]ROS

Azóta a felszín tovább rongálódott, a 2. sor is már alig volt kivehető, de a vakolat eltávolításával a szöveg újra előkerült. Sajnos a helyszínen a vakolatot tökéletesen eltávolítani nem lehet biztonságosan, mert a régi és erősen meszes anyag már reakcióba lépett a kővel, és az is könnyen sérülne. A nagyrésznéek eltávolítása után az alábbi szöveg vált olvashatóvá:

Herculi

Aug(usto) • sac(rum)

L(ucius) (?) Sept(imius) Eros

v(otum) s(olvit) l(ibens) [m(erito)].

(Ld. 2. és 3. kép). A feliratról készült rajzon-fotókon szemre a *m(erito)* betű egyik ferde szára is kivehető, valójában azonban ez az egyelőre eltávolíthatlan vakolatmaradvány egy jelensége, nem tartozik az eredeti felirathoz. Betűméret: 1.sor 5,2-5,4 2-4.sor 5,0. A 3. sorban *Eros* kis O betűvel; az S betűk feltűnően szögletes, közel fordított Z alakúak.

2. kép

3. kép

A felirat 4. sora logikus folytatása az eddig ismert résznek, annak helyességében kételkedni nem lehet, a 3. sor első fele meglehetősen bizonytalan, azonban semmiképp sem lehetségesek a Mommsen által olvasott *M ST* betűk. Ez az olvasat mindenesetre tartalmilag logikus, a meglehetősen ritka *M(arcus) St(- - -)* nevek helyett *L(ucius) Seþt(imius)* kézenfekvőbb, s amennyiben ez helyes, az oltárt kielégítően datálja is a Severus-korra.

II

Egy újabb, alig olvasható palimpsestus oltár

A RIU 332. szám alatt közli a középkori ecséri templom romjai között talált római oltárt, amely ma is a helyszínen található a sekrestye nyugati falához cementezve. (A helymeghatározása Kővágóörs, valójában azonban a templomrom Révfülöp belterületének határán helyezkedik el, így több joggal lehetne révfülöpinek mondani.) Az eddigi publikációkból¹ sajnos nem derül ki, hogy a feliratos rész milyen kétségbeesett állapotban van. 2008. július 17-én tanulmányozva, kiderült, hogy a kristályos mészkő oltár jobb hátsó része letöredezett, főleg az előoldala pedig tele van a legkülönbözőbb kopásokkal, lyukakkal és sérülésekkel, amelyekből a szöveg átlagos körülmények közt már egyáltalán nem olvasható; szerencsére de. 11–12 óra közt a nap ideális természetes sűrűfényt vet rá, így mégis azonosítani lehetett a nagyobb részét.

Az oltár méretei: 102,5 x 58 x 40 cm, feliratos mező 46 x 49 cm. A három oldalról profilált oltárt felül sima hasáb alakú *abacus* alatt *cymatium*mal és léctaggal ellátott *corona*, alul fordított állásban ugyanolyan *crepido* tagolja.

Az előlapon legalább három rétegben azonosíthatóak különböző vésetek. A legdurvábbnak és nyilván legújabbnak tűnő bemélyedések nem adnak feliratot, általában jobbra részsüt felfele tartó rövid jelenségek, amelyek valószínűleg a felszín utólagos érdessé tételének szándékával készültek, nyilván másodlagos felhasználásra, bár hogy ez mi volt, az bizonytalan, mert az egyszerű befalazáshoz a templomba erre nem volt szükség. Sajnos ezek rongálták a feliratot, amelynek csupán az első két sora nem kopott le majdnem teljesen, azonban nagyjából mégis kivehető (ld. **4. kép**):

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
C(aius) Iulius Mer-
cator
V?[...I]?[...JV?
ꝓ(otum) ꝓ(oluit) I(ibens) ꝓ(erito).

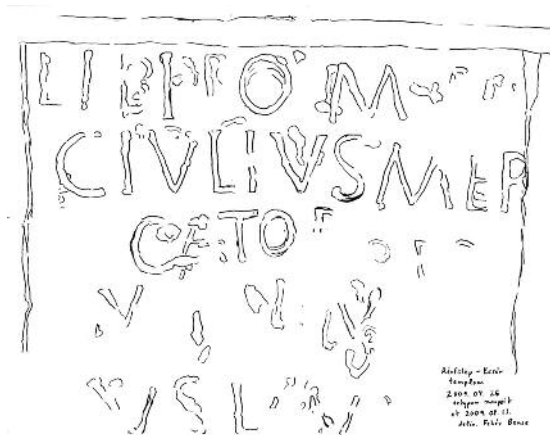
A szöveg elég pontosan középre van igazítva, a betűk mérete 4,8–5,0 (az utolsó sor nem mérhető). A 4. sor a RIU olvasatában nem szerepel, illetve úgy látszik, nem: az ott olvasható *v(otum) [s(oluit)] I(ibens) ꝓ(erito)* rajza eléggé hasonlít ugyan a kövön 5. sorban valóban láthatóhoz, azonban a jelenleg a 4. sorban olvasható betűk is feloldhatók egy kis fantáziával így, tehát az sem elképzelhetetlen, hogy az 5. sort eddig egyáltalán nem vették észre (kétségtelenül ez a leglekopottabb sor az egész kövön).

Az alapos átvizsgálás során azonban meglepetésemre kiderült, hogy a jelen feliratnál még halványabban is kivehető betűnyomok, amelyek semmiképpen nem lehetnek annak lekopott részei, mert a felirat

¹ CZEGLÉDY Sz. – KOPPÁNY T., ArchÉrt 91 (1964) 52 sq.; A. MÓCSY, RIU 332.

4. kép

5. kép

tükörszimmetriáját megtörnék, hanem egy még korábbi felirat tökéletlenül levéselt nyomai. Az első sorban az I betűtől balra bizonytalan betűket (betűméret 5,0–5,5) lehetett észlelni, majd 2009 nyarán a kőtől pacs-kolator vettem (ennek rajzát ld. **5. kép**), amelyről az első sor nagyrésze kivehetővé vált, és a 3. sor tetejétől kb. 1/4 betűhellyel lejjebb csúszva (tehát ez az eredeti felirat 4. sora lehetett), a megmaradt felirattól jobbra egy P, B vagy R betű felső része meglehetősen tisztán látszik. Sajnos ezek mérete nem azonosítható.

Az eredeti felirat olvasata legvalószínűbben ez:

[[Libert P[at]t[i]]]

[[[- - -]]]

[[[- - -]]]

[[[- - -]++]]

[[[- - -]++[- - -]]]

A későbbi felirat kiegészítését ez meglehetősen érdekessé teszi, mert a 4. sor elég nehezen oldható fel. A két V-szerű betű elvileg lehet egy-egy M maradványa is, a középső függőleges hasta pedig szinte akár-mié, így a variációk köre nagy, de az összefüggésbe illő és szimmetrikusan rendezhető szöveg nehezen adódik.² Mivel azonban az utolsó sor méreteit nem tudjuk, nem lehet feltétlenül igazolni, hogy az ehhez

² Az első V alakú jel talán valószínűbb, hogy egy M maradványa. Ez esetben előtte egész betűnek aligha van hely, esetleg elképzelhető egy $\eta[o]\eta[it]u[s]$ (= mivel [isten]i figyelmeztetést kapott) kiegészítés, ez azonban nem volna olyan teljesen szimmetrikus, mint az előző sorok, nem beszélve arról, hogy Pannoniában igen ritka formula. Ha az első fennmaradt betű mégis eredeti V, elfér előtte még egy, így egy $[s]u[mp]t[u]s[u]o$ kiegészítés nem teljesen lehetetlen. Legalább ugyanakkora valószínűsége van azonban annak, hogy egy rövidítést is tartalmazó, és ezért megbízhatóan nem azonosítható formuláról van szó.

a felirathoz tartozott, tehát nem lehetetlen, hogy a 4. sor az újabb szöveg *v(otum) [s(olvit)] [i(ibens) m(erito)-*jának maradványa, és az 5. sor a régebbi felirathoz tartozott, amely az újabbnál eszerint valamivel kisebb betűkkel íródott, eggyel több sort vagy az 1. sor után nagyobb üres távot tartalmazva.

A feliratok datálására nagyon kevés útmutatónk van, az oltár rendkívül egyszerű formája és a betűk nagyon rossz állapota, de amennyire ki lehet venni, eredetileg teljesen szabályos alakja miatt. E szabályosság, a ligatúrák hiánya és a *tria nomina* alapján a II. sz. és a III. sz. eleje jöhetnek szóba, s mivel ez a második felirat a kövön, a II. sz.-nak alighanem csak a második feléről lehet szó; ebből az következik, hogy az első felirat koraul a II. század eleje–közepe a valószínű. E korai és elég nagyméretű Liber-oltár a térségben feltétlenül figyelemreméltó.

Az ecséri templomba ezenkívül más római kövek is be vannak építve, ezek közt egy feliratról volt tudomásunk ugyanolyan módon (RIU 334). Eddig viszont a szövegét értelmesen nem sikerült kiolvasni, csak értelmetlen betűsorokat tartalmazó – egymásnak erősen ellentmondó – olvasatok voltak ismertek,³ sőt még a kő formáját és funkcióját sem sikerült megállapítani. Legalábbis ezt szintén sikerült 2009-ben tisztázni, és erről is pacskolatot venni (6–7. kép). A kő eszerint egy bázisnak, vagy esetleg nagy oltárnak a crepidója bal oldalára fordítva az apszis bejáratánál befalazott állapotban, fehér mészkőből, fent és mindkét oldalán letörve, méret: (46) x (44) x ?. Legfelül egy picike maradt egy lapos tagból, talán már a középrészből, ami alatt homorú cymatium után széles, sima plinthos áll. A felirat jókora terjedelmű lehetett, hiszen nyilván a középrész is azzal volt tele, de az egész crepidóra áthúzódik, ma nagyon megkopott, de egykor szépen faragott betűkkel. Betűméret 4 (1.sor), 3,7 (2.sor), 4,2 (3–4. sor), 4,5 (5–7. sor).

6. kép

7. kép

³ CZEGLÉDY Sz. – KOPPÁNY T., ArchÉrt 91 (1964) 52 sq.: [- - -]NO[- - -]N[ILIS]V[SLM], A. MÓCSY, RIU 334.: [- - -]NO[- - -]FOPCV[- - -]I[LI]ADIV[- - -]V[- - -]OV[- - -] (6 tulajdonképpen nem adott olvasatot, csupán egy rajzot).

A feliratból ennyit lehetett azonosítani:

 [- - -]VO[-]NO[- - -]
 [- - -]++RO VV[- - -]⁴

 [- - -]niliš [- - -]⁵
 [- - -]ADIV+[- - -]
 5 [- - -]NVS[- - -]⁶
 [- - -]o]hōno[rem - - -]
 [- - -]IN[- - -]⁷

Egy harmadik hasonló anyagból készült, feltehetőleg ugyanolyan eredetű, nagyon erősen lyukacsos, megviselt felületű kőtömb (75) x (47) a jobb hajó apszis felőli végében kívülről van befalazva kb. 2 m magasságban, ezen azonban feliratnak semmi nyoma (hacsak nem a befalazott oldalán volt), ld. **8. kép**.

8. kép

III

Két verses felirat utolsó sorának kiegészítése

1. A Nagytétényben előkerült CIL III 3403 felirat olvasata az utolsó sorát kivéve soha nem volt problémás, már Theodor Mommsen és Römer Flóris⁸ teljesen egybehangzó és a mai napig érvényes olvasatot tettek közzé. Azzal ezzel szemben sokáig nem foglalkoztak, hogy a szöveg utolsó sorai feltehetőleg verset alkotnak, ámbrar ennek metruma első látásra nem teljesen logikus.⁹ Ritmus akkor azonosítható, ha a III. századi aquincumi versek (amelyek közé tartoznia illenék) metrikai jellegzetességeit¹⁰ feltételezzük; így

⁴ Az első betű E vagy F, a második O vagy Q.

⁵ Ma az első betű letörve, s mint MÓCSY rajzán látszik, már az ő idejében is, CZEGLÉDY – KOPPÁNY leírása alapján pótolva.

⁶ [- - -]nus vagy inkább [- - -]N v(orum) s(olvit)? Kétes, hogy a betűk közt vannak-e halvány interpunkciók.

⁷ Az 1. betű P, R vagy B.

⁸ E. DESJARDINS – F. RÓMER, *Inscriptiones monumentorum Romanorum eiusdem Musei Nationalis in Budapest, Acta Nova MusNatHung* 1., Egyetemi nyomda, Buda-Pest 1873. Nr. 383. Az egyetlen eltérése Mommsen olvasatától (és a valós helyzettől), hogy a 13. sorban egy ŐE ligatúrát nem jelez.

⁹ FEHÉR B. *Pannonia latin nyelvtörténete*, Károli Egyetemi Kiadó, Budapest 2007 (a továbbiakban: FEHÉR, *Nyelvtörténet*) II 1.3.7. Nr. 58. A verses voltát indoklom a fogalmazásban található pannóniai hapaxszal és a szövegszerű egyezéssel ismert sírversekkel (pl. CLE 1799 [CIL VI 29945, 20459] — azonban ennek a ritmusa is eléggé kétes).

legkönnyebben egymást követő *hemiepes*ekhez jutunk, ez ugyan nem számít az ókorban bevett versformának, de ettől még Camponában egy amatőr által való használata elképzelhető. Az utolsó, nagyon erősen csonka sor Mommsen és Rómer által javasolt kiegészítése azonban nem illik bele tökéletesen ebbe az elképzelésbe.

A kérdéses sorban pontosan a következő látható jelenleg: három-négy betűnyi hiány után egy vízszintes hasta, T, F vagy E betű maradványa, amely úgy tűnik, ligatúrában állt (az előző sorok ligatúráival azonos *RE* a valószínű), majd egy bizonyos A és T betű, köztük ugyan valami interpunctióhoz hasonló jelenség van, de véleményem szerint ez természetes sérülés, utánuk egy egészen csekély függőleges betűtöredék. Végül, talán egy betűnyi hiány után, valószínűleg V legtejeje. Mindezek alapján mind Mommsen olvasata: *[- 3? -] + A T + [.] V [- - -]*, amit így kísérelt meg feloldani: *[acci]p[i]at* v. *pat[iatur]*, elvetendő, mivel az A előtti betű I-vel semmiképp nem lehet ligatúrában (felette a felület sima), és semmiképp nem is sorkezdő, mind Rómeré, aki a sor eleji hiányt nem említve *pat[iatur]*-nak tartja. A helyes olvasat:

[- 3? -] + A T + [.] V [- - -]

Miképpen lehet ezt helyesen kiegészíteni, hogy a vers értelmes és verstanilag is ép egészet alkosson? Az előző sor

Opto, tale dolorem

alakja *hemiepes*nél egy szótaggal hosszabb; utána értelmileg egy 5. sort várunk a vers lezárására. Ha a *hemiepes*-struktúrát folytatódónak tekintjük, valószínűleg *versus hypermeter*rel kell számolnunk és egy magánhangzóval kezdődő *hemiepes*re kell kiegészítenünk a sort, de az ismeretlen szerző szakmai korlátai megengedik azt a feltételezést is, hogy az előző sor végén nincs igazi *caesura*, és a REM szótaggal kezdődik az utolsó. Néhány, nagyjából egyenértékű feloldási javaslattal élhetünk, amelyek egyike sem kényszerítő erejű; a legjobbnak a fennmaradó betűk eloszlása alapján ezt tartom:

[e?meʃ]eat [t]u[muli?] vagy *[meʃ]eat [t]u[muli?]*,

de esetleg elképzelhető

[við]eat [t]u[muli?], *[hað]eat [t]u[muli?]* is.

2. A RIU 1166 = CIL III 3337 = CLE 557 verses feliratot tartalmazó szarkofág-előlap, amelyet a felirattan 1833 óta számottart,¹¹ s azóta legalább nyolcszor újraközlötték vagy újraértelmezték a verset, nemely esetben azt állítva, hogy az emlék elveszett,¹² de többnyire annak a ténynek ismeretében, hogy magántulajdonban létezik, 2007 folyamán a dunajvárosi Intercisa Múzeumba került.¹³ Így lehetővé vált az utolsó, töredékes sor eredetiben, nem csupán régi fotók alapján való tanulmányozása, amely sornak az olvasatában eddig nem volt konszenzus.¹⁴ A régi olvasatokkal szemben egyértelművé vált szöveg (vö. **9. kép**):

u[.]çet âdhc îmî[.]^tûîa vîta pēfemîpâ. Vos îtesto[- - -]

¹⁰ FEHÉR, *Nyelvtörténet* II 1.4.3.3.

¹¹ J. C. von THIELE, *Das Königreich Ungarn*, Kaschau 1833. II 229-230.

¹² ERDÉLYI – FÜLEP, *Katalog* 299 Nr. 138.

¹³ A köemléket Buza Andrea szívessége folytán tanulmányozhattam a helyszínen 2008 februárjában. Ltsz. egyelőre még nincs.

¹⁴ A XIX. század első fele-középi olvasatok természetesen ugyanúgy használhatlanok, mint az 1-3. sorokban: *T AD C NI.NAT VR VA.PE.TEMPAT VOS.S.P* THIELE i. h., om. J. G. SEIDL, *Archiv österr. Geschichtsquellen* 15 (1856) 308-309. [...] im-

9. kép

Az első néhány betűnek csak a felső pereme maradt meg. A sor elején a V valószínűsíthető, utána egy ezzel ligatúrában semmiképp nem állhatott betűnek szűkösen van hely,¹⁵ majd E és T biztos. Természetesen a T állhatott ligatúrában pl. egy újabb E-vel. A H függőleges hastái megvannak (II is lehetne, csak-hogy annak semmi értelme). A szöveg úgy válik értelmessé, ha a H után feltételezzük, hogy vagy a kőfaragó tévedése folytán kimaradt egy V, vagy az apró betűvel a H aljára volt írva, mint hasonló példa van a sorban, pl. az $\hat{V}\hat{R}$ A kapcsolat A-jánál. A $\hat{M}[\hat{A}]T$ hármas ligatúra bizonyosra vehető.

Tekintettel rá, hogy az előző sor végének régóta biztos *flořent*[betűi után két-három betű hiányozhat, és mindez egy verssor első vsz. három szótagját kell, hogy adja, a szöveget a következőképpen lehet rekonstruálni:

*Hoc lapide tegitur Aurel(ia) Pia piissima con[iux],
Ex N<i>cia cives Byth(ynicae) originis orta, ter unġeno[s]
a{n}nos, non plus adoleverât âetas, flořent[em? l]
u[ġ]et[e] âdh[u]c imġ[â]t[ur]â v[ita] p[er]f[ec]t[ur]â. Vos îesto[r - -]*

matura [... *pe*]rempta MOMMSEN, aki kb. a következő írásképből olvassa ezt ki: *TOIIS imġat[ur]â v[ita] L++ MPTA*. Az első kutató, aki verstani szempontból dolgozta fel az emléket, I. CHOŁODNIAK, *Carmina sepulcralia Latina*, Petropoli 1897, Nr. 21, így emendálta: *flořent[is ae]t[is] immatura v[i]ta [p]ere[m]pta*. XX. századi olvasatok: [...] *immatura* [... *pe*]rempta G. ERDÉLYI–F. FÜLEB, *Katalog der Steindenkmäler*, in: *Intercisa I. ArchHung* 33 (1954) 277–332., p. 299 Nr. 138, *im(m)atura* E. VÁGÓ, in: *Intercisa II, ArchHung* 36 (1957) 630, Nr. 138, [- - -] *mat[ur]â v[ita] p[er]f[ec]t[ur]â* FITZ a RIU-ban (az ott adott rajzon [- - -] *mat[ur]â*), Sokáig magam is őt követtem az olvasatban: B. FEHÉR, *Poems and Versification in Pannonia*, *AAntH* 38 (1998) 65–102. p. 73, Nr. 14., az első szavakat metrikai alapon (mint most kiderült, sikertelenül) később így próbálva kiegészíteni: *ġdii, c(ui?) mat[ur]â* FEHÉR, *Nyelvtörténet* Nr. 15.

¹⁵ Gyakorlatilag csak az azt követő E betűvel ligált és emiatt keskeny betűre gondolhatunk; igaz, hogy a ĢE ligatúra egészen kivételes, mégis valószínűnek tartom, hiszen a RE, DE ligatúrák is gyakoriak a szövegben, és úgy látom, gömbölyű vonalú betűre inkább számíthatunk, mint szögletesre.

Vagyis, versként értelmezve:

Hoc lapide tegitur Aurel(ia) {Pia} piissima con[iux],¹⁶

Ex Nicia cives B[i]thynicae originis orta,¹⁷

Ter undenos an{n}os, non plus adoleverat aetas,¹⁸

Florent[em? l]u[g]et[e] adh[u]c imm[a]tura vita perempta.¹⁹

Vos testo[r - - - -]²⁰

IV

Az utolsó sorok gonosz állapot miatt...

Egy rómeri versrekonstrukció igazolása

A Nagytétényben talált CIL III 3397 = CLE 555. verses szarkofáglíratnak, mely már jóval 1873-as múzeumba került előtt az olvashatlanság határáig rossz állapotban volt,²¹ több, helyenként tökéletesen eltérő olvasata és értelmezése van forgalomban.²² E súlyos eltérések nélkülözhetlenné tették, hogy az emléket újrazivsgáljuk, s ennek alapján 2007-ben publikáltam lényegileg Rómer F. értelmezését megerősítő olvasatomat, verstani magyarázattal együtt.²³ Mivel azonban ez egy monográfián belül, függelékben történt, ott nem volt módomban az olvasatot alátámasztó rajzot adni, egyébként pedig kizárólag a Harmatta–Adamik-féle értelmezéshez készült, teljesen hibás rajz és kevéssé használható fotó elérhető a tárgyról.²⁴ 2008. júniusában a szarkofágról pacskolatot készítettem, amelyen még a szabad szemmel már nem látható, de Rómer leírása alapján eddig is elfogadható betűk nagyobb része is azonosítható volt, így a 9. és 11. sorban még a 2007-es leíráshoz képest is kevesebb részt kell megsemmisült-nek jelezni:

9. *que per[m]ansit inno[ce]ntius. Et quicūmq[ue]*

11. *Elysias senior descendis ad a[ur]as.*

Az e pacskolat alapján készült rajz a szarkofág egyetlen egyértelmű képi ábrázolása, mivel olyan fotót ma már lehetetlen készíteni, amelyen a pacskolaton még olvasható részletek kijöjjenek (**10. kép**).

¹⁶ Arsisnyúlás a *lapide*, i consonans az *Aurelia* szóban.

¹⁷ A *Nicia* második i-je consonans (vö. FEHÉR, *Nyelvtörténet* I 1.3.3.3. 60. jegyz., IV 3.2.3.2.).

¹⁸ Az első o rövid, *anos* egy N-nel ejtendő (ez utóbbi Pannoniában elég általánosnak mondható, ld. FEHÉR, *Nyelvtörténet* IV 4.1.1.3.).

¹⁹ A 4. a rövid; vagy a 2. u is rövid, vagy az *imma*-ban van két rövid szótag és a *luete* után hiátus. A verssor hét lábas.

²⁰ Érdemes megemlíteni, hogy CHOLODNIÁK i.h. ezt a sort is megkísérelte kiegészíteni: *vos testo[r, superi, non hoc meruisse videbar]*, a CIL III 3241 párhuzama alapján, ami azonban nagyon valószínűnek nem mondható, mert ma már tudjuk, hogy egészen más verstípusba tartoznak (B. FEHÉR, *Poems and Versification in Pannonia*, AAntH 38 (1998) 65–102. Nr. 33, p.88–90, FEHÉR, *Nyelvtörténet* I 1.3.5.1. Nr. 40.).

²¹ Th. MOMMSEN ÉRDY J. leírása alapján közölte a CIL-ben, azonban, mint RÓMER F. megjegyzi (RD 373): az utolsó sorok gonosz állapota miatt igen tökéletlenül. Előtte a követ KATANCSICH írta le autopszia alapján (ms. *Itin. a. 1796*. et P. M. KATANCSICH, *Istri adcolarum geographia vetus*, Buda 1826–1827, I 437 Nr. 488), nagyobb részt teljesen hibásan, tehát már a XVIII. század végén is alig volt olvasható.

²² A leghíresebb ezek közül kétségtelenül RÓMER F. olvasata (id. h.), későbbiekben mégis inkább MOMMSEN szövegét próbálták verstani alapon emendálni (F. BUECHLER in CLE 555, I. CHOLODNIÁK, *Carmina* Nr. 23; ezek alapján újabb közlés SCHALLMAYER ET ALL. *Der römische Weihebezirk von Osterburken I*. Stuttgart 1990. 332, Nr. 412.), de egy teljesen új és, mint kiderült, szinte teljesen használhatatlan olvasatot HARMATTA J. is adott, amelynek alapján kiadta és verstaniilag értelmezte T. ADAMIK, *Standard und Substandard im Wortschatz der Grabinschrift von Pannonien (CLE 555)*. In: *Latin vulgaire–Latin tardif V. Actes du V Colloque International sur le latin vulgaire et tardif*. Heidelberg, 5–8 septembre 1997. Heidelberg 1999. 158–159).

²³ FEHÉR, *Nyelvtörténet* Nr. 16.

²⁴ ADAMIK, i. m., J. HARMATTA rajzával és M. NAGY fotójával.

MEMORIA

HIOGIACET·IN·LAPIDE·AVRE·MARCE·CELINARIEN
 T·SSIM·CONIV·Q·VEN·ILAPIS·IPSE·TE·GIT·RAP
 TA·DEL·VCE·SIBEN·A·H·VIC·ET·AST·R·IAM·C·V·V
 FLO·RE·BAT·IN·AN·NIS·F·N·VID·E·AT·OR·VM·GEN·IS
 N·IL·HI·SV·ST·VIT·H·LL·AM·SV·PI·RA·NE·GEN·E·TR·ICE
 SV·AQ·VE·SE·CV·P·HE·BAT·OB·ILL·MA·TE·M·ORT·I·DA·P
 TA·VA·SV·BI·P·LE·B·IL·E·SS·IS·A·CE·DE·RE·F·IE·LI·S
 N·E·P·ER·I·E·LT·H·N·IT·C·P·A·SE·VIC·MA·Q·VE
 C·IS·N·O·C·E·T·O·ST·E·I·Q·AT·D·O·LO·RE·S·C·A·ET
 EL·I·S·IS·SE·N·I·P·DE·S·C·E·N·D·I·D·O·C·E·S·S·AS
 I·V·L·V·ICT·O·R·I·N·VS·B·E·F·E·C·O·S·F·C·

E·P·Æ·R·A·V·R·
 E·P·T·A·A·
 P·I·E·N·T·I·S·S·

Abstract

1. *The inscription CIL III 4233 exists built in a stone wall in Sopron, under old plaster-work, in such a condition as it is very hard to study. In all likelihood, that was the situation already in the 19th century. Yet by a careful examination, I could give a new reading which is here presented, a reading which confirms its date to the Severan era.*
2. *In the ruins of the medieval church of Ecsér (Révfülöp village, presently Veszprém county) there are at least two Roman inscriptions, one of them a big limestone altar with palimpsest inscription, the other a fragment the exact function and reading of which was quite unidentified until now. The more recent inscription of the altar was known (RIU 332), but one verse of it was neglected; the earlier inscription was not heeded. Though it had been mostly erased, some letter fragments gave us the clue for the identification, wherefrom we can see it was primarily an altar dedicated to Liber. The other fragment (RIU 334) can be identified too, as the crepido of a greater limestone basis or altar with an originally very long inscription, from which at least two words can be read.*
3. *Two well-known verse inscriptions (CIL III 3403 and CIL III 3337) have their last verses very fragmented. These verses were often misinterpreted or not interpreted in their editions at all. With an accurate metric and epigraphic analyse, I could interpret the former one with one variable word retained, the latter one completely.*
4. *The verse epitaph CIL III 3397 was found in a sarcophagus found in Nagytétény (today Budapest), the surface of which was so much worn already in the 19th century, as F. Rómer noted, that even he could give only an approximate reading. Many scholars attempted to emend it, but as it proved, when I made an ectypus, from all the readings that of Rómer was the most correct, which now finally can be propped by a visual representation.*

IÓÁNNÉS LYDOS ÉS A TÖRTÉNELEM MEGÚJÍTÁSA*

Bármely történeti korban akadnak ideák, gondolati sémák, melyek egyszerűen a levegőben vannak, és a legkülönbözőbb módokon és pillanatokban bukkanhatnak fel, akár filozófiában, vallásban, vagy szaktudományokban. Ilyen volt a XIX. század második felében az evolúció, a biológiai világ és a történelem fokozatosan kibontakozó és szükségyszerű haladásában való hit, mely a legkülönbözőbb filozófiai irányzatokat és tudományágakat befolyásolta.¹ Amíg az újkort vizsgáljuk, ezek az összefüggések, egymásra hatások általában világosak és egyértelműek, ám történeti távlatban visszafelé haladva már egyre nehezebb a felismerésük, ahogy a források egyre töredezettebbé válnak.

A következőkben azt szeretném bemutatni, hogy egy konkrét korszakban, Iustinianus uralkodása idején, miképpen jelentkezik egy ilyen eszme, az újjászületés, a visszatérés eszméje, az élet egymástól teljesen elváló területein: a filozófia, vallás, történelem, jog és politika háttere előtt. A címben Ióánnés Lydos nevét emeltem ki, mivel ő az a szerző, aki kísérletet tesz rá, hogy kifejezetten ontológiai fogalmakat vezessen be a történelem tárgyalásába, annak is egy specifikus területére: a hivatali apparátus kortárs történetébe. Előrebocsátom: természetesen Lydos ezen kísérlete nem eredményezett filozófiai mélységű gondolatokat, de kiválóan reprezentálja saját kultúrtörténeti hátterét, egy kort, melynek alkotói hittek a világ fejlődésének ciklikusságában, s hogy adott esetben az emberi akarat képes egy új ciklust útjára indítani. A kérdés azért is érdekes, mert ekkor már bőven benne járunk a keresztény császárság korában, a kereszténység történelemképe pedig szigorúan egyenes vonalú, ciklikusságtól mentes, és az emberi szándékok legfeljebb a Gondviselés eszközeiként képesek azt befolyásolni.

Ióánnés Lydos életére vonatkozó legjobb forrásunk ő maga, legfontosabb művében, a *De magistratibus* című traktátusban hosszasan ír életéről, mely maga is császári hivatalnok lévén, szorosan hozzátartozik műve témájához.² Emellett nem tartózkodik a szubjektív, sőt érzelmes véleménynyilvánításoktól sem, ami szintén lehetővé teszi személyiségének megismerését. 21 éves volt, mikor elhagyta szülővárosát, a lydiai Philadelphiát, és a fővárosba jött, hogy hivatalt vállaljon, és tanuljon. Agapiosnál, Proklos tanítványánál hallgatott filozófiát. Karrierje szerencsésen indult, mivel egy földije, Zótikos, aki magas rangú hivatalnok volt, állást szerzett neki, kitűnő jövedelmet, és nem utolsósorban gazdag házassághoz segítette.³ Ám Zótikos rövidesen visszavonult, így Lydos elvesztette protektorát, és ettől kezdve neki is igazodnia kellett a hivatali számlátrához. Állása megengedte, hogy több időt töltsön irodalommal, mint a hivatali teendőikkel. Írásaival a császár figyelmét is felhívta magára, Iustinianus felkérte, hogy írjon egy enkomiont a számára, majd ennek sikere után megbízta egy történeti munka elkészítésével a császár perzsák elleni had-

¹*A cikk az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatásával készülhetett el, a PD 75 884 számú pályázat keretei között. Vagy egy konkrétabb példa: a családfa-ábrák használata a szaktudományokban, mint a darwini leszármazási családfák, a kódexek stemmái és az indoeurópai nyelvészet családfái, nehezen megállapítható, melyik hatott melyikre. Adott esetben a rendkívül eltérő területeken működő szerzőket nem könnyű összehasonlítani, mindazonáltal bármilyen nehéz Darwin, Comte, H. G. Wells vagy Arthur C. Clarke munkásságát egyazon mérlegre helyezni, mégis nyilvánvalóan rokon világgépen osztoznak.

² A *De magistratibus* mérvadó kiadása: Joannes Lydos: *De magistratibus populi Romani*, ed. R. Wuensch, Stuttgart 1967. Az életrajzi fejezetek: III 25–30. Életéről és műveiről szól még a *De mensibus* IV 2., *De ostentis* 53., *Phot. Bibl.* 180, *Suid.* I 465. A Ióánnés Lydoszal foglalkozó nem túl nagy számú publikáció közül kiemelkedik Carney hatalmas monográfiája: CARNEY, T.F.: *Bureaucracy in Traditional Society. Romano-Byzantine Bureaucracies Viewed from within* I–III. Lawrence, Kansas 1971.

³ *De mag.* III 28.

járataról.⁴ Negyven évi munka után vonult vissza, mikor Héphaistos volt a *praefectus praetorio*. Tisztelettel ír róla, és búcsúztató beszédét hosszan idézi.⁵

Három nagy monográfiája maradt fenn, többi műve létezéséről tőle tudunk⁶. Mindhárom mű különböző témákban gyűjt össze régiségtani adatokat. A töredékes *De mensibus* a régi ünnepekkel, a római naptárral foglalkozik, a *De ostentis* égi jelenségekkel, asztrológiával. Harmadikként írta a római intézmények kialakulásáról, virágzásáról és hanyatlásáról szóló *De magistratibus*. A mű három könyvből áll, a könyveket fejezetekre tagolják az egyes rangokról, méltóságokról szóló egységek, melyekben szót ejt a tisztségek eredetéről, elnevezéséről, és – általában anakronisztikusan – a rangot jelző ruházatról. A leírást gyakran szakítják meg hosszú exkurzusok a legkülönbözőbb témákban.⁷ Ezek a kitérők szinte az összefüggéstelenségig megbontják a mű szerkezetét, céljuk egyrészt szerzőjük széleskörű műveltségének illusztrálása, másrészt Lydos számára minden információ értékes és fontos, amennyiben a hagyomány része, megérdemli, hogy papírra vessék. Mindezek ellenére a *De magistratibus* nem lexikon vagy történeti érdekességek kaotikus halmaza, nem esik szét Gellius *Noctes Atticae*-jához hasonló olvasónaplóvá. A szerző azzal igyekszik rendszert vinni művébe, hogy a hivatalok történetét az egységes születés – virágzás – romlás – restauráció sémájába illeszti be.

Hivatali tevékenységével nem büszkélkedik, annál inkább műveltségével. Nyolcvanhét szerzőt említ név szerint, sokszor idéz szó szerint sorokat.⁸ Eldicsekszik filozófiai iskolázottságával, melyre Agapiosnál, Proklos tanítványánál tett szert,⁹ állítása szerint megismerkedett Platón és Aristotelés munkáival, természetesen az újplatonikus filozófia szemüvegén keresztül.¹⁰

Kényes kérdés keresztény volta. Műveiben semmi kifejezetten keresztény utalást nem találunk, semmit, ami ne férhetne be egy filozófiai alapú monoteizmusba is, és az ő esetében műfaji okokból nem érvényesül az az atticizáló tendencia, ami pl. Prokopiosnál, mely stilisztikai okból követelné meg, hogy a

⁴ *De mag.* III 28. Nem tudjuk, hogy ez a mű elkészült-e. Jellemző Lydos mentalitására, hogy az esemény kapcsán teljes terjedelmében idézi a császár dicsőítő levelét, melyet Lydos hivatali főnökének címzett.

⁵ *De mag.* III 30. A praefecturát ambivalens érzésekkel hagyta el, keserűen az anyagi el nem ismertség miatt, nosztalgiával gondol a munkatársak megbecsülésére, és örül, hogy végre teljesen az irodalomnak szentelheti magát. Phótiós Lydosnak ez utóbbi kijelentését úgy értelmezi, hogy mindhárom hosszabb művét nyugdíjba vonulása után írta, valójában a *De ostentis* és a *De mensibus* már korábban elkészült.

⁶ Michael Maas szerint (MAAS, M.: *John Lydos and the Roman past*. London New York 1992, 9.) a Zóतिकoszhoz írt panegyricus 512 körül keletkezett (*De mag.* III 27.), a Iustinianushoz írt enkómion az 530-as években (*De mag.* III 29.), tudunk még verseiről (*De mag.* III 29.). Az életrajzban leírtak ismeretében aligha szükséges bánkódnunk e művek elveszte miatt. Általában nem sok esztétikai érzékről tesz tanúbizonyságot; ahogyan a jogi írókat gyakran történeti forrásként kezeli, úgy az irodalmi alkotásokat is sokszor csak régiségtani információk tárházának tekinti. (*De mag.* I 7., az Aeneisre hivatkozva írja le a királyi trónt és ruházatot.) Gyakran nem világos, hogy az eredeti művet olvasta-e, vagy csak kommentárokat, az I 7.-ben nem csak Vergiliusra hivatkozik, hanem az Aeneishez kommentárt író Aemilius Asperre is. Saját írásaival kapcsolatban azt tartja legfontosabbnak elmondani, hogy milyen sikert aratott velük, például panegyricusáért Zóतिकos soronként egy arannyal jutalmazta. (*De mag.* III 27.)

⁷ Például etimológiáról (pl. a *nepos* szó jelentéséről, I 42.), az I.40–41-ben a római komédia és szatíra történetéről és műfajairól, a III 63-ban az *ellops*nak nevezett halról.

⁸ Különösen latin nyelvtudására helyez nagy hangsúlyt; mint azt az önéletrajzi fejezetekben leírja, munkája megkövetelte, hogy latin nyelven készítsen jelentéseket a szenátusnak (*De mag.* III 27.), nemcsak a nyelv ismeretét, hanem a latinos műveltséget is fontosnak tartja, gyakran említ római szerzőket, sőt 32 görög szerzővel szemben 45 latin íróat idéz, és nemcsak a klasszikus iskolai auctorokat ismeri, hanem viszonylag késői latin szerzőket is (pl. Claudius Claudianus említése: *De mag.* I 47., a IV. sz.-i Aurelius Victoré: *De mag.* I 14, az V. századi Candidus: III 43.)

⁹ *De mag.* III 26.

¹⁰ Érdekes, hogy ugyanakkor nem hivatkozik konkrét filozófiai művekre, csupán egyszer Aristotelés *Historia Animalium*-ára (*De mag.* III. 63.-ban idézi az aristotelési *Hist. anim.* II 13 p. 505. 15-t), egy természettudományos kérdés kapcsán.

kereszténység tényleges jelenlétét figyelmen kívül hagyja – Lydosnak nem kellett attikái mintaképekhez igazodnia. Emellett a három nagy műből kettő kifejezetten a régi vallás emlékeivel foglalkozik.¹¹

Lydos aligha meglepő módon konzervatív és elitista, tisztelője minden régi szokásnak és intézménynek. Elbeszél egy példázatot az ezüstvázáról, melyet az egyszeri ember, nem törődve annak szépségével és régiségével, összetört, abban a hiszemben, hogy a sok kicsi pohár értékesebb lesz, mint az egy régi, őseitől örökölt váza. Így tették tönkre a legnagyobb hivatalt (ti. a *praefecturát*), sok kicsi intézményre bontva, nem törődve a költő szavaival: „Nem jó ám a sok úr kormányzata; egy legyen úr csak.”¹² A *De magistratibus* szemlélete alapvetően pesszimista, úgy látja, hogy egész kora az ezüstvázához hasonlóan tékozlja el az ősektől nyert örökséget. Kévéssé meglepő, hogy a bizánci bürokrácia állapotának leromlását a jó császár – rossz tanácsadók elve alapján magyarázza,¹³ emellett azonban egy szélesebb kontextusba is beágyazza: „Πέφυκε γὰρ τὰ τῶν πραγμάτων ὑπέροπτα καὶ ἐξ αὐτῆς καταλαμβάνεσθαι τῆς ἐλαττώσεως. Δείνος δὲ ὁ χρόνος ἐκφαγεῖν τε καὶ ὑπεργάσασθαι τὰ γένεσιν ἅμα καὶ φθορὰν εἰληχότα. Ἀλλ’ ἡ βασιλεύς ἀρετὴ τοσαύτη τίς ἐστιν, ὥστε παλιγγενεσίαν δι’ αὐτοῦ τὰ πρὶν ἐξολωλότα καρδοκεῖν.”¹⁴ Tehát minden, ami egyszer létrejött, annak el kell pusztulnia idővel, az egyetlen, aki ez ellen tehet valamit, a császár, mert „Isten segítségével, a császár *tykhēje* rövid idő alatt minden tekintetben legyőzte a romlást.”¹⁵

Ezeket a helyeket a *genesis*, *phthora*, *palingenesia* filozófiai terminus technicusokként vannak jelen, mint ahogy Lydos más helyeken is kísérletet tesz rá, hogy témájának valamiféle filozófiai megalapozottságot biztosítson. A *De mag.* II. 30-ban így ír: Ὡςπερ ἀρχέτυπον εἶδος ἢ μονάς, παράδειγμα δὲ μονάδος ἔν, οὕτως ἐν προοιμίαις ἢ καθ’ ἡμᾶς εὐδαίμων πόλις τῆς τότε πᾶσαν ὑπεροχὴν ἐκβεβηκυίας Πώμης ἐνομίσθη. Ebben az esetben a *Hen* és a *Monas* fogalmainak viszonyával írja le Konstantinápoly és Róma egymáshoz való viszonyát.

Egy másik helyen filozófiai terminusokkal mutatja be a keletkezés és pusztulás körforgását, s csupán a legvégén derül ki, hogy itt is az államszervezetről beszél: „Πάντα μὲν τὰ ὄντα καὶ γίνονται καὶ ἔστι κατὰ τὴν τοῦ ἀγαθοῦ φύσιν· τὰ μὲν ὄντα, ὡς ἔστι, τὰ δὲ γινόμενα οὐκ ὄντα μὲν αἰεὶ οὐδὲ ὡσαύτως ἔχοντα, διὰ δὲ τῆς γενέσεως ἐπὶ τὴν φθορὰν, εἴτα ἐξ ἐκείνης ἐπὶ τὴν γένεσιν ἀναστρέφοντα, καὶ τῷ εἶναι μὲν ἀθάνατα, τῷ δὲ μεταβάλλεσθαι ἀλλοιότερα· εἰς ἑαυτὰ γὰρ ἀναχοροῦντα τῇ μὲν οὐσίᾳ ἔστί, τῇ δὲ φθορᾷ γίνονται, τηρούσης αὐτὰ τῆς φύσεως παρ’ ἑαυτῇ προαγούσης τε αὐθις εἰς τοῦμφανές κατὰ τοὺς ὑπὸ τοῦ δημιουργοῦ τεθέντας ὅρους. ταῦτά φησιν ὁ λόγος διὰ τὴν ἀρχέτυπον τῆς καθ’ ἡμᾶς πολιτείας ὄψιν, ἐφ’ ἧς ἴσμεν πρὸ πάσης ἀρχῆς τὴν τοῦ ἱππάρχου δύναμιν, ὡς εἴρηται, γενέσθαι.”¹⁶

Lydos az újplatonikus metafizika terminológiáját használja, megkülönböztetve a létező és keletkező kategóriáját, melyek közül a keletkező változik, ugyanakkor nem mondja ki Proklos radikális következtetését, miszerint a keletkező nem létezik, éppen ellenkezőleg, Lydos gyakorlatilag tagadja a végleges és tényleges, a szubsztanciát érintő pusztulás lehetőségét. Maas az újplatonikus terminológia hatása mellett elsősorban az aristotelési kapcsolatokat hangsúlyozza – Lydos levezetése természetesen a *Peri geneseos kai phthorának* is teljes félreértése.¹⁷ Ezt a félreértelmezést megmagyarázza, hogy Lydos tulajdonképpen nem

¹¹ KALDELLIS, A.: The religion of Ioannes Lydos. *Phoenix*, 57 (2003) 300–316.

¹² *De mag.* II 7. *De mag.* II 7, *Ilias* XXI 196, ford. Devecseri Gábor.

¹³ Alkalmatlan hivatalnokok: *De mag.* III 39.

¹⁴ *De mag.* II 5.

¹⁵ *De mag.* III 71.

¹⁶ *De mag.* II 23.

¹⁷ MAAS 1992, 89, 99.

a keletkezés és pusztulás aristotelési képzetéből indul ki, hanem az újplatonikus emanáció-tan fogalomkészletét használja föl. Az általa leírt keletkezés párhuzamban áll az újplatonikus kiadáással, melyet a visszatérés követ, hogy a transzcendens létezők közötti kapocs ne szakadjon meg. A visszatérésre Lydos az *anastrephein* szót használja, Proklosnál ugyanez *epistrephein*. Ezek ciklikusan követik egymást a keletkezéssel.¹⁸ Ám ezek a fogalmak Proklosnál természetesen a transzcendens létezők viszonyát írják le, amit Lydos egyszerűen átvisz teljesen esetleges történelmi létezőkre, a hivatalokra.

Csak feltételezésekkel élhetünk, miért érezte Lydos szükségét az ilyen exkurzusok beiktatásának. Egyrészt a filozófiai terminológia alkalmazása lehetővé tette számára, hogy elkerülje az állami propaganda fordulatait, melyben a restauráció szintén központi fogalom.¹⁹ Emellett talán túl akart lépni művével a közönséges régiségtan műfaján; a *De magistratibus* tematikailag nem illeszthető be az antik történetírás hagyományába, ugyanakkor sokkal erősebben történeti szemléletű, mintsem hogy közönséges antikvárius adattárnak tekintsük, Lydos nem igen találhatott antik mintapéldát, melyet követhetett volna, és tisztában volt vele, hogy egy új szaktudomány alapvetésének szüksége van valamiféle filozófiai megalapozottságra. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a bürokrácia és a platonizmus összekapcsolása és egymás mellé állítása nem tudományos összefüggésszemszerűen, hanem legfeljebb csak metaforaként működik.

Meglepő, hogy gondolatmenetéből mellőz egy olyan elképzelést, mely az ő korára csaknem közhelynek számított, s amelynek említése sokkal stabilabbá tenné a gondolatmenetet: ez pedig az égi és a földi hierarchia párhuzamossága. A világot uráló egy Isten, aki feltételezi az Imperium fölött uralkodó egy Császárt, nem csupán a keresztény gondolkodással egyeztethető össze jól, hanem a neoplatonizmussal is, ám Lydos a filozófiai terminológiát kizárólag és tisztán a bürokratikus apparátus működésének szemléltetéséhez használja. Mindenesetre egyértelmű, hogy Lydos számára nemcsak a császár, a birodalom, de a római magistraturák is önmagukon túl mutató jelentőséggel bíró létezők, nem csupán múlt és esetleges történeti képződmények. A filozófiai terminológia célja elsősorban az, hogy megmagyarázza a történelmi változásokat általában véve, hogy miképpen lehetséges az egyes intézmények létrejötte, lehanyaglása, esetleges újjászervezése.

Mai szemmel talán furcsa, hogy ez miért igényel egyaránt magyarázatot, ám Lydos bizánci, aki ugyanakkor elég jól ismeri témáját, hogy tökéletesen tisztában legyen azzal, mekkora változások történtek a római államban néhány évszázad leforgása alatt – abban az államszervezetben, melynek a kortársak közhiédelme szerint ugyanolyan statikus kellene, hogy legyen, mint az isteni hatalom. A bizánci történetírás minden műfaja anakronisztikus a maga módján, amennyiben megpróbálják kiküszöbölni az időtényezőt. A krónika nem hajlandó tudomást venni róla, hogy Oidipus király vagy Augustus kora különbözött a sajátjától. A kortörténeti monográfia viszont saját korát öltözteti attikai köntösbe és nem hajlandó tudomást venni olyan új invenciókról, mint püspök, Franciaország, vagy turbán.²⁰ Lydos viszont látja a változásokat, nem tetszenek neki, és magyarázatot akar adni rájuk, nem az ok-okozati viszonyok mentén, hanem megokolandó, hogy egyáltalán miért létezik változás. Az idő, mely a keletkezés világában uralkodik, elpusztítja a létezőket, a magukra hagyott intézmények gondoskodás nélkül leépülnek, de a pusztulás csak látszólagos és a császárra vár a feladat, hogy restaurálja a szétforgácsolódott intézményeket.

Az újplatonikus gondolatok, terminusok túl lazák ahhoz, hogy megpróbáljunk konkrét forrást találni hozzájuk, Lydos iskolában tanulta a filozófiát. A mód, ahogyan bevonja annak terminusait gondol-

¹⁸ PROKLOS: *Institutio Theologica* 33., Πᾶν τὸ προῖόν ἀπὸ τίνος καὶ ἐπιστρέφον κυκλικὴν ἔχει τὴν ἐνέργειαν.

¹⁹ MAAS 1992, 88.

²⁰ MANGO, C.: Discontinuity with the Classical Past in Byzantium. in: Mullett, M. – Scott, R.: *Byzantium and the Classical Tradition*. Birmingham 1981. 48–57.

kodásába, mutatja, hogy a filozófia még képes volt kitörni a filozófiai iskolák falai közül, a félig megértett „vulgár-platonizmus” inkább a doktrína erejét, megtermékenyítő erejét mutatja, és nem gyengeségét. A kifejezett újplatonizmuson túl még egy mű jöhet számításba, mint ihlető forrás: Aristotelész *Peri geneoós kai phthorája*, mely Bizáncban az arisztotelészi művek közül az egyik legnépszerűbb volt.²¹

Lydos gondolkodásában a *palingenesia*, az újjászületés, inkább remény, mint tapasztalat, de egyértelműen ciklikus fejlődésben gondolkodik. Ez nemcsak a *De magistratibus* fogalomhasználatából nyilvánvaló, jellemző, hogy többi műve egyfelől a római ünnepi naptárral, a lehető legciklikusabb dologgal foglalkozik, ill. az égi jelenségek kapcsán az asztrológiával. A túlárado pesszimizmus és nosztalgia közepette a ciklikus újrakezdés vigaszt jelenthetett számára.

Ám a történelem esetében az újrakezdés nem csupán természeti erők, hanem emberi akarat függvénye is, a császár feladata a megújítás, ez a gondolat pedig a *palingenesia* egy új aspektusa felé visz tovább, amely vallási.

A történelem tagolására a kései antikvitásban több megoldás létezett. A legismertebb a *translatio imperii* elve, mely szerint a világ története egymásra következő világbirodalmak története. Ezt a végső soron bibliai elképzelést pogány szerzők is ismerik, de nem véletlen, hogy legnagyobb hatással a keresztény világkrónikákra lesz, melyeknek általában fő szerkesztési elvét adja. Ez az elv nélkülözi a ciklikusságot, emellett túlnő a római Birodalom történeti perspektíváján.

Emellett még létezik egy legalább olyan régi elképzelés a történeti idő működéséről. A százados játékokat Róma az etruszkoktól vette át, a 100 ill. 110 évente megtartott ünnepség célja nem is lehetne más, mint az újjászületés biztosítása egy új *saeculum*-ra. Ennek jelentőségével még a kései antikvitás is tisztában volt. Róma millenniumát még megülték, de Constantinus már nem tartotta meg a következő játékokat. Zósimos ezzel magyarázta a birodalom hanyatlását,²² a *ludi saeculares* megújító erővel bír. Maga Konstantinápoly megalapítása keresztény szemszögből a pogány múlttal való szakítás, pogány nézőpontból viszont a birodalom megújítása, *renovatio*-ja: nem véletlen, hogy a századok alatt terebélyessé bővülő legendárium szerint Konstantin Rómából Konstantinápolyba vitette az Imperium létének zálogát, nevezetesen a Palladiumot.²³

A Lydos által használt fogalmak filozófiaiak, de a leírt kép, mely szerint az idő pusztulásba taszítja a dolgokat, és egy személyre, a császárra vár a kiigazítás, helyreállítás feladata, aligha meglepő, hogy a törvényszövegekből kapja a legtöbb analógiát. Különösen nem Iustinianus alatt, akinek programjának gerincét adta a birodalom *renovatio*-jának gondolata.

A legösszefüggőbb módon talán a Tanta, a Digesta törvénygyűjtemény bevezetőjének a megfogalmazása fejt ki a gondolatot: “Sed quia divinae quidem res perfectissimae sunt, humani vero iuris condicio semper in infinitum decurrit et nihil est in ea, quod stare perpetuo possit, ... Si quid igitur tale contigerit, Augustum imploretur remedium, quia ideo imperialem fortunam rebus humanis deus praeposuit, ut possit omnia quae noviter contingunt et emendare et componere et modis et regulis competentibus tradere.”²⁴ Tehát a változásért, vagyis a romlásért pusztán az idő felelős, a császár állandó, gondoskodó ellenőrzése nélkül a dolgok automatikusan rossz irányba folynak, a régi, jó törvényeket sem hajtják végre:

²¹ MAAS 1992, 88–89, KÁDÁR Z. – TÓTH A.: *Az egyiszarvú és egyéb állatfajtaik Bizáncban* Bp. 2000. 22.

²² ZÓSIMOS 2,1.

²³ A Palladium Konstantinápolyba költöztetéséről megemlékezik MALALAS 13. p. 320, PROKOPIOS Bella V.15.14., ZÓNARAS XIII.3.28.

²⁴ Tanta 18-C.I.1,17,2,18.

„πολλὰ τῶν ἤδη νομοθετηθέντων καταρραθυμηθέντα τε καὶ οὐ ῥαδίως πολιτευσάμενα παντελῶς ἔδοξεν ἀνομοθέτητα καθεστάναι.” (Nov. 70.)²⁵ Ilyen helyzetekben az uralkodónak cselekednie kell, de célja nem az, hogy reformokat hajtson végre, hanem hogy a régi intézményeket újra működőné tegye: „Ταῦτα ἐννοοῦντες ἡμεῖς, καὶ τὴν παλαιότητα πάλιν μετὰ μείζονος ἄνθους εἰς τὴν πολιτείαν ἐπαναγαγόντες...” (Nov. 24.). A helyes uralkodói hozzáállás: μίμημα τῶν ἔμπροσθεν (Nov. 24.), a múlt utánzása. A rend időnkénti helyreállításának ideája lehetővé teszi, hogy a törvényalkotó a legforradalmibb átalakítást is konzervatív restaurációként állíthasson be.

Ez az archaizáló törekvés nem csak ilyen általános kijelentésekben nyilvánul meg, a konkrét rendelkezéseket is úgy mutatja be a törvény megfogalmazója, mint a régi állapotok helyreállítását. Ez különösen szembetűnő egy 535–536-ra datált rendelkezés-csoportnál, melyekben a császár kisázsiai provinciák közigazgatását szervezi át (Nov. 25–30.).²⁶ A rendelkezéseket régiségtani adatokkal is fűszerezett bevezetők előzik meg. A szövegek egyrészt azt akarják bizonyítani, hogy az adott (kisázsiai!) provincia milyen ősrégi római föld, amely ezért megérdemli, hogy magasabb közigazgatási státuszt kapjon, másrészt arról, hogy az új vezetőket praetornak fogják nevezni, mivel a praetor cím régi, és mindig is kedves volt a rómaiaknak. A fejtegetésben a törvény fogalmazója a régiségtan tudományának teljes eszköztárát felhasználja. Bár nevek említése nélkül, de történetírókra hivatkozik,²⁷ félig mitikus történeteket ad elő,²⁸ sőt etimológiai fejtegetésekbe bocsátkozik, bebizonyítandó, hogy Lykia, Lydia vagy Kappadókia mitikus ősiségű kapcsolatokkal rendelkezik Róma felé.²⁹ Az ilyen típusú prooimionok elsősorban 535–538 között keletkeztek, ebben az időben az említett közigazgatási változtatásokon kívül is jelentős reformok zajlottak le, intézkedések történtek a korrupció csökkentésére, általában átalakították a katonai és polgári közigazgatás kapcsolatát. Iustinianus azzal akarta a konzervatív bürokráciát megnyerni a reformoknak, hogy restaurációnak állította be őket,³⁰ és talán annak is gondolta, hiszen fő törekvése katonailag és politikailag egyaránt a Birodalom helyreállítása volt.

Noha Lydos történelemképe szinte szövegszerű pontossággal visszhangozza a *Corpus Iurist*, szemléletükben van egy el nem hanyagolható különbség: Iustinianus magában látta az újjászületés apostolát, Lydos számára a *palingenesia* csak elmosódott remény. Ugyanakkor mindkét szövegre igaz: ha lehetséges a restauráció, az újjászületés, akkor arra a történelmi múltban korábban is sor kellett kerülnön. Mindketten ebben a szellemben tagolják a történelmet.

Lydos az első könyv elején közöl kronológiai táblázatot, melyben Róma történetének korszakai a következők: Aeneas Itáliába érkezésétől Róma megalapításáig, aztán a királyok elűzéséig, majd a konzulok uralma Caesarig, utána a Constantinusig tartó korszak, végül az Anastasius haláláig tartó időszak. Valamennyi esemény a Város vagy az államrend újjászervezéséhez kapcsolódik.

Hasonló listát olvashatunk a *Corpus Iurisban* is. A 47. novella arról rendelkezik, hogy a császár nevével és uralkodási évével kell datálni minden hivatalos okmányt, megtartva a korábbi időszámítási módokat is. Az indoklás szerint ez azért helyes, mert a jelentős korszakokat eddig is uralkodóik neve alapján tartott számon a köztudat: „Mert ha valaki visszatekint az állam legősibb eseményeire, a mi államunk a

²⁵ Iustiniani Novellae, *Corpus Iuris Civilis*, vol. 3. rec.: R. SCHOELL – G. KROLL, Dublin Zürich 1972.

²⁶ MAAS, M.: Roman history and Christian Ideology in Justinianic reform legislation. *DOP* 40 (1986) 10–31, BONINI, R.: Note sulla legislazione Giustiniana dell' anno 535. In: *Imperatore Giustiniano. Storia e mito*. Ed.: ARCHI, G.G., 161–178.

²⁷ Nov. 24, 25.: οἱ τὰ παλαιὰ συγγραφόντες.

²⁸ Nov. 25, 30.

²⁹ Nov. 13, 25.

³⁰ MAAS 1992, 45.

trójai Aeneasszal veszi kezdetét, róla neveznek minket aeneadáknak. Vagy ha valaki a második kezdetet nézi, melyben tisztán ragyogott fel a római név az emberek között, azt Romulus és Numa királyok szervezték meg, egyikük felépítette a várost, a másik törvényekkel rendezte be és ékesítette. Vagy ha a monarchia harmadik kezdetét vesszük, a nagy Caesart és a fenséges Augustust, úgy találjuk, hogy a mi államunk, amely most is virágzik (bár lenne halhatatlan) tőlük ered.”³¹ A két beosztás hasonló, Lydos elmulasztja név szerint megnevezni Romulust, talán azért, mert nem tekinti legitim uralkodónak, a novella pedig nem szól Constantinusról, hiszen alatta nem történt politikai rendszerváltozás. (Egyébként Lydos sem azért említi Constantinust, mert engedélyezte a kereszténységet, hanem azért, mert a fővárost Konstantinápolyba helyezte át.) A Rómán kívüli világ nem létezik egyikük számára sem. A novella kifejezetten új és új kezdetekről beszél, mindegyik éra az Imperium megújításával veszi kezdetét.

Az ókori történetírás elsősorban irodalmi műfaj, a tudományosság és hitelesség biztosítója a tényekhez való ragaszkodás és az ok-okozati viszonyok kutatása. Ellenben nem merül fel a természettudományokra jellemző igény: vagyis a szabályszerűségek keresése, Ibn Khaldun lesz az, aki előre megjósolható sémákat határoz meg a történelem működése mögött.³² Ióánnes Lydos a *De magistratibus*-ban hasonló igényekkel lép fel, nem klasszikus történetírói témát választ, s általános működési elvek felállításával próbálkozik. Bár kísérlete alapvetően sikertelen marad, mégis tiszteletet érdemel a korát megelőző próbálkozás.

³¹ Nov. 47.: Εἰ γάρ τις ἀπίδοι πρὸς τὰ παλαιότατα πάντων καὶ ἀρχαῖα τοῦ πολιτεύματος, Αἰνεῖας ἡμῖν ὁ Τρῶς ὁ βασιλεὺς τῆς πολιτείας ἐξάρχει, Αἰνεᾶσαι τε ἡμεῖς ἐξ ἐκείνου καλούμεθα· εἴτε τις καὶ εἰς δευτέρως ἀρχὰς θεωρήσειε τὰς ἐξ οὗ καθαρῶς τὸ Ῥωμαϊκὸν ὄνομα παρ’ ἀνθρώποις ἐξέλαμψε, βασιλεῖς αὐτὰς κατεστήσαντο Ῥωμύλος τε καὶ Νουμᾶς, ὁ μὲν τὴν πόλιν οἰκοδομήσας, ὁ δὲ αὐτὴν νόμοις τάξας τε καὶ κατακοσμήσας· εἴτε καὶ τὰ τρίτα προοίμια λάβοι τις τῆς βασιλείας, τὸν Καίσαρα τὸν μέγαν καὶ Αὐγουστον τὸν σεβαστὸν καὶ οὕτω τὴν πολιτείαν ἡμῖν ἐξευρήσει τὴν νῦν δὴ ταύτην κρατοῦσαν (εἴη δὲ ἀθάνατος) ἐξ ἐκείνων προιοῦσαν.

³² Magyarul: Ibn Khaldún: *Bevezetés a történelembe*, ford. és komment. Simon Róbert, Bp. 1995

Abstract

John Lydos in his main work, the De magistratibus, describes the history and functioning of the Roman magistracies. The Byzantine author knows well that such systems change in the course of time, new offices were born, developed and declined. In order to explain the changes, Lydos introduces a theory of history founded on the ideas and terms of neoplatonic philosophy. He regards history as a cyclic process, new institutes 'emanate' from older ones, move away from their archetypes and finally return to them by means of restoration initiated by the emperors. Lydos interprets the synchronic structure of administration with the same principles: as the transcendental beings of neoplatonic philosophy are organized in a strict, hierarchical system, magistracies are established similarly in the form of a pyramid. Lydos' theory has some analogues in the legislation of Justinian who emphasizes his own role in the process of restoration.

„Quodsi deficient vires, audacia certe
laus erit: in magnis et voluisse sat est.”¹

GIOVANNI PICO DELLA MIRANDOLA 900 TÉZISE

Az itáliai Quattrocento két jelentős filozófusa, Marsilio Ficino (1433–99) és Giovanni Pico della Mirandola (1463–94) életművének utóélete hasonlóképpen alakult, mint a Mediciek támogatta, majd Savonarola követőjévé vált Botticellinek²: a maguk korában óriási hatással voltak művelt kortársaikra mondhatni Európa-szerte; ismerték, keresték és csodálták írásait, majd egy évszázad múltán egyre kevésbé forogtak „közkezen”, hírnevük, ismertségük elhalványodik, sőt Henri de Lubac tanúsága szerint például Franciaországban a Picóról alkotott kép teljesen el is torzul.³

Pico összes műveit halála után unokaöccse adja ki nyomtatásban 1496-ban, Bolognában a címben szereplő *Conclusiones nongentae* (900 Tézis) kivételével, amelyek kiadását, terjesztését, olvasását és birtoklását VIII. Ince pápa 1487 augusztus 4-i brevéjében tiltotta meg.

E tiltás ellenére még ugyanabban az évben kiadják Ingolstadtban; majd pedig 1532-ben egy francia kiadó úgy mutatja be saját *Conclusiones*-kiadásában a 900 Tézist, mint amit „ezidáig kevesen láttak és ismertek meg”.⁴ Később Heinrich Peter beemeli ezeket 1557-es bázeli *Opera omnia* JOHANNIS PICI kiadásába, de később sem latinul, sem fordításban, sem Pico más műveivel együtt, sem önállóan nem jelennek meg egészen 1973-ig, Kieszowski genfi, egynyelvű, kritikai apparátussal ellátott kiadásáig. Majd 1995-ben Albano Biondi gondozásában, s olasz nyelvű fordításával együtt látnak napvilágot a *Tézisek* külön kötet formájában az Olschki kiadónál.⁵

Ez azért is figyelemre méltó, mert a XX. század első felében a világháborúk borzalmai között a művelt Európa újra felfedezi magának Picót elsősorban éppen a 900 Tézis elé beköszöntőnek szánt *Oratio*-ja (*Beszéde*) révén, amely *De hominis dignitate* azaz *Az ember méltóságáról* kiegészítéssel jelent meg először nyomtatásban, s így vált híressé. Eugenio Garin 1942-es Pico-kiadásában⁶ ez szerepel az első helyen, s mellette olasz nyelvű fordítással közli még a *Heptaplus*-t, a *De ente et uno*-t, Benivieni *Canzona*-jához írt *Kommentárját*, de a 900 Tézist nem. Hogy miért, arra könnyen megadhatjuk a választ: mert igen nehéz olvasmány. Olasz nyelvre fordítója, Albano Biondi is bevallja, hogy gyakran tapasztalta meg az elégtelenség érzetét, amikor Picót stílusában követni akarta.⁷

¹ PROPERTIUS, II, 10, 5–6 („hagyjon erőd cserben, de merényed is érdem./ nagy dolgokban elég, csak hogy akartad a jót.” Kardos Tiborné fordítása). Pico idézete az *Oratio de hominis dignitate*-ban.

² Botticelli festészetét halála után nem sokra becsülték, s négy évszázadon át szinte teljesen elfeledték. Csak a XIX. század érett romantikája, a preraffaelliták, John Ruskin és Walter Pater fedezik fel ismét, viszont dekadensnek ítélik, és ezzel megint kivívják számára a pozitivisták és akadémikusok negatív ítéletét. Csak a századfordulótól jelentek meg olyan tudományos munkák, amelyek a művészt saját korába és kultúrájába helyezve meg tudták becsülni művészetének nagyságát. Ld.: DOMINIQUE THIÉBAUT, *Botticelli*, Aquila könyvkiadó 1991, Budapest, 8. o.; és: CARLO BO, GABRIELE MANDEL, *A művészet klasszikusai: Botticelli életműve* Corvina kiadó 1985, Budapest, 9. o.

³ HENRI DE LUBAC, *Giovanni Pico della Mirandola, l'alba incompiuta del Rinascimento*, Ed. Jaca Book 1994, Milano, 1–8. o.

⁴ GIOVANNI PICO DELLA MIRANDOLA, *Conclusiones nongentae. Le novecento Tesi dell'anno 1486*, a cura di Albano Biondi, Leo S. Olschki editore, 1995, Centro Internazionale di cultura „Giovanni Pico della Mirandola”, Studi Pichiani 1, XIII. o.

⁵ A fent idézett mű.

⁶ GIOVANNI PICO DELLA MIRANDOLA, *De hominis dignitate, Heptaplus, De ente et uno e scritti vari*, a cura di Eugenio Garin, 1942, Firenze

⁷ „Il traduttore si è sforzato di seguirlo su questa strada, anche se deve confessare il senso di inadeguatezza che spesso ha provato.” In: G. PICO DELLA MIRANDOLA, *Conclusiones*, i.m., 5. o.

Pico maga az olvasóhoz írt köszöntőjében ekképp határozza meg stílusát: „Ezek előadásában [a szerző] nem Róma nyelvének ragyogását utánozta, hanem a vitázás párizsi nagymestereinek stílusát, mivel korunk legtöbb filozófusa is ezt használja.”⁸

Mielőtt ismertetni kezdenénk a 900 Tézis összetételét és felépítését, hadd idézzük fel, milyen stúdiумok után, és milyen szándékkal állította azt össze az ifjú tudós, hiszen jelentősége csupán ezen ismeretek fényében válik érthetővé.

Rövid élete alatt (mindössze 31 évet élt) mindig is tanulmányai voltak számára a legfontosabbak: 14 évesen – anyja óhajára – már kánonjogot tanul a bolognai egyetemen.⁹ Egy év múlva anyja halálával teljesen árva s így nagykorú lesz; otthagyja a száraz materiát és Ferrarába megy, ahol sok más kiváló tanár mellett az ifjabb Guarino tanítványa lesz; retorikát és poétikát tanul, verseket ír. Bár négy-öt évet szándékozott ott tölteni, mégis két év után továbbáll Padovába, ahol Aristotelést és az őt kommentáló Averroést tanulmányozza, ám nem a nagyhírű, de annál kisebb becsű egyetemi professzor, Nicoletto Vernia, hanem magántanára, a krétai származású, Bizáncban iskolázott zsidó orvos és filozófus, Elia del Medigo segítségével, akitől hébert és annak vonatkozása ellenére kabbalisztikát is tanul.¹⁰ (Egyébként Elia ezután végig Pico mellett marad annak Franciaországba történő távozásáig.) Pico előzőleg nagy élvezettel olvasta Ermolao Barbaro, a híres Aristotelés-magyarázó és humanista elegáns fordítását Themistios *Aristotelés-kommentárjából*, s voltaképpen az ő kedvéért utazott Padovába, ám az éppen Velencében tartózkodott. Hiába várja vissza annak szülővárosába, s két év után úgy kell otthagynia e várost, hogy még csak nem is találkozhatott vele személyesen.

1482 nyarára elkészül az ifjú gróf Mirandola külterületén építtetett villája, ahová vásárlással, másolatát egyre gyarapodó, könyvritkaságokban bővelkedő könyvtárat helyez. Ez a könyvtár, mely kora tudományának minden ágából tartalmazott köteteket, a görög és latin nyelvűek mellett 60 kódexet foglalt magában héber, arámi és arab nyelven is. Az 1498-as leltárban felsorolt 1697 kódex ill. ősnymtatvány (ezek aránya jóval kisebb a kéziratokhoz képest), a Quattrocento egyik leggazdagabb magánkönyvtárát képezte.¹¹ Utazásai során egyébként legfontosabb könyveit külön szállítmányként mindig előreküldte, így sosem kellett nélkülöznie őket. Egy hosszú órával ünnepli a villa elkészültét, és meghívja barátait: Leonicenót, Aldo Manuziót és Manuele Adramittenót, másik magántanárát, akivel görögstudását mélyíti el. Itt kezdi el augusztusban levelezését Ermolao Barbaróval, azt panaszolva, hogy nem találkozhattak; a jóval idősebb Ermolao (Pico még mindig csak 19 esztendő) szívélyesen válaszol, és a levelezésből barátság szövődik.

Ez év novemberében jelenik meg Ficino korszakalkotó műve, a *Theologia platonica de immortalitate animorum*. Amint Pico erről értesülést szerez, kedvesen arra kéri levelében Ficinót,¹² hogy ő, aki első, 1479-es firenzei találkozásukkor¹³ a filozófia művelésére buzdította, most mint *Plato redivivus* segítse a pla-

⁸ „In quibus recitandis non Romanae linguae nitorem, sed celebratissimorum Parisiensium disputatorum dicendi genus est imitatus. Propterea quod eo nostri temporis philosophi plerique omnes utuntur.” In: *Conclusiones*, 6. o.

⁹ Életéről és családjáról bővebben ld. utószavunkat: GIOVANNI PICO DELLA MIRANDOLA, *Heptaplus, a Teremtés hat napjának bétszeres magyarázata*, ford. és utószó: Imregh Monika, Arcticus Kiadó, 2002, Budapest.

¹⁰ Elia nem hitt a kabbalában, ezért nem akarta ebbéli tudását továbbadni. Ld. GIOVANNI DI NAPOLI, *Giovanni Pico della Mirandola e la problematica dottrinale del suo tempo*, Desclée & C. – Editori Pontifici, 1965, Róma, 33. o.

¹¹ Ld. PEARL KIBRE, *The library of Giovanni Pico della Mirandola*, New York, 1936.

¹² GIOVANNI PICO DELLA MIRANDOLA, *Opera*, Heinrich Peter kiadása, Bázeli, 1557, I, 373. fol.

¹³ Pico ekkor csupán néhány hetet töltött Firenzében, Ficinón kívül felkereste Lorenzo de' Medicit és Angelo Polizianót, megismerkedett Girolamo és Domenico Benivienivel.

tóni tanítás megértésében és elsajátításában azáltal, hogy küld egy példányt a könyvből. Ficino egy meghatott hangú levélben biztosítja ifjú barátját, hogy kérésének nem marad adása.¹⁴

E ténynek Pico gondolati formálódásában azért óriási a jelentősége, mert az észak-itáliai egyetemi központokban Platón teljesen hiányzott a hivatalos oktatásból – ennek anyagát Aristotelés természetfilozófiai témájú írásai és ezek értelmezései adták.¹⁵

Érdekes megjegyeznünk, hogy Ficino *Theologia platonica*-ja szinte anti-averroista vitairatnak is tekinthető, mindazáltal Picót egyáltalán nem tántorította el az aristotelési tanoktól. A padovai aristotelianusok kontra firenzei platonisták versengésében ő inkább a közvetítő, a kibékítő-összeegyeztető szerepét kívánta vállalni, mint ahogy Platón és Aristotelés tanításának összeegyeztetését is tervbe vette.

Mindamellet Pico a gondolati fejlődés lépcsőfokait számbavéve követi Ficinónak a fent idézett levélben felállított hierarchiáját,¹⁶ miszerint az isteni dolgokra vonatkozó platonista tanítás mintegy fölötté áll a peripatetikusok természeti vizsgálódásainak.¹⁷

Az 1482/83-as egyetemi évet Pico Paviában tölti Giorgio Merula rhétorika-előadásait hallgatva, de a logikai kurzusokat is követi, melyeket az oxfordi Ockham numerológiája (*calculationes*) ihlettek. Ennek visszhangját a 900 Tézisen belül 85 saját matematikai következtetésében találjuk.¹⁸ Magántanáraival itt is folytatja a görög és a héber nyelv immár felsőfokon történő elsajátítását.

Még 1483-ban Pico versei ürügyén levelet váltva Polizianoval elkéri tőle Epiktétos *Kézikönyvecskéjének* általa készített fordítását (Poliziano minden egyéb írásával együtt),¹⁹ a következő levélben pedig arról számol be neki, milyen mély benyomást tett rá a sztoikus filozófus olvasása. Poliziano egy következő levélben már azt a hírt fájlalja, hogy Pico elégette szerelmes elégiáit – az ifjú gróf valószínűleg úgy érezte, nem lehet elég komoly filozófus, ha mellette költőként a szerelmi lírában is jeleskedik; jóllehet Poliziano (úgy tűnik, szívből) dicsérte elégiáit. Döntését mindenesetre azzal indokolta, hogy attól fél, ha így folytatja, két szék között a pad alá eshet, s nem lesz belőle sem költő, sem rhétor, sem filozófus.²⁰

A ferrarai és padovai években sok költő-barátra tett szert, s egyiküket, a ferrarai Tito Vespasiano Strozit kéri meg, hogy immár ő dalolja helyette Neaerát és Phyllist, amire az egy elégiával válaszol, amelyben Picót mind a költészet, mind a filozófia terén egyaránt magasztalja: tehetségesnek mondja, minden tudományban jelesnek, görögül-latinul, versben és prózában ékesszólónak, a természetfilozófiában, asztrológiában (asztrológiában), numerológiában jártasnak, a vitában határozottnak és meggyőzőnek, az

¹⁴ FICINI *Opera*, Bázeli, 1576, I, 858.

¹⁵ Szemben metafizikájával és a lélekre vonatkozó tanításaival, amelyek nem képezték az előadások tárgyát, ezeket tehát teljesen figyelmen kívül hagyták.

¹⁶ FICINI *Opera*, I, 858.: „Nagy örömet szerzett számomra ékesszóló leveled, [...] mert humanista rhétorikai tanulmányaid után, azt követően, hogy a peripatetikusoknál a természet problémáit vizsgáltad, most Platónunk isteni misztériumai felé fordulsz. Ugyanis a peripatetikusok a természet magyarázó elveit kutatják, míg a platonisták ezen túlmenően megmutatják, mily sokat köszönhetünk annak, aki a természetet szám, súly és mérték szerint szabályozta. Ezért, ha az előbbieket könnyen műveltetted benünk, az utóbbiak ezenkívül még bölcsés és boldoggá is tesznek.”

¹⁷ V.ö.: *Oratio (De hominis dignitate)*, magyarul: *Reneszánsz etikai antológia*, Gondolat, 1984 Budapest, ford.: Kardos Tiborné, 218. o.: „Tehát mi is a kerubok életével vegyük föl a versenyt a földön, a morális tudománnyal fekezzük meg az érzelmek rohamait, az ész dialektikája segítségével szórjuk szét a tudatlanságnak mintegy a homályát [...] Ezek után árásszuk el a jól elrendezett, megtisztult lelket a természetfilozófia fényével, hogy végezetül az isteni dolgok megismerésével tökéletességre emeljük.”

¹⁸ A tételsor címe: *Conclusiones de mathematicis secundum opinionem propriam numero LXXXV*.

¹⁹ *Opera*, I, 372. fol.

²⁰ *Opera*, I, 364-65. fol.: „Ego dum geminis sellis [...] sedere volo, utroque excludor; fitque demum, ut nec poeta, nec rethor sim, neque philosophus.”

égiekről csodálatosan szólónak. Végül kijelenti, hogy „téged az érett bölcsesség tett lám koravénné,/ rózsás arcod alig lepte a férfiszakáll.”²¹ Pico még mindig csak 19–20 éves.

Ficino *Theologia platonica*-jának, valamint a hermetista könyvek szintén Ficino által készített fordításának olvasmányélménye sűrűbbé teszi levelezésüket; Pico e leveleiből és a Polizianónak küldöttékből kitetszik, hogy tanulmányainak következő célpontja Firenze lesz. Ez a város az 1438/39-es ökumenikus zsinatot²² követően számos Itáliában maradt görög tudósnak adott otthont (pl. Johannés Bessarionnak, Gemistos Pléthónnak, padovai tartózkodása után Johannés Argyropulosnak), akik nagymértékben hozzájárultak a klasszikus görög nyelv és irodalom oktatásának felvirágoztatásához, amely nemcsak a kiváló professzorok magánóráin zajlott, hanem a firenzei *Studio* (azaz egyetem) kapuin is bebocsátást nyert – Cosimo de' Medici hathatós anyagi és erkölcsi támogatását élvezve.²³ A tehetősebb humanisták, mint például Cosimo és Niccolò Niccoli, jól képzett, szintén humanista ügynökeik révén, mint Poggio Bracciolini és Vespasiano da Bisticci, számszámra szerezgették be (vásárlás vagy másolás útján) az Európa kolostoraiban lappangó becses latin és görög nyelvű kéziratokat. Poggio még a szerzetesek megvesztegetésétől sem riadt vissza, ha egy általa értékesnek ítélt kódexet nem akartak neki eladni. Ha végképp nem sikerült megszereznie egy könyvet, akkor ott helyben lemásolta. Így áramlott a klasszikus irodalom Firenzébe, miközben a görög tudósok Platón és Plótinos műveiből tartottak elemzéssel egybekötött felolvasásokat.

Firenze tehát ebben az időben immár a platóni stúdiumok fővárosa, ide igyekszik 1484 elején Pico; költő és filozófus barátain túl leginkább azok könyvtárait kíváncsi.²⁴

A *Theologia platonica*-ban levő utalások felkeltik Pico figyelmét Plótinos tanításaira, így Firenzébe érkezéssel, amikor első látogatását teszi Ficinónál, az üdvözlés után rögtön arra buzdítja őt, hogy fordítsa

²¹ *Strozii Poetae, Pater et Filius*, Aldo Manuzio kiadása, 1513, Velence, III. k. 210. o.:

„...Adde quod ingenium felix sortitus et omni
Doctrina insignis, quod petis intus habes.
Sive quod argolico seu quid sermone latino
Tentaris, linguam doctus utramque tenes,
Sive aliquid prosa scribis, seu carmina condis,
Pallada sic iure Pieridasque loqui.
Cui magis innumeras rerum causasque vicesque
Iuraque naturae condita nosse datum est?
Quis lunae solisque vias et lucida coeli
Metitur tanto sidera iudicio?
Quis numeros omnes ad summam colligit unam
Tam subito, et mira certius arte notat?
Quis res propositas ita differt acer, et omnem
Irretitum hostem cum ratione tenet?
Quis te de superis ac religione loquentem
Non admirandum duxerit esse virum?
Te matura senem prudentia reddidit, atqui
Prima tenet roseas vix tibi barba genas...”

²² Ez Ferrarában kezdődött ugyan, de a járvány és egyéb (finanszílis és tolerancia-) problémák miatt Cosimo de' Medici szíves invitálására áttért Firenzébe, s itt is hirdették ki a keleti és a nyugati egyház kibékülését.

²³ Híre is ment Nyugat-Európában, hiszen aki Angliában vagy a Németalföldön jól meg akart tanulni görögül, az Firenzébe utazott, pl. Thomas Linacre, akiből VIII. Henrik udvari orvosa lett, William Grocyn, azon tudósok egyike, akik először oktattak görögöt Oxfordban, és William Latimer, akivel együtt fordították latinra Aristotelést.

²⁴ V.ö.: Barbaróhoz 1484 dec. 6-án írt levelében (*Opera*, I, 368. fol.): ...cum primum ego ad bibliothecam meam rediero, qui alienas huc in praesentia exploraturus veni” („...mikor majd a saját könyvtáramhoz hazatértem, aki azért jöttem ide, hogy másokéban magam kutassak”).

le Plótinus hat *Enneas*-át.²⁵ Ficino égi jelt lát ebben, és teljesen érzékenyül, hiszen ekkor jelent meg nyomtatásban kilenc évig tartó munkájának gyümölcse: a teljes platóni életmű latin fordítása: „*Amikor Platón-t a latinok számára olvashatóvá tettem, Cosimo heroikus lelke nem tudom mi módon, de kipuhította a heroikus Giovanni Pico szándékát. Ő, aki éppen abban az évben született, amikor Platón fordításába fogtam, s aztán azon a napon és szinte abban az órában érkezett Firenzébe, mikor Platón-t kiadtam, első üdvözlő szavai után rögtön Platónról kérdezett. Azt válaszoltam: Platónunk éppen ma hagyta el házam küszöbét. Erre hevesen gratulált, majd nem tudom, mely szavakkal (de még ő sem tudja), nem annyira rávett, mint inkább feltűzött Plótinus fordítására. Úgy tűnik, valóban isteni szándék sugallta, hogy a szinte Platón újjászületésekor született hős, Pico (ráadásul a Saturnusszal a Vízöntőben, mely állásban én is születtem harminc esztendővel azelőtt) azon a napon Firenzébe érkezvén, amikor Platónunk megjelent, a hős Cosimo ama régi, előttem is titkos óhaját Plótinusra vonatkozóan, melyet az égiek sugalltak, csodálatos módon tudatta velem, s feltűzött rá.*”²⁶

A Firenzében töltött másfél év alatt Pico barátsága elmélyült Lorenzo de' Medicivel, Ficinóval, Angelo Polizianóval és Girolamo Benivienivel (velük még 1479-ben ismerkedett meg),²⁷ s újabb barátokat is szerzett, mint pl. Roberto Salviatit. Mindannyiuknál görög és hermetista könyvritkaságokat talál, melyek az Észak-Itáliában fellelhetőnél gazdagabb irodalmi és filozófiai hagyomány révén becsesek – ő is vásárol könyveket, és kutat. Lelkesen ír erről Ermolao Barbarónak, megjegyezvén, hogy Aristoteléstől Platón felé fordult, de nem mint szökevény, hanem mint *explorator*, kutató. Platón két okból nyűgözi le: „már-már a próza fölé emelkedő” szép stílusáért, és Aristotelésszel való lényegi egybevághósága miatt. Kifejezi e levélben leghőbb reményét is: hogy egyszer Barbaróval szélesebb közönség előtt vitázhat Platónról és Aristotelésről, s Picónak az egyezésükről szóló nézetét (az érvelések és cáfolatok) próbájának vethetik alá.²⁸ Itt érhetjük először tetten egy több napos, nagyobb nyilvánosság előtt zajló filozófiai vita tervének megszületését Picónál, ami később a római disputa tervében csúcsosodik ki.

Barbaro Aristotelés-kutatónak vallotta magát, de a Padovában Nicoletto Vernia által elterjesztett averroista irányzattal szemben ő ragaszkodott az eredeti szövegek vizsgálatához, amit a padovai és bolognai egyetemi oktatók (sem görögül sem arabul nem tudván) teljesen figyelmen kívül hagytak. Ermolao tehát az értelmezés kiindulópontjának Aristotelés görög eredetijét tekintette. A kommentárok lehetséges nyelve pedig számára a rhétorikai iskolákban kicsiszolt, a klasszikus latin szépprózán „nevelkedett” irodalmi latin volt, és nem a „germán iskolákban csúffá tett” borzalmas latinságú bikkfanyelv, ahogy ő jellemezte.

²⁵ *Enneas* (görögül) – 'kilences', vagyis azt a hatszor kilenc értekezést, amelyet Porphyrios rendezett el a fennmaradt beosztás szerint; ő írta meg hozzá Plótinus életrajzát is.

²⁶ FICINI *Opera*, II. 1537. fol.: „*Quo enim tempore Platonem latinis dedi legendum, heroicis ille Cosmi animus heroicam Joannis Pici Mirandulae mentem nescio quomodo investigavit. Hic sane quo anno Platonem aggressus fuero natus, deinde quo die et ferme qua hora Platonem edidi Florentiam veniens, me statim post primam salutationem de Platone rogat. Huic equidem Plato noster, inquam, hodie liminibus nostris est egressus. Tunc ille et hoc ipso vehementer congratulatus est, et mox nescio quibus verbis, ac ille nescit quibus, ad Plotinum interpretandum me non adduxit quidem, sed potius concitavit. Divinitus profecto videtur effectum, ut dum Plato quasi renasceret, natus Picus heros, sub Saturno Aquarium possidente, sub quo et ego similiter anno prius trigesimo natus fuero, ac perveniens Florentiam quo die Plato noster est editus, antiquum illud de Plotino herois Cosmi votum mihi prorsus occultum, sed sibi caelitus inspiratum, idem et mihi mirabiliter inspiraverit.*”

²⁷ V.ö: itt, 13. jegyzet. A közben eltelt négy-öt évben csupán levélben tartották a kapcsolatot.

²⁸ Ld. 1484 dec. 6-ai levele Ermolao Barbaróhoz (*Opera*, I, 368. fol.): „*Diverti nuper ab Aristotele in Academiam, sed non transfuga, ut inquit ille, verum explorator. Videor tamen duo in Platone agnoscere, et Homerica illam eloquendi facultatem, supra prosam orationem sese attolentem, et sensum, si quis eos altius introspererit, cum Aristotele omnino communionem, ita ut si verba spectes, nihil pugnantius, si res, nihil concordius. Quod si quando dabitur, id quod votorum meorum summa est, tecum ad dies aliquot philosophari agemus de iis coram latius, et sensus huius mei periculum aliquod faciemus.*”

Pico nem ezt a fajta averroizmust tanulta egyébként Padovában, hiszen az egyetemi előadásokat rövid tapasztalatszerzés után nagyrészt hanyagolta, hanem magántanárával, Elia del Medigóval olvasta együtt, illetve fordította vele az arab eredetiből Averroés Aristotelés-kommentárját, ami élményben messze felülmúlhatta a silány, pontatlan fordításokon alapuló, kiüresedett és túlradó dialektikába fulladt egyetemi órákat. Ebből fakadhat az a nézetkülönbség is, amely levelezésük folytatásában robbant ki, s melynek gyümölcse Pico gyönyörű levél-esszéje, mely később a *De genere dicendi philosophorum* (A filozófusok előadásmódja) címet kapta.²⁹ Jelen tanulmányunkat illetően két szempontból fontos e mű említése: egyrészt ebben védi meg a középkori filozófusok stílusát, a *stilus parisiensis*-t, melyben ő is előadja később *900 Tézisét*, másrészt vallomása alapján képet kapunk arról, milyen mélyen ásta bele magát néhány év alatt a magáénak vallott filozófusok: Aquinói Szt. Tamás, Duns Scotus, Averroés, Albertus Magnus és mások munkásságába.

Pico képzéséből már csak egy teológiai központban szerzett tapasztalat hiányzik, s e téren választása nyilvánvalóan a párizsi Sorbonne-ra esik, „ahol a leginkább virágzanak a teológiai stúdiumok” („*ubi praecipue viget studium theologiae*”).³⁰ 1485 nyarán tehát, alig 22 esztendősen, immár tudósként, nem csupán diákként, ott van Párizsban. Az olasz humanistákat ott is megtalálja Pico,³¹ ahogy a firenzei kultúra iránt rajongó francia humanistákat Robert Gaguin valamint a Ganay testvérek, Jean és Germain személyében. Érdeklődését azonban az új élmény, a forrongó párizsi teológiai élet kötötte le. Itt (csakúgy mint Leöwenben és Kölnben) a legjellegzetesebb momentum – a bibliai forrásokat és az egyházatyákat nem ismerve vagy mellőzve – a vita, a *disputatio* volt: ez tehát egy *theologia disputatrix*, ami ellen tiltakozott Lorenzo Valla, és tiltakozik még később Erasmus és Thomas Morus. A maga nemében legfőbb tekintélyként elismert párizsi teológiai kart ekkor Duns Scotus hívei és a nominalisták (Ockham követői) uralták. Az utóbbiakat ugyan 1474-ben XI. Lajos kitiltotta az egyetemről, ám heves tiltakozásuk után a Parlament 1481-ben érvénytelenítette a király rendeletét, így visszatértek, s vad teológiai csatározásuk hevesebben lángolt fel az albertisták és scotisták ellen, mint valaha. Egyébként az utóbbiakat illetően, a domonkosrendiek között az albertisták szemben álltak a tomistákkal, a ferencesek között pedig némelyek osztották Duns Scotus agnoszticizmusát a lélek halhatatlanságának racionális érveit illetően, mások viszont Szent Bonaventura nyomán elismerték az említett érvek érvényességét.

A Sorbonne egyes iskoláinak vitáin túl rendszeresen megrendezésre kerülnek a nyilvános ünnepi viták: az *actus sorbonicus* tekintélyét maga a Sorbonne adta és viszont. Pico bizonyára érdeklődéssel vett részt mind az előadásokon, mind a vitákon, mégsincs íásaiban különösebb nyoma a párizsi teológiai tapasztalatoknak: mindössze háromszor említi a Sorbonne-t a későbbiekben, s akkor sem az ottani mesterekre, csupán doktrinális kérdésekre hivatkozik.³² Mondhatni Pico nagyobb hatással volt Párizsra, mint Párizs órá: útja során ugyanis megismerteti az ottaniakat Ficino és Poliziano tevékenységével és műveivel, s reá magára is elismerően emlékeznek még sokáig.

Hét hónap után, 1486 márciusában újra Itáliában van, s elmondhatja magáról, hogy kora legjelentősebb tanulmányi központjait felkereste, belevetette magát minden filozófus tanításába, minden művet

²⁹ E nemes szópárbajról később egy külön írásban szeretnénk szólni az említett mű elemzésével egybekötve. Ermolao kemény támadása a *stilus parisiensis*-t képviselő filozófusok ellen: ERMOLAO BARBARO, *Epistulae, Orationes et Carmina*, ed. V. Branca 1942, Firenze, I., 86. o. Pico válasza, melyben megvédi Aquinóit, Duns Scotust, Averroést, Albertus Magrust és követőiket: Barbaróhoz írt 1485 jún. 3-án írt levele (*Opera*, I., 351–358. fol.)

³⁰ *Opera*, I, 133. fol.

³¹ Pl. Paolo Emiliet és Girolamo Balbit.

³² *Opera*, I, 225. fol.; *Adversus astrologos*, I.k. (*Opera*, I, 417. fol.); *De ente et uno* (*Opera*, I, 249. fol.)

átrágott, minden iskolát megismert.³³ Jogot, filozófiát, rhétorikát tanult Bolognában, rhétorikát, poétikát és filozófiát Ferrarában, Aristotelést és averroizmust Padovában, logikát, matematikát és rhétorikát Paviában, platonizmust és hermetizmust Firenzében, scotista és ockhamista teológiát Párizsban.

Ennek ellenére Pico egyik tanára sem nevezhető a mesterének: sem Guarini, sem Vernia, sem Ficino; egyikőjük elképzeléseit sem követte vagy folytatta kizárólagosan, mint ahogy ez az egyes iskolákról is elmondható. Nem lett averroista, sem tomista, sem scotista, sem ockhamista; Ficinóban is inkább „buzdítóra” (*adhortator*) és „segítőre” (*adiutor*) talál, de nem „praeceptor”-ra (tanárra). Unokaöccse így ír erről a Giovanni művei elé illesztett életrajzában: „*Olyan mélységben sajátította el a tudományokat, hogy ha bármelyiket vettük volna számba, úgy tűnhetett volna, hogy ez az általa kiválasztott és saját szakterülete. Ez azért is csodálatos, mert pusztán tehetsége és az igazság iránti vágya révén jutott e tudáshoz, szinte mester nélkül, úgy-hogy elmondhatjuk róla, amit Epikuros mondott magáról, hogy saját maga mestere volt.*”³⁴

Pico filozófiai képzettségének horizontját tehát tanulmányútjait végigsorolva nagyjából számbavettük; hogy miként állt ez össze az ő gondolkodásában, azt a 900 Tézis elé szánt beszédének (*Oratio de hominis dignitate*) elemzésekor szándékozom kifejteni.³⁵

1486 májusában elhagyja Firenzét, és Rómába igyekszik, hogy ott, a keresztény világ központjában, a pápa áldásával egy nagy jelentőségű filozófiai és teológiai kongresszust rendezzen, melyre meghív minden jelentős itáliai, sőt európai filozófust és teológust.

Róma előtt azonban egy arezzói kalandos asszonyszöktetés után, melyben az asszony inkább szökevény volt, mint szöktetett,³⁶ Perugiában húzódik meg egy barátjánál, majd egy járvány miatt annak a közeli Frattében levő villájába települ át, s ott készül fel a tervezett római disputára. Ekkor állítja tehát össze a vitára bocsátandó 900 Tézist, melyek között egyrészt minden általa tanulmányozott filozófiai iskola szerzőinek (sokszor egymásnak ellentmondó) tételei szerepelnek, másrészt saját következtetései, melyeket a téletel sorok címeiben szereplő témákban ő maga fogalmazott meg. Az előbbieket egymással összeegyeztetni, az utóbbiakat az érvek és ellenérvek kereszttüzének kitenni, s ha sikerül, elfogadtatni kívánta, vágyta, óhajtotta.

Pico Tézisei tehát két nagy csoportra oszlanak a szerző fent vázolt célkitűzései szerint. A két csoport élén két külön bevezető áll; az első az egész műre vonatkozik (utána 402 tétel sorakozik), a második csak a további 497 tételre. Az elsőben megjelöli a témákat: dialektika, erkölcsfilozófia, természetfilozófia, matematika, metafizika, teológia, mágia, kabbalisztika – és a filozófusok eredetét (nyelvét): kaldeus (arámi), arab, zsidó, görög, egyiptomi és latin bölcsek felvetéseit kívánja a magáéival együtt vitára bocsátani. A tételek előadásában pedig, mint már idéztük, az európai egyetemeken általánosan dívó *stilus parisiensis*-t, azaz a filozófiai és teológiai fakultások tömör szakzsargonját kívánja követni. Végül felhívja a figyelmet, hogy vitára bocsátja pogány bölcsek, sőt eretnekek tételeit is, amelyeket mintegy az ókori szatíra módjára a filozófia elemeihez vagyít.³⁷

³³ „*At ego ita me institui, ut in nullius verba iuratus se per omnes philosophiae magistros effunderem, omnes schedas excuterem, omnes familias agnoscerem.*” *Oratio* (Opera, I, 324. fol.).

³⁴ *Vita Johannis Pici Mirandulae*, in: Opera J. PICI MIRANDULAE, Editio princeps: 1496 (ebben nincs oldalszámozása a *Vita*-nak); a *Vita* modern, meglehetősen fésületlen kiadása T. Sorbelli gondozásában és pontatlan fordításával: Modena, 1963, ebben a 62. o.

³⁵ Az erről írt tanulmányom az *Orpheus Noster* következő számában jelenik majd meg.

³⁶ Lorenzo de' Medici távoli rokona volt a hölgy férje, így amikor az egy kisebb ütközetben visszaszerezte feleségét, s börtönbe veti hősnőket, a Magnifico Lorenzo parancsára nem sokkal később szabadon engedik őt.

³⁷ In: *Conclusiones*, 6. o.: „*De adscriptis Numero Noningentis Dialecticis, Moralibus, Physicis, Mathematicis, Meta-Physicis, Theologicis, Magicis, Cabalisticis, cum suis tum sapientum Chaldaeorum, Arabum, Hebraeorum, Graecorum, Aegyptiorum,*

Az eredetiben csak fejezetcímek, illetve a tételek darabszámait is magukban foglaló alcímek osztják továbbbi csoportokra a *Téziseket*, tehát az egyes „fejezeteknek” (tételsoroknak) nincsen számozása, bár mind Giovanni di Napoli,³⁸ mind Albano Biondi³⁹ beszámozza őket, amikor ismerteti beosztásukat, és számozásuk egy helyen el is tér egymástól.⁴⁰ A „fejezetek” a tételek forrásaival⁴¹ és számaival együtt a következők:

Keresztény skolasztika [összesen 115 tétel]⁴²

Albertus Magnus (16 tétel)

Aquinói Szt. Tamás (45)

Franciscus de Maironis (8)

Joannes Scotus (22)

Henricus Gandavensis (13)

Aegidius Romanus (11)

Arab, főként aristoteliánus filozófia [összesen 82 tétel]

Averroés (41)

Avicenna (12)

Alfarabi (11)

Narbonne-i Izsák (4)

Babilóni Abumeron (4)

Egyiptomi Mózes (3)

Toledói Mohamed (5)

Avenpace (2)

Görög peripatetikusok [összesen 29 tétel]

Theophrastos (4)

Ammónios (3)

Simplikios (9)

Aphrodisiai Alexandros (8)

Themistios (5)

Latinorumque placitis, disputabit publice Johannes Picus Mirandulanus Concordiae comes. In quibus recitandis non Romanae linguae nitorem, sed celebratissimorum Parisiensium disputatorum dicendi genus est imitatus. Propterea quod eo nostri temporis philosophi plerique omnes utuntur. Sunt autem disputanda dogmata, quod ad gentes attinet et ipsos haeresiarchas seorsum posita, quod ad partes philosophia promiscue quasi per satyras omnia simul mixta.”

³⁸ Giovanni DI NAPOLI, *Giovanni Pico della Mirandola e la problematica dottrinale del suo tempo*, Desclée & C. – Editori Pontifici, 1965, Róma, 85–97. o.

³⁹ In: *Conclusiones*, Introduzione, XVI–XVII. o.

⁴⁰ Giovanni di Napoli a platonistákéhoz kapcsolja a pythagorasi matematikáról szóló tételeket, Albano Biondinál ez – helyesen – külön szerepel.

⁴¹ Pico nem egyenes idézeteket alkalmaz, hanem a saját megfogalmazásában közli az állításokat.

⁴² A. Biondi itt tévesen 94-et tüntet fel, ahogy majd Aquinói 45 tétele helyett is helytelenül 24-et ír.

Platonista filozófusok [összesen 99 tétel]

Plótinus (15)

Az arab Adelandus [Bath-i Adelardus?] (8)

Porphyrios (12)

Iamblichos (9)

Proklos (55)

Pythagorasi matematika (14)

Kaldeus teológia (6)

Hermés Trismegistos (10)

Kabbalista bölcsek (47)

A különböző filozófiai iskolák vitára javasolt téziseinek száma tehát összegezve 402.

A második rész, a Pico saját nézeteit képviselő tételek elé írt bevezetőjében egyrészt pontosítja, hogy ezek immár a saját tézisei, majd a tízféle téma megjelölése után kijelenti, hogy ezek megítélésében aláveti magát az anyaszentegyház és a pápa bírálatának, vagyis csak annyiban állítja vagy tartja lehetségesnek ezeket, amennyiben a Szent Római Egyház és annak feje, VIII. Ince pápa igaznak vagy lehetségesnek ítéli azokat. Záradékként még hozzáteszi, hogy aki nem veti alá magát az ő ítéletének, az nincs az eszénél.⁴³

A tíz megjelölt téma, amelyek köré a tézisek csoportosulnak, a következő: természetfilozófiai tételek, teológiai, platonista, matematikai következtetések, dogmatikai paradoxonok, összeegyeztető paradoxonok, kaldeus, orphikus, a mágiaira vonatkozó és végül kabbalista jellegű tételek.

A témákból következik tehát Pico elővigyázatos kitétele, bár a bíráló bizottság több tagja valószínűleg már ezek olvastán is a szívéhez kapott. A tételesorok beosztása pedig a következő:⁴⁴

- I. Paradoxonok saját kútforrásból⁴⁵ először Platón és Aristotelész, majd más egymásnak nagymértékben ellentmondani látszó filozófusok összeegyeztetésének szándékával (17)
- II. A jelenkori filozófiától eltérő, de a filozofálás szokásos módjától mégsem idegen saját következtetések⁴⁶ (80)
- III. A filozófiában új nézeteket képviselő saját paradoxonok (71)
- IV. A jelenkori teológia megfogalmazásától meglehetősen eltérő saját teológiai következtetések (29)

⁴³ *Conclusiones*, 62. o.: „*Conclusiones numero quingentae secundum opinionem propriam, quae denaria divisione dividuntur in Conclusiones Physicas, Theologicas, Platonicas, Mathematicas, Paradoxas dogmatizantes, Paradoxas conciliantes, Chaldaicas, Orphicas, Magicas et Cabalisticas: in quibus omnibus nihil assertive vel probabiliter pono, nisi quatenus id verum vel probabile iudicat sacrosanta Romana Ecclesia, et caput eius benemeritus Summus Pontifex Innocentius octavus, cuius iudicio, qui mentis suae iudicium non summittit, mentem non habet.*”

⁴⁴ A kezelhetőség kedvéért most én is sorszámokkal látom el az egyes tételesorokat, de hangsúlyozom, ezek Pico szövegében nem szerepeltek.

⁴⁵ „...secundum opinionem propriam.” – Ez a pontosítás minden további tételesor címében szerepel.

⁴⁶ Fordítói megjegyzés: Pico művében végig a *conclusio* – következtetés, ill. ennek többes száma: *conclusiones* kifejezéseket használja, amelyet az olasz szakirodalom *tesi*-ként ad vissza, valószínűleg azért, mert a másik lehetséges fordítása, ugyanezen latin szó olasz fejleménye, a *conclusione* jogi és egyéb szöveggörnyezetben ‘befejezés’, ‘döntés’, ‘megkötés’, ‘indítvány’ jelentéssel is bír a ‘következtetés’ mellett. Jómagam a szóismétlés elkerülése végett, s mert a ‘következtetés’ szavunkat nem terhelik egyéb mellékjelentések, felváltva használok e három lehetséges fordítását a *conclusio*-nak: ‘tétel’, ‘tézis’, ‘következtetés’. Alkalmi választásaimban az eufónia volt az irányadó.

- V. Platón tanítására vonatkozó saját következtetések (62) – Annak elemeiből itt csak keveset hozunk fel, mivel [ezek között] az első paradoxális következtetés a platóni tanítás átfogó megvitátását célozza
- VI. Abucaten Avena, a *De causis* szerzőjének tanítására vonatkozó saját következtetések (10)
- VII. Matematikai vonatkozású saját tézisek ($85=11+74$)⁴⁷
- VIII. Zoroaster mondásainak értelmére, és kaldeus magyarázóira vonatkozó saját tézisek (15)
- IX. A mágiára vonatkozó saját tézisek (26)
- X. Az orphikus himnuszok értelmezésére vonatkozó saját tételek (31)
- XI. Kabbalista vonatkozású saját következtetések, melyeket a zsidó bölcsek alapvetéseiből vontam le, s amelyek a keresztény vallás erős támaszaként szolgálhatnak.

A Pico saját nézeteit képviselő tételek száma tehát összesen 497.

Római tartózkodásának eseményeiről, a római disputa elmaradásának okairól másutt fogunk beszámolni, mint ahogy a 900 *Tézis* elmélyült elemzését is egy későbbi tanulmányunkban tervezzük. Itt befejezésképpen arra kell szorítkoznunk, hogy a 23 éves tudós tanulmányainak summázataként megjelenő vitaindító tételsor néhány jellegzetességére hívjuk fel a figyelmet.

A nyilvános filozófiai viták nagy hagyományokkal rendelkező, kiterjedt európai gyakorlatában eledig szokatlan, mondhatnánk rendkívüli szerzőkkel és témákkal is előhozakodik az ifjú gróf – nagyon mérsen. Pico maga is hangsúlyozza az *Oratio*-ban, hogy Platón tanítását évszázadok óta először ő bocsátotta nyilvános vitára.⁴⁸ Nem beszélve Plótinusról és a többi neoplatonistáról, Porphyriosról, Iamblichosról és Proklosról, akik ezidőtájt még latinul nem is olvashatóak – Ficino éppen Plótinus fordításában van nyakig elmerülve, a többiek fordításához még hozzá sem kezdett. További újdonság a Zoroasternek és Hermés Trismegistosnak tulajdonított mondások, valamint az orphikus himnuszok szerepeltetése. Mindezek azonban pl. a firenzei humanista körökben Ficino tevékenysége révén már elfogadott témáknak számítottak. Ám még Firenzében is sok kérdést (és kétkedést) vetett fel a Pico által a keresztények számára felfedezett kabbalisztika, amely az itáliai zsidóság körében igen népszerű tudomány volt, a keresztények azonban egyáltalán nem ismerték.

Albano Biondi is rámutat, hogy a *Tézisek* mindkét nagy csoportját ez a téma zárja: az első végén a kabbalista bölcsek 47 tétele szerepel, míg a második végén Pico saját 71 (!) tétele áll a kabbalát illetően.⁴⁹ A 900-as számról Pico ezt írja a Frattében nála vendégeskedő, de közben hazatért Girolamo Benivieninek: „*A nyilvános vitára szánt tételeim száma távozásod előtt hétszázzal zárult. Miután elmentél, kilencszázza emelkedett, s ha visszavonulót nem fújok, ezerre nőtt volna. Ám jobbnak láttam ezen a misztikus számon megvetni a lábam. Ugyanis ez (ha igaz a számokról szóló tanításunk) a Múzsák által elragadtatott, önmagát megismerő lélek szimbóluma.*”⁵⁰

⁴⁷ A 11. tétel további 74 altételre tagolódik. A 1. tétel a következő: „*A számokon keresztül eljuthatunk minden tudható vizsgálathoz és megértéséhez. Ígérem, hogy e tétel bizonyítása céljából az alább felsorolt 74 kérdésre a számok révén fogok választ adni.*”

⁴⁸ *Oratio* (Opera, I, 325. fol.): „*Platoniorum... doctrina... a me nunc primum, quod sciam – verbo absit invidia – post multa saecula sub disputandi examen est in publicum allata.*”

⁴⁹ *Conclusiones* (i.m.), XVIII. o.

⁵⁰ Ld. az 1486. nov. 12-i keltezésű levél, in: L. DOREZ, 'Lettres inédites de Jean Pic de la Mirandole 1482-1492', in: *Giornale storico della letteratura italiana*, 25 (1895): „*Disputanda per me publice dogmata ante tuum a me discussum septingentis claudabantur. Postquam abiisti ad nongentas excreverunt; progrediebantur, nisi receptui cecinissem, ad mille. Sed placuit in eo numero, utpote mystico, pedem sistere. Est enim (si vera est nostra de numeris doctrina) symbolum animae in se ipsam oestro Musarum percitae recurrentis.*”

Ficino hihetetlennek (*res incredibilis*) mondja a tételek nagy számát, s hogy Pico ily sok és ily fontos kérdésekről óhajt vitázni, s a saját tanítását megerősítendő azt mondja, hogy az ifjú gróf inkább „emlékező” (*reminiscens*), mint „tanuló” (*discens*). Ezért azt ajánlja, hogy adjon hozzá még egyet a tételekhez, amely azt állítja, hogy a tudás visszaemlékezés.⁵¹

Ha összeadjuk az idézett (402) és a saját (497) tételeit, az összeg 899. Véleményem szerint azonban Pico a kilencszázadik tételnek egy végső, kimondatlan következtetésre gondolt, amelynek a vita közben kellett volna megfogalmazódnia a résztvevőkben. Ez pedig minden filozófia lényegi egyezését kellett, hogy kapcsolatos legyen. Ezt szeretnénk majd bizonyítani következő írásunkban, az *Oratio* elemzésében.

---

⁵¹ FICINI *Opera*, I, 880. fol.

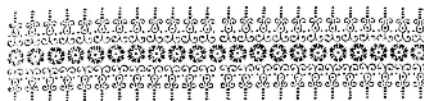
Riassunto

Le 900 Tesi di Giovanni Pico della Mirandola (1463–94) sono i frutti di quasi nove anni di studio nel campo della filosofia, recitate nello „stile parigino” delle università medievali. Il ventitreenne filosofo dopo aver frequentato tutti i centri italiani più importanti di cultura e quello di Parigi, decise di organizzare una grande disputa a Roma, nella capitale della cristianità. Le 900 Tesi sarebbero state la materia di essa. Nella prima parte enumera le tesi dei filosofi delle varie scuole (aristoteliche e platoniche) e dei saggi della „prisca theologia” (Pitagora, i caldei, Mercurio Trismegisto e la cabala). Nella seconda propone alla discussione quelle sue in dieci temi. In tutte le due parti invece il suo proposito è lo stesso: cercare di conciliare (degno al suo titolo: conte di Mirandola e Concordia) tutte le vedute filosofiche contrastanti sulla superficie, nelle loro espressioni, ma concordi nei riguardi della loro essenza. Malgrado che la disputa fosse mancata per il divieto papale di Innocenzo VIII, le Tesi sono documenti non soltanto della vasta cultura di Pico, ma anche del suo spirito innovativo – troppo audace nei confronti della Chiesa cattolica, però notevole per la formazione del pensiero del Cinquecento.

A KÉSŐ RENESZÁNSZ MAGYAR NYELVŰ KERTÉSZETI SZAKIRODALMA (ÓKORI KONTRA KORTÁRS HIVATKOZÁSOK)

1. kép: *Mizald késő reneszánsz virágos sordísze 1681-ből.*
Nadányi János a 16. századi Mizald,
korábbi könyveit fordította magyarra.

A középkori kalendáriumok és csíziók a gazdálkodással kapcsolatosan sokféle tanácsot ajánlottak. Ezek a kalendáriumok azonban kertészeti ismereteket nem vagy csak alig tartalmaztak. A tanácsok közt több évszázados, esetleg évezredes tapasztalatokat fogalmaztak meg, esetleg népi hiedelmek kaptak formát, vagy akár többször is megismételt toposzokként maradtak fenn az ókor óta. Mindezek a kereszténység térnyerésével háttérbe szorultak, de a reneszánsz időszak az ókori teljesítményeket ismét felfedezte és felidézte. Az ókori szerzők ismét köztudatba kerültek, tanításaik a későközépkor tudományosságában ismét teret nyertek. Mindezek együtt éltek a késő reneszánsz magyar nyelvű kertészeti szakirodalmában is, és jól kimutathatók.

A 15–16. századi európai kertészeti szakirodalomban az ún. erkölcsbotanikai munkák nagyon divatosak voltak. Emberi tulajdonságokat, foglalkozási csoportok jellemzőit rajzolták meg, jelentették ezekkel a növényekkel, virágokkal. Nem véletlen, hogy az anyaszentegyházat ápoló kertnek tartották és számos emberi erényt, illetve hiúságot a virágokon, a növényeken keresztül mutattak be. 1581-ben jelent meg Martini könyve Franciaországban, amit 1591-ben Pécsi Lukács fordított le Nagyszombatban a kertjében. Számos (20 db) növény- és virágábrázolása Magyarországon sorban a második, ami megjelent, de az első, amely magyar nyelvű szöveggel, szövegkörnyezetben. Növényleírásait számos bibliai hivatkozással és példabeszéddel fűszerezi. Ugyanakkor a növények termőhelyi igényeire, az ökológiai adottságokra, a termesztés, esetleg a szaporítás kérdéseire is kitért. Természetesen nem olyan kertészeti szakkönyvként fogható fel ez az írás, amely alapján a különböző virágok sikeres termesztéséhez lehetett volna fogni. Ilyen szempontból összehasonlíthatatlan Lippay János majd háromnegyed évszázaddal később (1664 és 1667) megjelent kertészeti munkájával. Ez utóbbi gyakorlati használatát az is mutatta, hogy nagyszombati és bécsi kiadása ellenére, majd 1000 kilométeres távolságban, az eltérő természeti-gazdasági-politikai adottságok ellenére is még Erdélyben is használt szakkönyv volt. Már 1678-ban szerepelt Lippay János kertészkönyve Serédi Benedek kolozsvári polgár hagyatékában, illetve Belső-Székelyföldön Kálnokyék kőröspataki kastélya könyvtárában is.¹ Lippay könyvének gyakorlatiassága ösztökélhette Bornemisza Annát, I. Apafi Mihály fejedelem feleségét, amikor lefordíttatta Nadányi Jánossal, a francia Mizald (Mizauld, Mizaldus) által a 16. század második felében írt könyveket, majd 1669-ben Kolozsvárott megjelentette összefoglalva „*Kerti dolgoknak leírása*” címmel. Ez azonban Bornemisza Annának nem volt sikeres vállalkozása, ugyanis a lefordítandó munka 16. századi volt, amely a 17. század végén már semmi újat sem tudott a kertkultúráról közölni azoknak, akik esetleg az újvilági divatnövények, a presztízsvirágok iránt érdeklődtek.

¹ STIRLING JÁNOS 1996. *Magyar reneszánsz kertművészet a XVI–XVII. században*. Bp. 1996. (Továbbiakban STIRLING J.) 77, TUDÓS S. KINGA 1998. *Székely főnemesi életmód a XVII. század alkonyán*. Bukarest 1998, (Továbbiakban: TUDÓS S. K. (1998). 81.

Ugyanakkor az eredeti lefordított munkák ókori szerzők összegyűjtött agrárleírásai voltak, amik már anakronisztikusnak tűntek a 17. század végén, mert az ókori tanácsok alapján sem Erdélyben, sem Magyarországon nem lehetett korszerűen gazdálkodni. Lippay János öt évvel korábban megjelent könyve sokkal korszerűbb és gyakorlatiasabb volt, frissebb adatokkal és kipróbált mesterfogásokkal. Hiszen ő nem csak leírója, hanem telepítő-gondozója volt egy főúri mintakertnek, leírásában a dísnövény, a zöldség, a gyümölcs termesztésének minden kérdésére választ kaphatott a türelmes olvasó. Lippay már majd' száz évvel későbbi ismereteket és tapasztalatokat tudott átadni, mint Melius Juhász Péter debreceni püspök, a református egyház megszervezője, aki az első magyar nyelvű füveskönyvet, a Herbáriumot írta meg, és halála után 1578-ban Heltai Gáspárné ki is adta, megvásárolva Melius özvegyétől a kéziratot. De a még korábban élt francia szerző és 17. századi fordítója, Nadányi János könyve is az ókori agrárszerzők alig használható példáival volt tele. Hiába tűzte ki a néptömegek számára érthető módon a szakmai, kertészeti, gazdálkodói ismeretek széleskörű terjesztését, ha mint teológus nem értett a kertészkedéshez – mint ezt be is vallotta. Ő is még a 16. századi európai füveskönyvírókhoz hasonlóan elsősorban orvostanikai szempontból jellemezte a virágokat, kerti növényeket, amelyek ismertetésekor az ókori agrárszerzők ismereteit kötötte egy csokorba.²

Nem lehet véletlen, hogy Lippay János kertészeti könyvei olyan nagy sikert arattak, és többször is kiadták őket, az utókor pedig ma is elismeréssel adózik munkásságának. Lippay a 17. századi magyarországi rekatolizáció, ellenreformáció időszakának jezsuita természettudósa, akinek itt tárgyalt kertművészeti, kertészettudományi tevékenysége időben a késő reneszánsz időszakának végén és a barokk kor határán teljesedett ki.³ Szakirodalmi ismerete, forrásai, valamint ezekre való hivatkozásai is a kor szemléletét, ismeretátadási módszerét jellemzik. Mindenekelőtt Lippay munkásságának megismeréséhez a kort és a korabeli szakirodalmat kell megismernünk, amelyek hátteret adtak tevékenységének.⁴

Kertészeti munkássága összehasonlítható az angol, a francia, német, olasz és más külföldi szakirodalommal. Bár az angol nyelvű kertészeti szakirodalom már a 16. században is jelentős, de ennek a speciális szakirodalomnak a fellendülése csak a 17. században következett be. Ebben az időben jelent meg Európában a kertészeti munkák irányadó műveként pl. a *Calendarium hortense* (1664) vagy John Beale, Stephen Blake, John Worlidge, Leonard Meager, a francia Serres, Mollet és a Lippay által sokszor idézett, német kortárs, Laurenberg 1632-ben megjelent *Horticultura* című könyve, amelyek Lippayra is nagy hatást tettek.⁵

A reformáció okozta nagy megrázkódtatás után, a római katolikus egyház és vallás hol csendes, hol zajos visszatérésének időszakában élt Lippay (1660–1664), akinek családja erősen katolikus vallású, Lip-

² Részletesebben lásd: STIRLING J. 1996. 133.

³ Vö: GALAVICS GÉZA 2000. *A magyarországi kertek képzőművészeti ábrázolásai. I. rész 17. század.* In: Történeti kertek, Bp. 2000, 167. (Továbbiakban: GALAVICS G. 2000)

⁴ Lippay kertészeti közleményeiből ötöt ismer a szaktudomány, amelyekből az alábbi első kettő maradt fenn.

1. *Calendarium oeconomicum perpetuum.* Pozsony 1661, Nagyszombat 1662, Lőcse 1674, Kassa 1721, Kassa 1751, Győr 1753.

2. *Posoni kert.* Az első könyv a *Virágos-kert* Nagyszombatban 1664-ben, a második a *Veteményes kert* Bécsben jelent meg 1664-ben, a harmadik a *Gyümölcsös kert*, halála és bátyja halála után, 1667-ben jelent meg szintén Bécsben. A második kiadás 1753-ban jelent meg Győrben Streibig János Gergely könyvnyomtató költségén.

3. *De insitione et seminatione.* Posony 1663.

4. *Hortenses praeceptiones et deliciae.* Viennae 1664.

5. *De fructibus diversissimis producendis.* Posony 1664 vagy 1667. Latin című munkáit is magyar nyelven írta.

⁵ Vö: SOMOS András előszava, tanulmánya a Lippay faksimile könyvkiadáshoz 1964. Bp.

pay pedig 1624-től jezsuita lett.⁶ Az ország középső területe oszmán-török fennhatóság alatt volt, Erdély pedig a török porta és Bécs között morzsolgatta a függetlenség nem könnyű kenyerét. Esztergomban is bizonytalan lett az élet, nem véletlen, hogy Pozsonyba tette át a rezidenciáját Lippay György, aki 1642-től esztergomi érseki székbe lépve építtette ki Európa-hírű kertjét, amely vetekedett a salzburgi érsek híres hellbrunni kertjével.⁷ A pozsonyi kert természetesen presztízst is jelentett tulajdonosának kertművészeti-botanikai bravúrjaival, hiszen itt fogadta Lipót császárt és udvartartását. Ugyanakkor szakirodalmi elismerést hozott a létrehozójának, de a leírójának, az érsek testvérének, Lippay Jánosnak is. Lippay György érsek a Wesselényi-féle összeesküvés tagja volt, aki Zrínyi Miklós halála után a francia orientáció képviselője lett, mert birtokai nagy részben török kézre kerültek. A török léte a mindennapokat is meghatározta. A pogány törökök okozta megpróbáltatásokat a korabeli protestáns közvélemény a hivalkodó, széjjelhúzó magyarság büntetésének tartotta. Lippay János a „kegyes olvasóhoz” címzett előszavában érezteti is, hogy a kertészet szimbolikusan a pusztuló ország helyett a virágzó Magyarországot jelenti. Ezért írta le, hogy „...egy vezérlő, és oktató kalauzt akartam ezen írással eleikben adnom”.⁸ Célja az volt, hogy a tudatlan magyar parasztkertészek ne csak a káposztás-, répás-, hagymáskerteket ismerjék meg, hanem a külföldiek által is csodált pozsonyi kertet, ahol sok külföldről hozott növényt először honosítottak meg, vagy a korábbi visegrádi királyi gyümölcsöskertet is.⁹ A kertek, a védett virágok az anyaszentegyházat, a kereszténységet, a nyugodt életet jelentették ekkor, a pogányság pedig a pusztulást. Ezért írhatta Lippay: „...az én gyarló pennámmal élelzenem, mind a mi kegyelmes Urunknak dicsőféséges emlékeztire, s – mind a kert kedvellőknek közönféges hafznokra.”¹⁰ Ezzel szemben a *Calendarium oeconomicum perpetuum*-a (1661) hosszú ideig az egyetlen magyar nyelven megjelent mezőgazdasági kalendárium volt, amelyben utasítások voltak magyarázatok nélkül. Ezért jelezte is már ebben, hogy a pozsonyi kertről részletesen fog írni. Érezte, hogy fáradozásait esetleg a korabeli közvélemény azzal támadhatná, hogy nem időszerű most a törökódulás idején a kertekkel való „bajmolódás”. Ezzel szemben érvként azt hozta fel, hogy Magyarországot Mária oltalmába ajánlották Szent István és a magyar királyok, akiknek pajzsát úgymond a török pogány fegyverei tördelik, veszélyeztetik.¹¹ Így, aki a magyar kertekről írt, az a török ellen is írt, a magyar függetlenségért emelt szót. A nyugat-európai királyi-főúri kertek a nyugalom és a pompa, a gazdagság szimbólumai voltak, a kertek leírói ezért egyben a nyugati orientáció hirdetőinek is tekinthetők. A török elleni keresztény-keresztény, katolikus-protestáns együttélést jelzi az is, hogy a pozsonyi érseki kertben anabaptista, habán fazekas termékek, karóvégek mázas cserép-edénydíszei is növelték a pompát, jelezve, hogy Lippay György érsek kerti pompaszeretete a vallási buzgalmat is meghaladta. A jezsuita Lippay János is

⁶ Három testvére közül György esztergomi érsek, Gáspár a királyi kamara elnöke, a legfiatalabb pedig Ferenc jezsuita szerzetes volt.

⁷ GALAVICS G. 2000. 177.

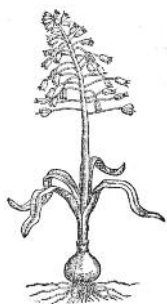
⁸ LIPPAY JÁNOS 1664. *Posoni kert. I. Virágos kert.* Az kegyes olvasóhoz. B2.

⁹ A visegrádi kertről a későbbiekben nem tesz említést Lippay. Itt jegyzem meg, hogy Pálóczi Horváth András tíz éven át, 2000-ig ezt a kertet ásta és kutatta mint a Magyar Mezőgazdasági Múzeum ásatója, Torma Andrea a régészeti növénytani kutatást, Körösi Andrea pedig a régészeti állattani kutatásokat végezte el, megörökölve azt Somhegyi Tamás archaeozoológustól. A feltárás összegző kiértékelése még csak részben történt meg, azonban viszonylag kevés régészeti leletet sikerült találni, amely a konkrét kertre és kertművészetre adott volna választ. Vö: PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS: *A visegrádi középkori királyi palota kertjének régészeti kutatása és paleoökológiai rekonstrukciója*. 1996. In: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1996., uő: 2009. *A visegrádi királyi palota kora reneszánsz kertje. Régészeti és környezet-történeti kutatások eredményei*. In: Reneszánsz kaleidoszkóp. Bp. 2009. 137–161. Szerk.: BEREZC ÁGNES.

¹⁰ LIPPAY JÁNOS I. 1664. *Az kegyes olvasóhoz* B3.

¹¹ LIPPAY JÁNOS uo.

rögzítette ezt mindenféle neheztelő megjegyzés nélkül.¹² Mindezt azonban komolyabb vallási türelemnek még nem tekinthetjük, hiszen a protestáns magyar füves- és botanikai könyvszerzőket név szerint a későbbiekben sem említette.¹³ A korábbi évtizedekben, a nagy és heves hitviták idején ez elképzelhetetlen lett volna a katolikusból protestánssá lett, majd visszatért Pázmánynál vagy Lippay György elődjénél, Szepcsényi érseknél.

2. kép: *A jácint, mint új virág ábrázolása Magyarországon először, Clusiusnál 1584-ben.*

Lippay János hivatkozásai

A pozsonyi kert nem itáliai késő reneszánsz mintára, az antikvitás bővületében született, hanem a magyarországi ellenreformáció szellemében. Az antik hagyományok helyébe nem egy helyen program-szerűen katolikus ikonográfiai elemeket emelt: pl. Mária-szobros kapun lépett be a korabeli látogató, a kerti szökőkút tetején az ifjú Tóbiást, a halastó közepén Lippay György érsek védőszentjét, Szent György szobrát találhatjuk, de Szent Rozália szobra vagy a kert főtengegyében a grotta tetején a bibliai Sámson alakja uralta a kertet, mint ezt Galavics Géza észrevette.¹⁴ Mindez a kert leíróját is az ellenreformáció szellemiségében erősítette, amikor a látottak leírásával is a katolikus megerősödést hirdette. Lippay mint a kertészeti könyv szerzője, önmaga igazolására írta, hogy nem lépi túl hivatása határát, hiszen más jezsuita tudósok, mint pl. Joan. Bapt. Ferrarius, is írtak a virágokról, fákról és a majorságról. Felteszi a kérdést: „*Miért nem követhetném én is, ezeknek böcsülletes nyomdokait: hogy ilyen hafznos, gyönyörűféges, és tífzteleles jóban hazám fiainak szolgállyak?*”¹⁵ Ugyanis gyakorlatias könyvet akart írni, amely az emberi táplálkozást segíti, a konyhára szükséges zöldségek és gyümölcsök termesztésének leírását vállalta tudatosan, megemlítve, hogy más szerzők a pogány régi fabulákkal és elmefuttatásra serkentő filozófiai eszmefuttatással töltik meg a könyveiket, ahelyett, hogy felhasználható praktikus könyveket írnának. Ezért is hangsúlyozta a *Veteményes kert* c. könyvében, hogy azokkal foglalkozik, „...*kikkel Magyar-Országban élünk,*

¹² LIPPAY JÁNOS. I. 1664. XXXV. 17. „*Ha ki pedig jobban akarja, c'inaltatlón a fazekafokkal, kiváltképpen az úy Kerefztyé-nekkel, külömb külömb színű mázos gombokat, kikkel az karóknak hegyit föl ékeft'íte: mint ezen Erfek Urunk ő Nagylága Poloni kertében vagon.*”

¹³ Uo. Lippay György érsek unokaöccse metszeteket készített e kertről, amelyek egyikén ezeket a habán díszgömböket, formákat is rögzítette. (A továbbiakban Lippay János Virágos-kert c. (1664) könyvét Lippay I-ként, a Veteményes kertet (1664) Lippay II-ként, a Gyümölcsös kertet (1667) pedig Lippay III-ként említem.

¹⁴ GALAVICS G. 2000. 178.

¹⁵ LIPPAY I. 1664. *Az kegyes olvasóhoz*

*irtam: azon kívül, ezeknek orvosló hafznairul, az együgyűeknek kedvéért: bé-főőzáfokrúl, és minden fële kerti ártalmas ellenfégnek-ellen-való orvofflágokrúl.*¹⁶ Saját tapasztalatai, közvetlen élményei mellett vitás dolgokban az általa idézett szerzőkre hivatkozik, közzétéve konkrét véleményüket, tanácsaikat. Ugyanakkor a paraszti-népi tudás, helyességét vagy helytelenségét ítéli meg, dönti el a nagynevű szerzők szakvéleményével. A „*Posoni kert*” szövegterjedelméhez képest a szakirodalmi hivatkozás nem sok. Ez is a saját tapasztalatok sokaságát jelenti, amelyek háttérbe szorítják a meddő irodalmi hivatkozásokat. A hivatkozásai ezért is sokszor csak jelzésszerűek, inkább igazolást vagy érdekességet, esetleg ellenvéleményt jelentenek, amelyekkel vitatkozik. A külföldi szakkönyvek megszerzését az érseki könyvtár biztosíthatta. A könyv alapját jelentő önálló és meglátásokhoz a kert mindennapi gondozása, a növényekről gyűjtött személyes tapasztalatai segítették hozzá.

Tájékozottságát részben saját tapasztalatai, meglátásai biztosították. Felső-Németországból a pozsonyi kertbe ekkor került először Magyarországra zöldségként a vörösrétek, a csehországi kígyófü; a sós uborka eltevésénél az edény fenekére tett szőlőlevelet, baracklevelet vagy meggylevelet említi franciaországi példa alapján.¹⁷ Összehasonlító ismeretekkel rendelkezett a német területekről: Nürnbergből, Bécsből, Salzburgból és Itáliából, Genovából, Milánóból, továbbá Görögországból, Spanyolországból, a belga és a holland területekről, de Lengyelországból (a paszternák és a cékla termesztéséről-fogyasztásáról tudósított), sőt Törökországból és perzsa területekről is. Külföldi ismereteit csallóközi, dél-dunántúli, erdélyi adatokkal színesítette. Mindezek az olvasottságát, az utazásait is bizonyították. De ismerte és a pozsonyi kertben kipróbálta a 17. század derekán, az ún. újvilági növényeket, a napraforgót, a burgonyát is.

Mindezek ellenére több növényt Clusius terjesztett el majd fél évszázaddal korábban Magyarországon. Ha az anababtistákkal ennyire toleráns volt az érsek és a kertet leíró Lippay, akkor vajon a nagy protestáns füves- és botanikuskönyv-szerzőket miért nem említette? Elhagyhatta volna Melius Juhász Péter, Clusius, Beythe István és András ismereteit, botanikai és orvosbotanikai, népi gyógyászati, termesztési tanácsait, tapasztalatait? A megjelent alapvető könyveiket, mint Meliusnak ez első magyar nyelvű füveskönyvét vagy Clusiusnak és Beythe Istvánnak az első magyarországi növényábrákkal megjelent németűjvári pannóniai flórákönyvét (1583)? Nem hinnénk, hiszen ismertségük országos volt. Inkább arról lehetett szó, hogy ismerte ugyan a protestantizmus hevesen hitvitázó prédikátorait, akik II. Miksa uralkodása alatt, a dunántúli protestáns földesurak udvarai védelmében elmélyült kutató-rendszerező, egyházépítő munkát folytathattak (III. Batthyány Boldizsár, Nádasdy Tamás mecénás udvarában) és egyben a még széjjel nem vált protestáns egyházban (1591-ig) superintendensi (Beythe István), illetve püspöki (Melius Horti Juhász Péter) címet és méltóságot viseltek. Ismernie kellett a vallási menekült Clusius munkásságát is, de az ellenreformáció híveként valószínű nem akart személyesen hivatkozni munkásságukra. Nagyon aprólékos, mikrofilológiai, kontextuskutatással lehetne csak kimutatni, hogy kitől mit és mennyit vett át.¹⁸ Persze a korabeli idézési gyakorlatot is figyelembe kell venni, amikor nemhogy pontosan hivatkozva vettek volna át egymástól a 16–17. századi szerzők, hanem sokszor említés nélkül másoltak át sorokat, akár teljes oldalnyi szövegrészeket is.¹⁹

¹⁶ Uo.

¹⁷ LIPPAY II. CCLXXXIV. 213.

¹⁸ Korkes Zsuzsa kolléganóm (2009 †) a Mezőgazdasági Múzeumban az orvosbotanikai-gyógyítási rész vizsgálatakor figyelt fel arra, hogy Meliushoz hasonlóan tárgyalja a gyógynövényeket. Persze Melius Matthiolustól és másoktól vett át oldalnyi szövegrészeket.

¹⁹ Vö. CSOMA ZSIGMOND: *A Batthyány család jelentősége a XVI. század végi európai és a magyar botanikában*. A Batthyányak évszázadai. Szerk: Nagy Zoltán. Kőrmend–Szombathely. 2006. 81–89.

De ugyancsak érdekes, hogy a szintén jezsuita (még ha világi is) Pécsi Lukács 1591-ben megjelent fordítását Anton Mizald munkájáról, „*Az keresztyén szüzek koszorúja*” c. erkölcsbotanikai művét, ideológiai-vallási korlátok nélkül, miért nem dolgozta be Lippay, a gyakorlati könyvébe? Mindezt az is indokolta volna, hogy az első magyarnyelvű könyv (fordítás) ez volt a 16. század végén, amelyben növény-virágábrák²⁰ jelentek meg. Mégsem hivatkozik sehol sem rá. Erre két magyarázatot adhatunk. Először is, a szerző Pécsi Lukács, bár jezsuita volt, de nem szerzetes, hanem világi, akinek munkája elsősorban erkölcsbotanikai fordítás volt, és nem gyakorlati-szakmai kertismereti szakmunka. A virágok és a növények elsősorban emberi tulajdonságok és erkölcsi kérdések példájául, szimbólumaiként szolgáltak nála. Nem utolsósorban pedig, ha egyáltalán ismerte is Lippay, a cím alapján a református hitviták korából származó szakirodalomnak tarthatta és elhanyagolhatónak ítélte.

Felvetődik a kérdés, mennyire jogosak hivatkozásai? Könyveiben nem azzal kezdi mondatait minduntalan, hogy szakirodalmi tájékozottságát fitogtassa, bár szakirodalmi hivatkozásai a külföldi szakirodalomban való jártasságát mutatják. Ugyanakkor saját korábbi munkájára, a *Calendáriumra* is többször hivatkozott, ha nem akarta megismételni amit már korábban leírt. A hernyófészkek leszedésénél pl. hivatkozik a *Calendáriumára*: „...*még ennyihány őzve-font levelekkel-is bé-födözik: miképpen, és mikor kell le-fzedni, meg-írtam a Calendariumban n. 18. 46. 72. 257. tételbe Januariusbán, Februariusbán: és microdás ollóval, adatik az gyümölcsös kertbenn-is arrúl alkalmazotáság*”.²¹

Bevett szokása volt, amit mindhárom könyvében alkalmazott, hogy nem mindig hivatkozott név szerint, hanem csak általánosságban, a „némellyek” szóval. Ezzel a fordulattal olvasmányossá tette könyveit, ugyanakkor érzékeltette, hogy a leírtak esetleg nem egyeznek a véleményével, vagy a véleményét másokkal is nyomatékosabbá tette, mint pl. a Holdtölte idején vetni való zöldségek témájában. A borsót azonban Holdfogytára kellett vetni, mint azt „...*némelly Botanicofo, azaz, kertézfkedők azt tartják*:...”²²

3. kép. A nárcisz, mint új virág ábrázolása
Magyarországon először, Clusiusnál 1584-ben.

3. kép A nőszirom ábrázolása Magyarországon először, Clusiusnál 1584-ben.

²⁰ Mintegy 20 növény, virág képe, metszete látható benne.

²¹ Lippay II. CCCV. 235

²² Uo: XXXIV. 23. Vö: Lippay I. 143. „*Ha fonlóképpen azt itélük némellyek...*”, Uő: I. 128, 131. „*Némellyek, főképpen a nagy Urak, a kiknek elegendő költsége vagyon: az föld színén fa házat c'índítatnak...*” boronanafalú, zsilipelt falalú házakat, az átteleltetni kívánt csemetéknek. Néprajzilag hiteles leírása mutatja a korabeli gyakorlatot, a gerendaközök mohával kitapasztását és lótrágyával besimítását. Az épületben kis kályhával fűtöttek a fagy ellen, akár egy tál víz behelyezésével, hogy a fagyást figyelhessék és megelőzzék. Mindez eszünkbe juttathatja a középkori Sarvaly vagy Lászlófalva feltárt falusi épületeit a 16–17. századból, illetve a 16–19. századi szőlőhegyi épületek archaikus faépítkezéseit. Vö: CSOMA ZSIGMOND: *Archaikus faépítkezés emlékei a nyugat-magyarországi szőlőhegyeken*. In: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1989. De a rózsza szemzőhajtságának megszedésénél is alkalmazza ezt a formát: „*Némellyek azt írják...*” Lippay I. 136.

Ókori szerzőkre való hivatkozás Lippaynál

Lippay azonban szerzőkre, szakírók neveire is hivatkozott. A késő reneszánsz szerzőkre jellemzően nagyon sokszor az ókori görög-latin auktorokra, hiszen a reneszánsz az ókori világra rácsodálkozás és újrafelfedezés időszaka volt. Lippay is követi ezt, és többször, bár nem terhesen sokszor, ókori elődök írásaira, véleményére támaszkodott. 1469-ben Velencében kiadták Plinius *Historia naturalisát*, 1478-ban Dioszkoridész latinul, majd 1499-ben görögül is. Theophratosz latinra fordítása 1644-ben lát napvilágot. Igazi Dioszkoridész-reneszánszot jelent (1529, 1534, 1536) a többszöri megjelentetés.²³ A botanikai munkákban, füveskönyvekben még Theophrasztosz rendszerét követik, aki Arisztotelész nyomán a felhasználói gyakorlati szempontok szerint csoportosította a növényeket.²⁴ Lippay János és a korabeli reneszánsz-korabarokk szerzők által is sokat idézett szerző Caius Plinius Secundus (Kr. u. 23–79.), aki a római természettudomány legnagyobb összegzője volt. A *Naturalis historia* című munkájának 37 könyvéből 16 foglalkozik a növényekkel (XII–XXVII. könyvek). A leírások rendszere nála is Theophrasztosz hagyományait követi, de már 1000 növényt ismertetett. Jelzi, hogy egyes növények megítélésében a különböző szerzők mennyire más-más véleményen lehetnek. Elsősorban Theophrasztosz, Dioszkoridész és Plinius művei képviselték azt az ókori botanikai hagyományt, amelyet a reneszánsz újra felfedezett, majd pedig a reformáció révén a széles néprétegekhez a füveskönyvek segítségével elkerült.

Lippay János, a *Virágos-kert* I. részének első oldalán, mint jezsuita a Bibliára hivatkozott, a Genesis 2. és 3.-ra. Leírja, hogy Isten az embert a paradicsomkertbe teremtette meg, hogy a kert első kertésze legyen.²⁵ A Jób Könyve 22. részére és Máté Könyvének a 6. szakaszára azért hivatkozott, hogy kifejttesse, a virág többre becsülendő minden világi pompánál, dicsőségnél és hívságnál. Az ókori kertek említésekor Xenophonra hivatkozott, akitől azt a gondolatot emelte ki, hogy a kertészt és az orvost azonos tulajdonságok jellemzik, vagyis, hogy a kert és a betegek érdekében az aktuális munkákat mindig időben kell elvégezniük.²⁶ A kerti föld kiválasztásánál Pliniust hívja segítségül, majd Vergiliusra hivatkozik a föld ízének megismertetésekor, a keserű, a timsós, a kénés, a sós ízű, a kerti növények termesztésére alkalmatlan földek leírásakor.²⁷ A termőföld termékenységének megállapításánál Palladiusra hivatkozva, a csillagok állását is figyelembe ajánlotta venni.²⁸ Különösen a vetések, az oltások munkáinál. Mindez nem egyedülálló, hiszen a korszakban és az ókorban általánosan kikérték az asztrológusok véleményét ugyanúgy, ahogyan ma is a reformgazdálkodásban.²⁹ A rózsza nagyobb illata érdekében gyökerének közelébe fokhagyma ültetését javasolta, Theophrasztoszra és Didymusra hivatkozva.³⁰ A növényi kártevők elleni védekezés ajánlásánál az ókori szakirodalom javaslatait is átvette a pozsonyi kert gondozója és leírója, pl. a mezei és kerti egerek ellen Apuleiusra hivatkozva ajánlotta, hogy a vetőmagot csávázzák meg tehénlepényben.

²³ SZABÓ T. A 1978. *Herbárium. Az fáknek, fűeknek nevekről természetekről és hasznairól*. Bevezető tanulmánnyal és magyarító jegyzetekkel sajtó alá rendezte Szabó Attila. Bukarest 1978. 12.

²⁴ Uo.

²⁵ Lippay I. 2.

²⁶ Uo: 6.

²⁷ Uo: 6, 7.

²⁸ Lippay János II., XII. 8.

²⁹ Uo: XVIII. 12. „...fö-l-találod az Oeconomiarol tractaló Authorokban, úgymint: Carolo Stephano lib: 1.c. 15. Joanne Cholero lib. 4. C. 44. Henrico de Bru de horis Planetarium, és más több Astrologusoknál.” Az oltást ha növény hold idején végezték, akkor sok gyümölcs volt várható, viszont alacsony és gyengébb volt a fája, koronája a gyümölcsfáknak. Uo: III., LXXI. 66., 67.

³⁰ Uo: I. 147.

Pliniusra hivatkozva pedig azt javasolta, hogy menyét vagy macska hamuját főzzék meg és abban áztatás meg a vetőmagot.³¹ Vergiliust idézi a gyümölcsoltási részben, ahol leírja, hogy a magoncokból vadfák lesznek, vagyis a nemes tulajdonságokat az ivartalan szaporítással lehet továbbvinni. A saját szakmai véleményét is hozzáteszi nyomatékosan: „*Itt arról disputálnak az Authorok, ha efféle elültetett magokból, vad fák nevelkednek, vagy fzelid fák? Az én vékony ítéletem-fzerént, akár minek nevezze ember, de eleg az, hogy jobb részére mind elfajólnak...*” – ezért a beoltásukat javasolta.³² Catóra, Columellára és Palladiusra hivatkozott a gyümölcsfa oltása esetében, amikor is fogyó Hold idején javasolták az ókori szerzők az alma-, a körte-, a füge-, az olajfa beoltását.³³ A beoltott gyümölcsfát Theophrasztozra hivatkozva jó minőségű földbe ültettette át, és megemlítette, hogy az ókori szerző a gyümölcsfa gödrét egy évig szabadon hagyta, amit Lippay korában mások is javasoltak.³⁴

Kikre hivatkozik tehát Lippay János a Posoni kert c. munkájában?³⁵

Lucius Apuleiusra, aki Kr. u. 125-ben született az afrikai Madaurában, majd Carthagóban nevelkedett, és 180-ig élt. Az ókori latin széppróza utolsó klasszikusa volt, legismertebb műve Az aranyszámár. Filozófiai és természettudományos munkássága jelentős, többek közt a Virágoskertről írt.

Arisztotelész (Kr. e. 384–322) görög filozófus és természettudós Stagirus városában született, Lippay a mogorófa leírásakor hivatkozott arra, hogy a friss mogoró nedvvel, vízzel teli, ezért könnyen férgesedik (ormányos bogár).³⁶ Egy Colerus nevű ókori szerzőre is hivatkozik a pozsonyi kert leírója, amikor a gyümölcs és a birs oltásáról ír.³⁷ Columellára és Lucius Junius Moderatusra, aki Gadesben született, szintén hivatkozott a szakkönyvíró. Columella magcsávázási javaslatait adta közre a *De re rustica*, a földművelésről szóló 12 könyvének a 10., a kertészetről szóló kötetéből.³⁸ Costeus nevű szerző véleményével is megismertette az olvasóját, mint Didymussal, a legnevezetesebb görög grammatikusok egyikével is, aki Kr. e. az I. században élt Alexandriában. 15 könyvből álló Georgikája természési tanácsokat gyűjtött egybe.³⁹ Általában a görögökre hivatkozva javasolta a jezsuita szerző a gyümölcsfaültetésnél a harmadfél lábnyi mélyre való ültetést.

Palladius Rutilius Taurus Aemilianus római szerzőre, aki a Kr. u. a IV. században élt, ugyancsak hivatkozik Lippay. Palladius munkái a középkorban népszerűek voltak, különösen a földművelésről szóló 14 könyve. Régi római és görög forrásokat használt fel, amelyek máshonnan nem ismertek. Az utolsó könyv, amely a gyümölcsfák oltásáról szól, versben íródott, mégpedig distichonokban. Lippay a barackfa friss ágainak metszési tilalmánál hivatkozott arra, hogy ha lemetszették volna, akkor kiszáradt volna a fa.⁴⁰ Természetes, hogy Pliniusra is hivatkozott az ókori szerzők közül a pozsonyi kert tudós leírója. C. Plinius Secundus Novum Comumban született Kr. u. 23-ban, meghalt 79-ben. Az ifjúkori tanulmányok után több művet írt, pl. a híres *Naturalis historiae libri* 37 könyvét is. A 12–27. könyv a botanikával fog-

³¹ Uő: II. 229.

³² Uő: III. 4., XV. 14–15.

³³ Uo: LXXI. 66, 67.

³⁴ Uo: CXXXIX. 121.

³⁵ A meghatározásnál, a munkásság ellenőrzésénél az *Ókori Lexikon I–II.* 1902–1904. Bp. Szerk: PECZ Vilmos adatait használtam fel.

³⁶ Lippay III., CCXLIII. 213.

³⁷ Uo: CLXXXI 155.

³⁸ Uő: II., XIII. 29.

³⁹ Uő: III. Costeusra 185., Didymusra: Lippay I. 147.

⁴⁰ Uo: CCXII. 184.

lalkozott, közel 1000 fajt ismertetett, a termesztett gyümölcsök között 17 almafajtát is felsorolt már ekkor. Az oltásokat nem tartotta helyesnek, mert a fajtákat féltette tőle. A *Posoni kert* c. könyv II. kötetében, a veteményeskerti zöldségeknél, az uborka leírásánál hivatkozott Lippay Pliniusra, aki szerint a zöld uborkát elvermelték, így az a következő évig eltartható volt.⁴¹

Plutarchos görög történetíró is a hivatkozott szerzők közt szerepelt. A Kr. u. 46–120 körül élt tudós Khairóneiában született. Tőle azt emelte ki Lippay, hogy az olajos-mézgás, gyantás fák nem olthatók.⁴² Theophrastos (Kr. e. 371–287) Arisztotelész tanítványaként növénytanában több, mint 500 növényt írt le. Lippay háromszor is hivatkozott rá.⁴³ Végül P. Vergilius Maro *Georgica* c. tankölteményére hivatkozott a szorgalmas könyvrő, akinek véleménye szerint szántásnál-ásásnál a hideg szél kiszáritja és lehűti a talajt.⁴⁴ Emellett Xenophón görög történetíróra hivatkozott a Virágos-kert elején. A görög tudós, a háztartásról szóló munkájában, a Sókratész és Kritobulos közti párbeszédben a földművelést dicsőítette.⁴⁵

4. kép *A százszorszép (Bellis sp.) ábrája Pécsi Lukács 1591-ben Nagyszombatban megjelent magyar könyvfordításában. Az első magyar nyelvű könyv, amelyben növény-virágábrázolások megjelentek.*

Középkori és kora újkori szerzőkre való hivatkozások Lippaynál

Lippay János részben ismerte a korabeli szakirodalmat is. Nem annyira azonban, mint az ókoriakat, így nem is hivatkozott rájuk annyiszor. A 16. és 17. század a füveskönyvek kiadásának, kibontakozásának évszázadai. Brunfels, Bock és Fuchs művei az egész európai botanikára serkentőleg hatottak és egyféle áradatát indították meg a füveskönyvek kiadásának.⁴⁶ Nem sokkal az első 15. század végi európai füveskönyv megjelenése után, 1578-ban a kolozsvári református püspök és prédikátor Melius Juhász Horti Péter munkája is megjelent halála után, mint az első magyar nyelvű, nagyhatású füveskönyv. A fentebbiekben már említettük, hogy a rekatolizáció idejében élő jezsuita Lippay nem idézte, nem hivatkozott a protestáns füveskönyvekre (Melius, Clusius-Beythe István, Beythe András munkáira), ami nem jelenti azt, hogy nem ismerte volna eredményeiket. A középkori szerzők közül hivatkozott Carolus Stephanus és Cholerus J. munkásságára, akikről az utókor nem sokat tud. Lippaynak egyféle példaképe volt Joannes Baptista Ferrarius sienai jezsuita, akinek 1633-ban jelent meg *Flora seu de florum* c. könyve, ami valószínűleg megvolt Lippay könyvtárában, mert többször hivatkozik Ferrarira. Valószínűsíthető, hogy a könyvet, mint más műveket is az érseki könyvtár segítségével ismerhette meg.

⁴¹ Uő: II., CCXLI. 176.

⁴² Uő: III., VI. 95, CII. 95

⁴³ Uo: CXXXVIII., IX.120, I. 147.

⁴⁴ Uő: I. 117

⁴⁵ Uo: 2.

⁴⁶ SZABÓ T. A. 1978. 18.

A jezsuita szerzőtárs a kerti munkákról is írt, virágokról és idegen fákról is, valamint a majorságokról. Lippay János a „Kegyes Olvasóhoz” címzett beköszöntő könyvrészében hivatkozik is rá, valamint más szerzőkre, akik olyan, a kémikusok által használt módszert említettek, ami szerint a növények saját hamujuktól újraélednének. Máshol Ferrariusra hivatkozva a legjobb virágföldnek a káposztáskerti földet tartotta, amely az évi rendszeres trágyázás és öntözés miatt a legtermékenyebbnek tűnt.⁴⁷ Megint máshol az elszaporodott mezei egerek irtásánál említette Ferrarius meglehetősen különleges módszerét, „szám-szeridgyal” pusztította a rágcsálókat. Írta is Lippay, hogy: „*A kinek kedve vagyon hozzá, meg-olvashattya*”.⁴⁸

Másik gyakran hivatkozott szerzője a kor legolvasottabb német nyelvű kertészeti kézikönyv-írója, Peter Laurenberg rostocki orvos volt. 1632-ben két sikerkönyve jelent meg: *Apparatus plantarius* és *Horticultura* címen. Lippay bár alapozott Laurenberg botanikai tudására, de önállóan fejlesztette azt tovább. Sokszor hivatkozott munkájára, különösen a *Horticulturára*. A *Virágoskert* c. könyvében említi, hogy Laurenberg elismeréssel írt a hagymagumos virágok termesztésénél az esztergomi érsek tulipánjairól, sokféle színükről, sőt azt is leírta, hogy a német szerző állítólag ilyen szép virágokat még nem látott máshol.⁴⁹ Ez az apró adat azért érdekes, mert mutatja, hogy Lippay milyen jól tájékozott volt a hollandiai, belgiumi tulipánok terén.⁵⁰ A másik híres hagymás virág, a nárciszok sokféleségét a pozsonyi érseki kertbe és Magyarországra is az esztergomi érsek hozatta be, Lippay szerint.⁵¹

Laurenberg hasított oltásnak írta a ma héj alá oltásnak nevezett módszert, amit Lippay akkor még nem ismert, nem is látta soha, bár megpróbálta leírni a német szerző után, de hozzátette: „...*a kit nem láttam, s-más authorokba fem olvastam*”.⁵² A gyümölcsfaoltások módszereit,⁵³ a gyümölcsfa bélrészenek kivételét Laurenberg után Lippay is elítélte,⁵⁴ illetve az oltások elvégzendő idejéről eltérő véleményt alakított ki. Miután minden szerző a saját országában szokásos oltási időt tartotta jónak, Lippay a Magyarországon szokásos időpontokat javasolta a gyümölcsök különböző oltásaira.⁵⁵ A fák földlabdás teljes gyökérzettel való átültetését Laurenbergre oldalszám szerint hivatkozva javasolta⁵⁶. Sőt, Laurenberg munkáját annyira pontosan ismerte Lippay, hogy oldalszámra is hivatkozott, nemcsak fejezetre. Valószínű, hogy nem jegyzeteket, cédulákat készített a könyvből a jezsuita kerteirő, hanem kézikönyvként forgathatta a Pisoni kert fejezeteinek írása közben is Laurenberg könyvét. Ezt sejteti, hogy olyan aprólékos résznél, mint pl. a barackmag hegygel lefelé, a földbe történő vetésénél is, Laurenbergre hivatkozott.⁵⁷ Kétkedéseit is megfogalmazta, pl. a káposztaalma esetében, amit a Lippay munkásságát értékelő irodalom többször elismerően felhoz példának. A terméketlen gyümölcsfa törzsének a bél részéig való befúrását és kénes agyaggal betömését, majd galagonyafával lezárását sem hitte el Laurenbergnek. Azt írta kétkedve: „*A kit én, nehezen hitethetek-el magammal: holot Laurenburgius azt vallyá: hogy nincs erőfsebb mérge, mellyel akár-minimű nagy vastag fákat-is könnyebben ki-vefsezenek, mint az eleven kénéfő*”.⁵⁸ Mindez Lippay János gyakorlatiasságát és józanságát mutatja.

⁴⁷ LIPPAY I. XIV. 115., CLI.

⁴⁸ Uő: II. CCC. 229.

⁴⁹ Uő: I. LXXXIII. 49.

⁵⁰ Uő. LXXXIII. 50.

⁵¹ Uő. LXXXIII. 52.

⁵² Uő: III. XXXIX. 37.

⁵³ Uő: III. LXI. 57.

⁵⁴ Uő: III. LXXXIV. 80.

⁵⁵ Uő: III. LXVIII. 64.

⁵⁶ Uo: CXXXIV. 118.

⁵⁷ Uo: CCIX. 182.

⁵⁸ Uo: CCCIV. 262.

Másik középkori szerző, akire hivatkozott, Gesnerus, vagyis Gessner Konrad (1516–1565) svájci orvos, természettudós, enciklopédista. A fán bekövetkező gyümölcsrothadás ellen a törzset a zöld gyilk epéjével kell megkenni, javasolta, amit jezsuita szerzőnk is átvett,⁵⁹ aki Henrico de Bru munkásságára is hivatkozott. Természetesen az 1661-ben megjelent saját Calendáriumára is. Botanikatörténetileg érdekes, hogy Pietro Andreas Matthiolus (1500–1577) munkásságát is ismerte és felhasználta. Matthiolus olasz orvos és botanikus volt, aki Dioszkoridész munkájából kommentárt készített. Lippay János a fűszernövények leírását a szövegelemzés alapján valószínű Meliustól vette, de összegzésként azt írta: „Ezek a közönséges jó ízű füvek Magyar Országban: az kikkel a konyhán, és asztalnál élnek. A ki többet kíván, föl-találja a több Authorokban: kivált-keppen Mathiolusban, az az, kis Máthéban.”⁶⁰ De a sárgarépa ismertetésekor is Matthiolusra hivatkozott,⁶¹ tehát a zöldség- és fűszernövényeknél. A sienai Matthiolusnak, a korai könyvkiadásokban igen szép fametszetekkel illusztrált Dioszkoridész kommentárjai 1554 és 1744 között, több mint 60 kiadásban jelentek meg, latinul, olaszul, franciául, németül, csehül.

A francia Mizaldus Antoniusra (1510–1578) mint a középkor kertkultúrájának egyik meghatározó, ismert leírójára többször hivatkozott Lippay János. Előfordult pl. a vöröshagyma leírásánál, hogy a szövegébe is belefoglalta: „Anton Mizaldus azt írja, hogy fölötte nagy feje lészzen a vörös-hagymának, ha vermet áfnak körülötte, és a fejét fölyebb emelik és vonyogattyák: de úgy, hogy ki ne vonnyák a földből”.⁶² Más alkalommal a retkehéj egészséges táplálék értékét hangsúlyozta Mizaldus után, étkezési ajánlatával.⁶³ Mizaldus munkáit Henisch György (1549–1618) bártfai születésű író németre fordította, majd Nadányi János Erdélyben magyarul jelentette meg Bornemisza Anna segítségével. Lippay ezenkívül hivatkozik még „Egy nevezetes dinnyés Gazdáfzony”-ra Magyar-Országban”, aki akkora dinnyéket (valószínű sárgadinnyét) nevelt, hogy nagy késsel nem lehetett átérni, felvágni.⁶⁴

Legmeglepőbb hivatkozása egy Molnár nevű szerzőre vonatkozik. Nem sokat árul el róla a kertészeti szakirodalomban sem, pedig jelentős és érdekes kapcsolatra derül fény e hivatkozások mikrovizsgálata alapján. Az Anemone (szellőrózsa) tárgyalásánál hördül fel Lippay, mondván, hogy „Molnár az ő Dictionariumjában...” az Anemonét pipacsnak nevezte, amit, mint írta Lippay: „...tudgya minden paraízt ember-is, micfoda az Pipacs: de Anemonét, jób részént nem-is látott, nem-is hallott nevezni sem tudgya.” – korholta a szerzőt.⁶⁵ A megszidott szerző mentségére szolgáljon, hogy az említett szellőrózsát először kerti növényként Magyarországon a pozsonyi érseki kertbe telepítették el külföldről, tehát ismeretlen volt a széles közvélemény előtt, bár Clusius és Beythe István már ismerte Nyugat-Magyarországról. A korholt szerző sem ismerhette, még ha a szótárában lévő latin névnek valamilyen hasonló, ismert növénynevet kellett is adnia. Máshol Lippay János megint megdorgálta Molnárt, mondván: „Ranunculus, két Magyarúl más nevént nem találván Molnar, abba hadgya: Deák fzo, annyit téfzen, mint Békácska, az gyökererül hívatatik annak”.⁶⁶ Majd a Veteményes kert-ben hivatkozik rá.⁶⁷ De ki lehet ez a rejtélyes, támadott szerző? Közel

⁵⁹ Uo: CCCVI. 263. Gesner fő műve: *Az állatok természetrajza*, több kötetben jelent meg. Arisztotelész rendszerezéséből kiindulva a szaporodási és táplálkozási szervek alapján az állatvilágot 5 csoportra osztotta. Hatalmas monográfiái: *Historia plantarum*, *Opera botanica*, *Historia animalium*, *Bibliotheca Universalis*, ma is idézett kútfők.

⁶⁰ LIPPAY II. LXXXVIII. 62.

⁶¹ Uo: CCXXI. 159.

⁶² Uo: CXCV. 141.

⁶³ Uo: CCXXX. 165.

⁶⁴ Uő: II. CCLI. 184.

⁶⁵ Uő: I. CVI. 65.

⁶⁶ Uo: CXI. 71.

⁶⁷ Uő: II. LI. 37.

járhatunk, ha a református Szenci Molnár Albertre (1574–1633), a kalandos életű, jeles szótárkészítő-szerkesztőre, zsoltárfordítóra és nyelvészre gondolunk, különösen a latin–magyar és magyar–latin szótárára. Szenci Molnár a Melius által, majd Beythe István és Beythe András által összegyűjtött népi növényneveket a szótárába bedolgozta, így az a korabeli botanikai ismeretekkel is gyarapodott. Persze az újabb növényeket nem ismerte a református Szenci Molnár, aki a protestáns füveskönyvek alapján a reformáció „virágai”-val foglalkozott főleg. Arról nem lehetett tudomása, hogy milyen újdonságok kerültek be az esztergomi érsek pozsonyi kertjébe. A jezsuita Lippay ezért hiába is méltatlankodott, a tény mellett azonban kirajzolódik ebben a kérdésben is, hogy a protestantizmusnak és a rekatolizációnak itt is milyen nagy szerepe volt. Főleg ha figyelembe vesszük, hogy Szenci Molnár a Pozsony megyei Szencen született, nem messze a későbbi pozsonyi kert helyétől, és lelkésznek tanult, többek közt Göncön, a Biblia protestáns magyar fordítója és kiadója, Károli Gáspár mellett. 1600–1607 közötti nyugat-európai körútjai után kezdett hozzá a Károli-féle Biblia átdolgozásához a Vizsolyi Bibliából, ami 1608-ban jelenhetett meg, és érdekes, hogy a rekatolizálás szimbolikus alakjának, a bécsi császárnak, Rudolfnak ajánlotta munkáját. A császári udvar szerette volna megtéríteni katolikus hitre, de Szenci Molnár ellenállt. Latin nyelvű magyar grammatikáját Pázmány Péter is dicsérettel illette. A latin–magyar és magyar–latin szótára 1604-ben jelent meg, mégis a jezsuita Lippay Jánost, szövege alapján is, érezhetően irritálta még 1664-ben is.

5. kép. A nőrszirom ábrázolása Magyarországon először, Clusiusnál 1584-ben.

Lippay saját hivatkozásai és véleménye a szerzőkről

Lippay János természetesen nem csak az olvasott és megismert szakirodalomra hivatkozott, hanem az általa nagyra becsült paraszti ismeretre is. A magyar néprajz még nem foglalkozott Lippay munkásságának értékelésével, holott Beythe István és András munkásságánál már közismert, hogy a népi növényneveket és gyógyítási gyakorlatot beépítették azokba a munkákba, amelyekben közreműködtek vagy amit írtak.⁶⁸ Lippay is pl. a saláták tárgyalásánál a közismertségre hivatkozott: „...*kinek állattyarúl, és termetirül nem füzűség bőven füzöllel: mivel oly közönséges, hogy csak nem minden paraszt ember őf mérí, és még a gyermekek-is*”.⁶⁹ Valóban a különböző salátafajokat sokkal jobban fogyasztották ebben az időben, mint

⁶⁸ CLUSIUS (BEYTHE) 1583. *Atrebatibus rariorum aliquot stirpium per Pannoniam Austriam et ... observatarum historia*. Németújvár/Güssing 1583. és az Antwerpenben 1584-ben megjelent *Stirpium Nomenclator Pannonicus* című könyve. Az OSZK Régi Nyomtatványok Tára gyűjteményében levő Clusius-kötettel dolgoztam, a növényábrák is innen vannak. BEYTHE ANDRÁS 1595. *Fives Könyv. Fivének és fának nevékről, természetökről, és hasznokrul inattatott es szöröztetöt Magyar nyelvön az fő Doktoroknak es természet tudo orvosoknak Dioscoridesnek es Matthiolusnak bölts inasokbul*. Németújvár 1595., Beythe András 1595. és a róluk szóló értékelések.

⁶⁹ LIPPAY II. CXLI. 104.

manapság. Részben a koraiságuk miatt, részben a húсок mellé ették savanyítva, ízesítve. Persze nem mindenben ilyen pozitív a pozsonyi kert gondozójának a véleménye. A káposzta torzsájának (karalábé helyetti) állatokkal történő lelegeltetését elítélte. „Némelly egyögyű paraszt kertészek, a káposzta torzát, mind otkin hadgyák télben...” állati takarmánynak.⁷⁰

A *Calendárium*a 1661-es kiadására, illetve a Virágos-kert és a Veteményes kert megfelelő részeire is gyakran hivatkozott. *Calendárium*a nagyon sikeres volt, hiszen gyakorlati javaslatokkal van tele, főleg a talaj, az öntözés dolgában, amire saját hivatkozásai is vonatkoznak.⁷¹ Néha könnyedén odaveti, hogy nézzenek utána az érdeklődő gazdák a *Calendárium*ban, pl: „...avagy a mikor akarsz vetni, vagy ültetni, nézd-meg a *Calendárium*ba, micsoda jegy uralkodik azon nap:...”⁷² A rozmarin és a szegfű bujtásánál, írta a Virágos-könyv II. részében, a 2. §-t nézze meg, akit érdekel. Salátatermesztésnél is a *Virágos-kertre* és a *Calendárium*ra hivatkozott, illetve a káposztáknál is.⁷³ *Veteményes kert* c. könyvében a „trágyás ágyásnál” (melegágy) is mindkét korábban megjelent munkájára hivatkozott: „Kinek el-készítésérül, mivel-hogy kétfer-is írtam immár, úgy-mint, az *Calendárium*ban n. 98. És az virágos könyvnek II. Részében:...”⁷⁴ A negyedik, a gyümölcsstermesztésről írt könyvében már mindhárom korábbi munkájára is hivatkozott „...oda fel-is írtam a *Virágos kertben-is* C. 15.§. 3. A *Veteményes kertben-is*, c. 6. s ez-után is írok, ha fziükség lészén. Ismét a *Calend. N. 127., 129. amott úgy...*”⁷⁵

Végül Lippay János saját hallomásai alapján számolt be arról, hogy Pozsonyban az 1662. évi országgyűlésben, a császár előtt egy matematikus olyan vetőgépet szerkesztett, ami a magok egyenletes vetését biztosította. Ez nagy szenzációt jelentett, de tárgyilagosan bevallja, hogy bármilyen érdekes is a korabeli agrárérdeklődésű társadalomban: „De még ezt az eszközt nem láttuk”.⁷⁶

Lippay gyakorlatias, egyszerűen fogalmazott könyvei sok tanáccsal vannak teletűzdelve. Hol márkánsan, hol finoman jelzi azonban az olvasónak, hogy a különböző, akár ókori, akár középkori szerzők javaslatai nem mindig célravezetők. Sőt nem egyszer érezteti, hogy a szerzők egymást idézik, ezért ő önálló kritikai hangot képvisel. Felháborodása a szolgálai másoló szerzőkkel szemben akkor tűnik elő, amikor pl. a gyantásodó-mézőgásodó fák (cseresznye, meggy, spanyolmeggy, barack, mandula) oltásának sikertelenségéről idézi a külföldi szerzőket, miközben ő helyesen tudta és tapasztalta, hogy a szakirodalmi véleménnyel szemben ezek a fajok olthatóak. Készerűen írta: „De úgy tetszik, hogy ezek is az authorok, mint a luhok, csak egy nyomban járnak: és ha egyik el-indul, a többi-is utána indulnak”.⁷⁷ Józansága mutatkozik meg akkor is, amikor pl. a kerekrépa nedvét-levét olyannak írta le, hogy amit abba belemártottak, az olyan keménnyé válik, hogy még a vasat is el lehet metszeni vele. Tömör véleménye és tanácsa, amit az olvasóval is megosztott: *Hidgye a ki akarja*.⁷⁸ Más alkalommal a németeknél elterjedt káposzta torzsájába oltott alma, a káposztaizű alma legendájánál Laurenbergre hivatkozott, de Lippay nem hitte ezt el és velős véleményének is hangot adott: „En ez oltás-mellett, le nem tef zem hitemet: de mivel azt mondgya, hogy fzemével látta, hadgyuk red”.⁷⁹ Más alkalommal is, amikor Laurenberg a gyümölcsfa oltási sebének

⁷⁰ Uo: CLXIX. 125.

⁷¹ Uo: CLIX. 124.

⁷² Uo: XXII. 15.

⁷³ Uo: LXXI. 50., CXLII. 106, CLXIV. 122.

⁷⁴ Uo: XXXV. 25.

⁷⁵ Uő: III. CXVIII. 107.

⁷⁶ Uő: II. 1664. XLIV. 31.

⁷⁷ Uő: III. 1667. CII. 95.

⁷⁸ Uő: II. CCXIX. 158.

⁷⁹ Uő: III. C. 93. Egy Costeus nevű szerző a káposztába oltott barackot írta le, de ennek sem ad hitelt, hiszen ezt sem ő, sem más nem látta. CCXIII. 185.

viasszal való bekenésekor vagy viasz hiányában lép, régi vaj, vargaszurok, olaj felolvasztott keverékének lehűtött összegyúrt kenőcsével történő sebkezelést javasolt, Lippay ismét hangot adott ellenvéleményének: „*De ezek én-nékem nem igen tetfzenek, hogyim zsírral, és olaj-jal kéfzítettnek. Mindazon-által, a kinek mi tetfzik, azt válafzthattya*”.⁸⁰ Lippay tehát a személyesen kipróbált szakmai fogásokat javasolta, amiről nem volt meggyőződve, azt ugyan megemlítette, de bírálta. Egyéni hangvétele miatt számolt azzal, hogy egyeseknek nem fog tetszeni a *Posoni kert* c. munkája. A veteményeskerti zöldségnövényekről írt könyve végén a kártevőkről, darazsakról, csípő bogarakról írt részt szimbolikusan is azzal zárta, hogy „*En-is ezekkel vetek véget, az veteményes kertrül-való tráflochkámnak: nem ketlem, hogy találkoznak efféle dongó csípő fzuányogok, a kik itéletekkel, éles nyelvekkel, mardofni fogják az én munkáchkámat. De a kinek nem tetfzik (eddig ilyen sem volt az Magyar nyelven) cfínálljon jobbat, s-nem irégylem a jámbornak. Én a közönséges jóért igyekeztem munkálodnom*”.⁸¹

Lippay János itt még beharangozta a *Gyümölcsös kert* c. harmadik könyvét, ha a nyomdát úgymond „*meg-kenhetném*” – vagyis, ha a nyomtatási költséget elő tudná teremteni.⁸² 1667-ben a megjelenő könyvét már sem ő, sem testvére, a pozsonyi kertet alapító, finanszírozó Lippay György esztergomi érsek nem élhette meg, de munkásságuk, kertszeretük a mai napig hírnévvel élteti őket. Munkásságuk összegzi a kertészet tudományos és művészeti egységét az ellenreformáció időszakában, de a reformáció és a reneszánsz ismereteit, szerzőit is, ezen keresztül pedig az ókori természettudományos-kertészeti, gyakorlati ismereteket is. Lippay bár a késő reneszánsz alakja, Nyugat-Magyarország és Pozsony révén már a barokk korszak előfutára. Eközben keleten Erdély még a késő reneszánsz éveit élte, a hagyomány tiszteletében és fogságában. A modern fejlődés itt még pár évtizedig váratott magára.

6. kép Szegfű ábrája Pécsi Lukács 1591-ben Nagyszombatban megjelent magyar könyvfordításában. Az első magyar nyelvű könyv, amelyben növény- virágábrázolások megjelentek.

„...*fzűkesege-is volt erre nézve ily könyvet valaha Magyar nyelven írni...*”⁸³

(Az első erdélyi, magyarnyelvű kertészeti(virágos) könyv Nadányi Jánostól 1669-ből)

A 16–17. században Erdély még a késő reneszánsz, az un. „virágos reneszánsz” éveit élte. A modern fejlődés a kertészeti szakirodalom tekintetében is még pár évtizedig váratott magára. Nadányi kertészeti

⁸⁰ Uo: CXII. 104.

⁸¹ Uő: II. CCCVIII. 243–244. Nem nehéz párhuzamot húzni Beythe András előszavával, aki hasonló megokolásból ajánlotta, hasonló módon a jobbat íróktól tanulni vágyva, előszavát a Lippay János által következtetesen nem említett füves-könyve elé, 1595-ben, Németújváron.

⁸² Uo: CCCVIII. 244.

⁸³ Nadányi János erdélyi református lelkész kevésbé ismert kertészeti szakkönyv fordításában fogalmazta meg ezt a gondolatot 1669-ben. NADÁNYI JÁNOS 1669. *Kerti dolgoknak le-írása. Négy könyvekben rendellen bé-foglaltatott: Mellyek közzül az*

szakkönyvfordítása is ezt mutatja. Nadányi János (kőrös-nadányi) (1643–1707) református lelkész és tanár volt, 1643 körül Kőrös-Nadányban (Békés m.) született, nagybátyja Nadányi Miklós nógrádi főkapitány segítségével és támogatásával a leideni egyetemen tanult és 1658-ban Utrechtben jogot hallgatott. Erdélybe visszaérkezve tanár lett 1666-ban a nagyenyedi kollégiumban, a zsidó nyelvet és a logikát tanította. Tanítványai azonban nem voltak elégedettek vele durva bánásmódja és állítólagos hanyagsága miatt. Ideges természete tovább űzte, 1671-ben Nagyváradon lett tanár, majd 1703-ban Nagybajomba ment lelkésznek. Nagy szegénységben halt meg 1707-ben.⁸⁴

Nadányi János magyar nyelvű kertészeti, kerti virágokkal foglalkozó könyvfordítása 1669-ben jelent meg. A reneszánsz időszakban született kertészeti és orvosi kert-témájú könyveket és francia szerzőket fordított magyarra. Ezt feladatul Bornemisza Anna fejedelemnétől, I. Apafi Mihály, erdélyi fejedelem feleségétől kapta, akinek rokona is volt. Nyugat-európai peregrínus diák korában nem érdeklődött a kertészet és a természettudományok iránt, elsősorban a történeti és a teológiai munkák érdekelték. Mindezt be is vallotta a kertészeti könyve előszavában. A németországi tartózkodása idején ugyanis nem az volt a célja, hogy a kertészet tudományában elmerüljön. De a hivatkozott ókori szerzők és orvosdoktorok munkáiban megbízott, ők egyféle garanciát, mondhatnánk túlzott garanciát is jelentettek számára.⁸⁵ Meg is fogalmazta és papírra is vetette, „...én-is merem mondani külső ... kert ékeflégére s holmi betegeskedések ellen való job könyvet ennél Magyar Országunkban Orvos Doctorok s patikák nem igen vadnak:”, ezért is tartotta szükségesnek a könyv lefordítását és megjelentetését magyar nyelven. „...szükséges-is volt erre nézve ily könyvet valaha Magyar nyelven írni...” – mint azt ki is hangsúlyozta.⁸⁶

A könyv fordítása során jött rá Nadányi János, hogy mennyi terminológiai nehézség, nehézkesség adódott, illetve a tájékozatlansága milyen nagymértékben nehezítette a könyv magyarra fordítását. Meg is jegyezte tapasztalatai alapján: „...Mennyi munkával eshetet peng ez könyvnek fordítáa, ebben az Országban igen kevés ember itilheti-meg egyéb, hanem a ki meg-gondollya, az igen kőz-befzédben ritkán forgot itlőv, s dictionáriomban-is fel nem találattot szoknak fokaságát, és az ki vagy egy, vagy két közepe táján valo leve-

---

első A KERTEKNEK Gondvilését, ékefitését, és fok rend-béli titkait mutatya előnkben: az harmadik kerti holmiknek orvos hafznait rendre írja ki: a negyedik a kerti holmiknek panajoknak, gyökereknek, gyümölcsöknek, szőlőknek, bornak és hufnak gyönyörűséges állapotban meg-tartáloknak módgyát fejtegeti. Magyarra peng fordittattak és fok helyeken továbbra-is értelmefflebben magyaráztattak. Colozsvár.

⁸⁴ Főbb munkái:

1. *Disputatio Juridica De Jure Belli. Quam annexis Favente Deo Ter Opt. Max. Sub Praesidio... Pauli Voet... in ill. Academia Rheno-Trajectensi... Publice eruditorum disquisitioni subjiicit... Ad diem 30. Junii... Traj. ad Rhenum. MDCLVIII.*
2. *Disputatio Juridica De Justitia et Jure Nona. Quae est de Principum Constitutionibus. Quas... Sub Praesidio... Pauli Voet... Publice ventilandum proponit... Ad diem 8 Decembris... Ultrajecti. MDCLVIII.*
3. *Disputatio Juridica De Jure Pacis, Quam... Sub Praesidio... Alberti Russi... Publicae eruditorum disquisitioni subiicit... Die 17. Januarij... Lvgdvni Batavorum, 1660.*
4. *Florus Hungaricus. Sive Rerum Hungaricarum Ab ipso exordio ad Ignatium Leopoldum deductarum Compendium... Ams-telodami, MDCLXIII.* Ez a történeti munkája tette ismertté a nevét, ami angol fordításban is megjelent. A 17. századi magyar historiográfia külhoni vonulatát Inchofer Menyhért, Nadányi János és Otrokocsi Főris Ferenc alkotta. Nyugat-Európában olyan törekvések foglalmazódtak meg ekkor, amelyek az eddig elszigetelt történetírást szerves és egyetemessé tették, a mai értelemben vett tudományos módszerek kidolgozásával. A kutatás tárgyában, mikéntjében gyökeres fordulat állt be: a humanisták politikatörténeti iránya helyébe ugyanis a szigorú forráskritikán alapuló egyháztörténet lépett. A reformáció nagy fegyverténye az eredeti kútfők programszerű felkutatása és alapos bírálata volt, mert így a skolasztikus tekintélytisztelést száműzték a tudomány eszköztárából.
5. *Kerti dolgoknak le-írása.* Négy könyvekben rendesen bé-foglaltatott... Colosvarot. 1669.

⁸⁵ NADÁNYI JÁNOS 1669. 4.

*lét, s néhol néhol rhythmufokkal-is a'mint itt vagy másut fordítani kezd.*⁸⁷ Valóban sokat küszködhetett, hiszen 526 oldalas monumentális könyve tartalomjegyzéke is imponáló téma és részletgazdagságról árulkodik. Az első könyv a (virágos)kert készítésével, hasznával, a vetemény előkészítésével, a (virágmag)vetés és az ápolás munkáival, eszközeivel, és igen részletesen a növényvédelem kérdéseivel foglalkozik mintegy 39 oldalon. A második könyvrésze, fordítása a kerti veteményekkel (úgy mint a salátával, káposztával, petrezselyemmel, céklával, vad salátával, endíviával, a spárgával, a sóskával, a macskatövissel, a hagymákkal (pór-, fok- és vereshagymával), a kabakosokkal (tök, uborka, dinnye), a kerti articsókával foglalkozott.⁸⁸ Természetesen a kerti virágokat is említette (rózsát, liliomot, violát, de a fűszernövényeket sem hagyta ki, így a köményt, a bazsalikomot, a zsályát, a levendulát, a majorannát, az ürmet a nem fűszerekként használt eper, szeder és a ribizli mellett.⁸⁹

A harmadik könyvrészben a gyümölcsfákkal foglalkozott, az oltási módokat, az alma, a körte, a birsalma, a cseresznye, a barack, a naspolya, a berkenye, a dió, a mandula, a pomogránát (gránátalma), sőt a citrom, a narancs, a fügefa, az olajfa, valamint a bodza termesztését ismertette részletekbe menően.⁹⁰ Érdekessége, hogy a napraforgót, mint újvilági növényt is említette és leírta hasznát.⁹¹ Az oltásról szóló részben a könyv fordítója az eredeti reneszánsz szerzőt követve sok ókori mezőgazdasági szerző véleményét tolmácsolta. (Vergilius, Columella, Plinius, Palladius, Peter Crescentius, Pontanus).⁹² Egy érdekességre is felfigyelhetnek a mai olvasói. Már a reneszánsz szerzőnek, Mizaldnak (Mizaldus) is feltűnt a 16. század második felében, majd pedig a fordító erdélyi lelkésznek is, hogy a gyümölcsfaoltások tekintetében az ókori szerzők sokszor egymásnak is ellentmondóan nyilatkoztak.

Nadányi könyvfordításában a 262. oldaltól, Mizald (Mizaldus) által feldolgozott Aisklepios „Alexikepus”: Orvoskert – c. munkáját dolgozta be, a *Kerti dolgok leírásába*. Ebben a fejezet részben ismét és erőteljesen a növények orvosi hasznait említette, ugyanúgy, mint Mizald másik könyvéből, amely az utolsó fordítást jelzi az erdélyi lelkész könyvében „*A Kerti gyümölcsöknek, parajoknak, gyökereknek, fűzőknek...*” címmel. Ez a rész a szőlő-, borleírást, -fordítást mutatja részletesen a nagy könyvfordításában.⁹³

Nadányi János, aki körül számos botrányos jelenetnek lehettek szemtanúi erdélyi kortársai (a tanítási-oktatási módszerei és a tanárkollégáihoz való rossz emberi viszonya miatt, érdes modora révén), mentegőzve kéri a fejedelemtől, hogy ne őt gyalázzák a könyvért, hanem fogadják ezt így el, amíg valaki jobbat nem ír. Valószínűleg a fordítás közben jött rá, hogy az a könyv, amin fordítóként dolgozott, nem a legújabb, legértékesebb, a legmodernebb, legtanulságosabb. Bornemisza Annának ugyanis, a későbbi szakácskönyv-fordítónak⁹⁴, a 16. századi Mizald kertészeti könyvek lefordíttatására meghatalmazást adó fejedelemtől, a könyvekre Gilanyi Gergely hívta fel a figyelmét. Gilanyi (Ghillányi, Gillanj) Erdélyben Teleki Mihály előtt a fejedelmi tized főárendátora volt, Apafi fejedelem sógora.⁹⁵ A főárendátor fel-

⁸⁶ Uő. 5.

⁸⁷ Uo. 5.

⁸⁸ Uő. 42–90.

⁸⁹ Uő. 90–119.

⁹⁰ Uő. 119–196.

⁹¹ Uő. 12. és 373.

⁹² Uő. 196–223.

⁹³ Uő. 489–492, 495–526.

⁹⁴ Max Rumpolt 16. századi szakácskönyvét fordította le Keszei Jánossal, amely szakácskönyv 1680-ban meg is jelent.

⁹⁵ Ezt az azonosítást Tüdősné Simon Kingának köszönöm. Vö. még: KÁZMÉR MIKLÓS: *Régi magyar családnevek szótára XIV–XVII. század*. Bp. 1993. 402., „...fölyeb meg jrtam Gillanj Gergely Fő Arendator..” SZABÓ T. ATTILA: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. IV. Bukarest. 1984. Főárendátor címszó. Az örökös nélkül elhalt főárendátor vagyonát az erdélyi református egyház kapta meg végül, bár az özvegy nem akarta kiadni, ezért kiátkozással fenyegette meg Tofeus püspök, aminek meg is lett a hatása. Vö: ALBERT ANDRÁS 2009. *Az erdélyi református egyház a 17–18. században*. Bp.

adata a fejedelemskori tizedszedés megszervezése és végrehajtása volt. A vagyonos főárendátor becses könyvtárral is rendelkezett, ismerhette Mizald könyvét, nem véletlen, hogy ezt alapműként javasolta a fejedelmi udvarban. Mindezek alapján vállalta az erdélyi fejedelem felesége a fordíttatás és a kiadás költségeit, megbízva Európát járt rokonát, Nadányi Jánost a könyv magyarra fordításával. A fordító, a kertészkedéshez nem értő lelkész, mentegetőzött ugyan, hogy hivatkozásokat nem használt, de „...az *Deák fzőt-is belé írtam...*”, mint említette, mert a fordítás nehézsége és a virágok nevei, a szaknyelvi „...*micsoda fünek...*” említése, a neveiknek visszaadása, azonosítása így is sok feladatot rótt rá, és a jegyzeteléssel még terjedősebbé vált volna a fordítása. Kérte is a fejedelemtől, hogy oltalmazza könyvét az igaztalan támadásoktól, így a szerzőt-fordítót is védje meg.

A könyve előszavát 1669. január 29-én Nagyenyeden fejezte be, de Kolozsváron jelent meg Nadányi könyvnyi vastagságú fordítása. Epés epilógusként külön oldalra szedelve írta a könyv elején: „*Nem minden olvasó, s halgatónak teczem, Nem minden olvasó, s halló teczik nekem.*” A kész fordítást az év május 5-én adhatta át a nyomdának négy hónapi fordítás után,⁹⁶ azzal az óhajjal, hogy a könyve mielőbb megjelenessen, illetve a diplomáciai kötéltáncot járó Erdélyben, a fejedelemtől és az ország, mint írta: „...*ez haza továbbra-is megtarthasék: s gyarapodhasék, és orfzágof tul csendelőségben valo megmaradáf reménlhesünk.*”⁹⁷

A fordítással ugyan négy hónap alatt készen volt Fogarasban, de a fordítás megkezdése elhúzódott, Bornemisza Anna ugyanis 1666-ban adta a megbízatást a fordításra. Lehetséges, hogy Lippay János 1664-ben, majd 1667-ben megjelent *Posoni kert*-je, amit valószínű nem rögtön, hanem kis lemaradással vettek tudomásul Erdélyben, lassíthatta a Nadányi-féle kertészeti könyv megjelenését. A korábbi nyomdában ugyanis majd két évig állt a könyv kinyomtatása. A fordító erdélyi lelkész meg is fogalmazta, mintegy nyomatékot adva fordításának, hogy – ha esetleg Lippay kertész könyvét ismernék is – Erdélyben is legyen egy kiadvány, ami a szép és illatos virágokat termesztő gazdálkodási területtel, ággal foglalkozik: „...*adgya Iften hogy ily kőzönéses jora valo könyvnek valóságos hasznat-is a mi Orfzágunkban tapasztalhaslúk. Noha ugyan vadnak itt nem kevés dolgok, amellyek magamnak-is nem igen teczenek, mint afféle Pápiftai babonához fzőket ember írt, fok helyeken afféle dolgokat, mellek nem természeti dolgok lévén minden okofság kívül lenni láczanak...*”, mert a babonáságot a református lelkész fordító igyekezett kihagyni és a protestáns célszerűséget, ésszerűséget helyezte előtérbe.⁹⁸ Természetesen neveket nem ír, de Mizald, majd egy évszázaddal korábban írt könyvére és benne a sok ókori szerzőre gondolhatott, ugyanúgy, mint Lippay Jánosra, a jezsuita nagy konkurensre, kerti szakkönyvet megjelentetőre is, bár Lippay könyvei (1664, 1667) – nyugodtan mondhatjuk – viszonylag kevés babonás, megmagyarázhatatlan természeti jelenségeDe ki volt a könyvek eredeti szerzője, akinek műveit az erdélyi fejedelmi udvarban ajánlották, aki nagyhatású kertészeti szakkönyveket írt, amit megjelenésük után is száz évvel érdemesnek láttak magyar fordításban kiadni? Antonius Mizaldus (vagy Anton Mizald, Anton Mizauld) a 16. század második felének sikeres és elismert francia szerzője volt, akinek több könyve jelent meg, a kor divatos témájának számító orvosi kertek, a virágok, a gyógyfüvek, a kertészkedés és a szőlő-bor gyógyhatásairól.

Mizald (Mizauld) (1520–1578) francia orvos, botanikus és csillagjós „természetvizsgáló” kertészeti- (gyógy)növénykönyvei Nadányi János fordításában 1669-ben Kolozsvárott jelent meg Veresegyházi Szent-tyel Mihály műhelyében, aki 1668 körül állt az akkor már évek óta szünetelő Heltai-féle kolozsvári tipográfia élére.

⁹⁶ NADÁNYI JÁNOS 1669. 526.

⁹⁷ Uő. 7.

⁹⁸ Uő. 4.

A reneszánsz bőrkötésű kis könyvek, önállóan, majd pedig egybefűzve és egybekötve jelentek meg, a sikert jelentő ismételt kiadásokban. 1560-ban jelent meg Lutetiae-ben a *Secretorum Agri Enchiridion Primum, Hortorum ...*-című könyve, majd ugyanebben az évben a *De Hortensium Arborum Insitone Opusculum*...-című.⁹⁹ 1574-ben jelent meg az orvosi könyvecskéje a termések, gyümölcsök, gyökerek, bogyók, szőlők, borok gyógyhatásáról, amit latinról németre fordított és Bázelen megjelentetett a bártfai Georg Henisch.¹⁰⁰ Ez kisebb volt ugyan, mint az 1575-ben kiadott 125 oldalas könyvecske, amely már pl. a 43. oldalon kezdett a borok gyógyhatásával foglalkozni. Egy másik példányt összekötöttek az *Artztgarten. Von Kreutern*...-című évszám nélkülivel, míg, az *Artztbüchlin*... 1577-es kiadású, kapcsos bőrkötésű és gerincű, reneszánsz nyomott mintájú, díszes kötetként látott napvilágot.¹⁰¹ 1574-ben Bázelen jelent meg a *Neünhundert Gedächtnuß würdige Geheimnuß und Wunderwerck. Von mancherley Kreutern /Metallen/ Thieren, Vögeln und anderern natürliehen Künsten und Historien*...-című könyvecskéje, mindenféle természettudománnyal foglalkozva, amely 1582-ben újra kiadásra került.¹⁰² 1575-ben, majd hamarosan 1577-ben is megjelent az „*Artztgarten. Von Kreutern so in den Gärten gemeinlich wachsen und wie man durch diefelbigen allerhand Kranckheiten und gebrächen leichtlich, heilen sol*”¹⁰³ című újabb könyve fordítása. Nem véletlen, hogy Erdélyben is, mint a kertészeti témájú könyvek szerzője, rögtön előtérbe került, amikor Bornemisza Anna, talán a kertészet fontosságát és jövedelemtermelő képességét felismerve, az erdélyi kertészeti szaktudás emelése érdekében éppen Mizald munkáinak lefordíttatására gondolhatott, bár valószínűleg ő nem, vagy alig ismerhette a könyveket.¹⁰⁴ Ugyanis akkor láthatta volna, hogy ókori ismeretanyagot konzerváló művekről van szó, amikkel egyféle modernebb és korszerűbb gazdálkodási célt egyáltalán nem lehet elérni.

A könyv fordítása érdekes részletekkel gyarapíthatta a mű olvasóját. Mizald ugyanis néha-néha, alkalmilag kiszól, kikacsint az olvasóhoz, amit a könyv fordítója természetesen hűségeesen le is fordított. Így pl. a gyümölcsök leírásánál, az egészségre gyakorolt hasznosságuknál, az ókori szerzők idézésénél is.¹⁰⁵ A könyv nyomdása ugyanis a nyomtató ívek teljes kihasználása miatt kérte Mizaldot, hogy hirtelenjében írjon még pár oldalt. Kapóra jött Mizaldnak Johann Langius Rajna-menti orvos elmélkedése a sajtók egészségre gyakorolt hatásáról, amit kommentárral elküldött a kiadónak. Az olvasónak pedig tegezős stílusban, barátságos viszonyban megmagyarázta, hogyan került most váratlanul a kerti-virágos könyv lapjaira a sajt, nem odaillő témaként a könyv lapjai közé.¹⁰⁶

Nadányi a könyv fordítása végén Mizald alapján a gyógyborokat is ismertette. Először a testet gyengén tisztító, alvás, mérge ellen ható borokat, majd a betegségek ellen ajánlottakat. Javasolt a szüretben ún. orvosbort készíttetni, majd a görög Florentinus borreceptjeit ismertette. (Rózs- és kaporbort, kapotnyak-, csombor-, kömény-, borostyán-, dió-, petrezselyem-, balhafübert, ugyanúgy, mint ruta-, izsóp-, üröm-, kakukkfű-, méhfübert. Catótól a borkészítést, illetve a hasindításra, vizeletindításra, csípőcsont

⁹⁹ OSZK. Ant. 5589 és Ant. 5589/2 raktári számon.

¹⁰⁰ *Artztbüchlin. Neume unnd wunderbare weiß begreiffed wie man allerhand frucht, /gärten kreuter/wurzel/ beer und trauben artzenen soll daß man diefelb zum purgieren möge brauchen. Auch ein schöne weißt und Kunst mancherley wein zumachen /tamt einer erzeblung ettlicher geartzneten wein/ so für allerhand Kranckheiten nützlich fein.* OSZK. RMK. III. 635.

¹⁰¹ OSZK RMK. III. 660.

¹⁰² OSZK RMK. III. 637., 1582-es kiadása: OSZK RMK. III. 711 a.

¹⁰³ OSZK RMK. III. 645., 1577-es kiadása: OSZK RMK. III. 660.

¹⁰⁴ Vö: CSOMA ZSIGMOND: *Késő reneszánsz, kora újkori kertek és borok Erdélyben.* Szerk: Estók János. Bp. Magyar Mezőgazdasági Múzeum és az Agroiinform Kiadó és Nyomda kiadása. 2009. 256 oldal.

¹⁰⁵ NADÁNYI 1669. 227-228, vagy a 249.

¹⁰⁶ Uő. 249. „...a könyv-nyomtatónak el-küldöttem hogy ha szodra ki-adgya.”

fájdalma ellen, vérhas és májfájdalom, giliszta ellen, nehéz gyomorműködésre, emésztési nehézség ellen ajánlotta a gyógyító hatású borokat. Dioscoridestól a rózsás, az izsópos, méhfűves, ürömös, sebfűves, kapotnyakos, zsályás, gránátalmás gyógyborokat említette. Villanovai Arnolddól¹⁰⁷ pedig a fenti fűves borokat, és magzatelhajtó, szülésre előkészítő, kőnemzés elleni borokat írta le a szél, a hurut, a nehéz lehelet elleni borként. De orcapirosító, arcráncatlanító, látásjavító borokat is ajánlott az orvosságok mustba történő áztatása mellett.

Mizald bár bedolgozta és erőteljesen épített az ókori, nagynevű szerzők munkáira, mint igazi késő reneszánsz természetvizsgáló és szakkönyvíró, azért néha, ritkán kételyeket is megfogalmazott, és kiszólva az olvasónak a korábbi szerzőket enyhe kritikával illette. Forráskritikai érzékét csillantja fel egy pillanatra, amikor pl. Crescentius 12–13. századi megfigyelésénél a gyümölcsoltásról hitetlenkedve azt írta: „...Ezeket írja Crescentius Péter a' ki az Oltárrul igen kereftül koful, és zurzavar modon írt, a' mint az olvafo efzébe veheti. Melyben femmit el nem akartam változtatni, vagy befzedére vagy egélsen ki-mondott f zavára nézve, noha fok helyeken illetlen és nevelésre méltó: mivel ez a dolog czifrázának, hanem tanítvánknak okáért irattatik. Sok dolgok léfznek itt nyilván a' mellyek nem Davufl vagy Dáciai embert kívánnak, hanem Oedipufl vagy Görögországit, mellyet tulajdonits a' meg-vefztegetett példámnak, melybül ezer f zorul f zora le-írtam.”¹⁰⁸

Mind ezután a Mizaldot fordító és vele egyetértő Nadányi kisebb betűnagyságban, más betűtípussal szederve, odaírta a saját epés megjegyzését, véleményét is, Mizald elmarasztaló sorai alá: „A mi Magyar fordítását illeti igyekeztem bolond f zavait helyeffl le-írni, de terminuflit néhul még Antipriscianus is alig ért-hette valna-meg, mely miá' ennekem hat annyi munkám volt vélle mint akar mely rézfzével e' Könyvnek a' hol igaz Deák f zoval élnek az Auctorok.”¹⁰⁹ Valószínű Nadányi is érezte, hogy Mizald kertészeti könyvei – így összefűzve még inkább érezhette – vontatottak, nehezen olvashatók, netalán a kor igényének már nem is megfelelőek. Nem véletlen, hogy csak 75 darabot nyomtak ki a könyvből, ami nem csak a kiadás költségeivel magyarázható.

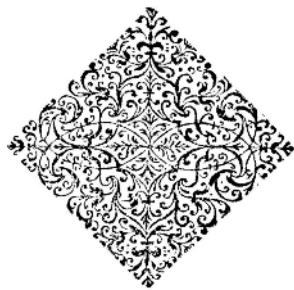
Nadányi a könyvfordításával ugyan hüen teljesítette Bornemisza Anna megbízását, de ekkorra már ezek a könyvfordítások korszerűtlenek, a történelem kereke ugyanis továbbgördült a Mizald könyvek felett, a magyarul megjelentetésével pedig konzerválódott az ókori szerzők nem egy idejétmúlt véleménye, amelyek így ismét és továbbra is beemelődtek a mindennapok világába. Persze a fordítás szövegűsége a gazdálkodáshoz, a (virág)kertészkedéshez semmit sem értő, az után nem érdeklődő erdélyi református lelkészt kötötte a szöveghez, de akik kiválasztották a könyvet fordításra, kétségtelen jóindulattal és jóhiszeműséggel, sőt megrendelést is adtak, azok nem érzékelték, hogy a gazdálkodás megváltozott, és már a racionálisabb, életszerűbb könyvek, akár kalendáriumok, csíziók, vagy pl. Lippay János magyar nyelvű kertészeti szakkönyve után nyílt meg az érdeklődés. Lippay könyve és Nadányi könyvfordítása ég és föld volt, össze sem egyeztethető, talán csak abban, hogy mindkettő a kertészet 17. századi magyar nyelvű szakirodalmát, választékát növelte. Ugyanakkor az ókori és a középkori szerzők véleményével konzerválták az ókori gazdálkodási eredményeket is. Lippay János azonban mindezek ellenére gyakorlatias, saját megfigyelésén, és európai kitekintéssel rendelkező írást tett az asztalra, ami alapján természetni, kertészkedni, korszerűbben termelni, gazdálkodni lehetett.

¹⁰⁷ VILLANOVANUS, ARNOLDUS alkímista, 1235-ben Willanovában (Katalónia) született. Filozófiai és gyógyszerészeti tanulmányai után Párizsba menekült és aranycsinálóként működött. 1312-ben hajótörés következtében halt meg.

¹⁰⁸ NADÁNYI 1669. 220–221.

¹⁰⁹ Uo.

Erdélyben felismerték az ilyen jellegű szakkönyv hiányát, azonban egy idejétmúlt, az ókori gyökereikig visszanyúló, nem modern, nem racionális, nem gazdálkodásközpontú könyv fordításával próbálkoztak. Így ez a könyv inkább – úgy mondhatnánk – könyvkülönlegességgé vált, ugyanakkor Lippayét Erdélyben is használták a gyakorlati, kertészeti munkáknál a nemesi udvarházakban. Lippay kertészeti könyve kritikusabb, frissebb, összehasonlítóbb és korszerűbb volt Nadányi János erdélyi kertészeti szakkönyvfordításával szemben.

7. kép *Stilizált növényindák és virágok könyvnyomtatási díszként Lippay János: Posoni kert 1664. c. munkájában.*

Abstract

The medieval calendars contained very rare knowledge of horticulture. In the renaissance era the achievements of the antiquity have been discovered again. The work of János Lippay could be esteemed as a horticultural vocational book, which had some practical benefits. The book published in Nagyszombat became a used source in Transylvania too, among different natural-economical-political circumstances. Lippay – the natural scientist of the 17th century's recatholization – knows his era's professional literature, but he refers on antique writers too. For him, similarly to his contemporary colleagues, Theophrastos', Dioskorides' and Pliny's works represented the ancient botanical conventions.

He is arguing together with Xenophon that the gardeners and doctors have the same attributes: they have to do the actual works in due time. He accepted the suggestions of Palladius, Apuleius, Cato, Columella in the works of choosing the garden soil, at planting seeds, at inoculation, at the defence against plant's pest. Lippay, who worked in the spirit of the counter-reformation, didn't refer to the protestant plant books. The adequate protestant book to Lippay's work has been published in 1669 by János Nadányi, who translated the French author Mizaldus' work to Hungarian. Anna Bornemisza, the wife of the Transylvanian ruler Mihály Apafi – by realizing the importance of horticulture – gave the assignment for the Transylvanian cleric, while she didn't know the original work itself; or else she would see, that the translations included just the antique style of gardening, but it wasn't apt for promoting the modern farming. Although there are big differences between Lippay's book and Nadányi's translation, both had its own impact to the conservation of the traditional farming by disseminating the antique and medieval authors' opinions.

Gudor Kund Botond:

AZ ERDÉLYI ROMÁNOK ELSŐ TUDOMÁNYOS TÖRTÉNETÍRÓJA: BOD PÉTER (1712–1769), A MAGYARIGENI REFORMÁTUS LELKÉSZ

Nem egyszerű a román történetírásnak a XVII. század román történészeiről írni. Egyrészt azért, mert ők többnyire a havasalföldi vagy moldvai vajdai kancelláriákban dolgoztak, tehát elsősorban Havasalföld és Moldva történetét írták le, másrészt mert az erdélyi történeseket szász¹ vagy magyar historikusok „szemüvegén” keresztül szemlélték. A történelemben oly divatos, de egyben veszélyes etnikai kizárólagosság–kiszajátítás érzése kísérhet olykor Oláh Miklós (1493–1568)² esztergomi érsek románokról írt származástörténete kapcsán is, amely kiemelten fontos a román humanista történetírás önmeghatározásában³. A XVIII század második felének román történetírása nagyban pótolja azt a hiányérzést, amelyet a korábbi századok erdélyi román történetírása ébreszt a kutatókban. Ezt leginkább a balázsfalvi iskola nagy történelemtriászának: Petru Maiornak⁴, Samuil Micu Klein-nak⁵ és Gheorghe Șincai-nak⁶ köszönheti, akiknek a román történetírás alapvető és megkerülhetetlen monográfiákat szentelt⁷. Meglepő azonban, hogy az erdélyi románok első, tudományosnak mondható történelmét nem a balázsfalvi iskola valamelyik történésze, még csak nem is Kárpátokon túli történész, hanem a Gyulafehérvár melletti Magyarigénben tevékenykedő magyar református lelkész, Bod Péter (1712–1769) írta.⁸ A XVIII. század első felében magyarul elkezdett mű, és annak latin fordítása ezáltal némileg módosítja azt a kizárólagosságot, amelyet a balázsfalvi iskola görög katolikus történészei kiváltak maguknak az erdélyi historiográfia területén, és egyben összefoglalja mindazokat a klasszikus és korabeli történetírói eredményeket, amelyek szász-magyar vagy európai környezetben már korábban értekeztek a románokról, igaz, legtöbbször tágabb erdélyi, európai történelmi kontextusban. Bod Péter specifikusan az erdélyi románok történelmét kutatja. Azért is, mert demográfiaiilag a XVIII. század meghatározó etnikumává vált, és ezzel a történetírásnak valahogyan számolnia kellett. Másrészt azért, mert az erdélyi egyháztörténet a románság két nagy eseményéhez szervesen kapcsolódott. Nevezetesen a román reformátusok, illetve görög-keletieknek magyar reformátusokkal való uniója által, másrészt a római katolikusokkal való újabb egyesülése kapcsán, amelynek görög katolikus román egyházi eliteje a nemzeti önállósodás útjára lépett. Az első egyesülés em-

¹ Lásd *Transilvania și sașii ardeleni în istoriografie. Din publicațiile Asociației de Studii Transilvane* Heidelberg, Hora kiadó, Nagyszeben, 2001, 1–221.

² Oláh Miklós humanista esztergomi érsek, és Habsburg Mária személyes titkára volt. Történelmi művei közül legfontosabb az Erdélyt, Magyarországot leíró *Hungária – Athila*. KULCSÁR Péter szerkesztésében adták ki, Budapesten, 2000-ben.

³ Frederick KELLOG, *O istorie a istoriografiei române*, Iași, 1996, 31. Vö. Pompiliu TEODOR, *Introducere în istoria istoriografiei române*, Accent kiadó, Kolozsvár, 2002, 48–54.

⁴ Laura STANCIU, *Biografia unei atitudini: Petru Maior (1760-1821)*, Risoprint kiadó, Kolozsvár, 2003, 1–631.

⁵ Pompiliu TEODOR, *Sub semnul luminilor Samuil Micu*, Cluj-Napoca, 2000.

⁶ Egyik legújabb monográfia Ana MARIA ROMAN-NEGOI, *Recuperarea unui destin, Gheorghe Șincai, Hronica Românilor*, Argonaut kiadó, Kolozsvár, 2009, 1–551.

⁷ Lásd ȘCOALA ARDELEANĂ, III, „Episcop Vasile Aftenie” kiadó, Nagyvárad, 2009, 1–492.

⁸ BOD Péter, *Brevis valachorum Transylvaniam incolentium historia, In qua populi valachici in Transylvania status civilis, et ecclesiasticus profani item ac sacri ritus: precipue vero unionis cum Romano-Catholicis inde ab anno 1698 adtentatae, et ad praesens usque tempus magno nisu variis modis procuratae momenta enarrantur ac exhibeantur*, kiadók Ana DUMITRAN, GUDOR Botond, *Román-magyar felekezeti közötti kapcsolatok Erdélyben*, Gyulafehérvár, 2000 és BOD Péter, *Az Erdélyi Oláhok Uniólatásokról való rövid História*, 1745, kolozsvári Egyetemi Könyvtár 586 MS.

léke, a második unió krízishelyzete és a román társadalom fejlődése ilyformán megkerülhetetlenné vált a magyar történetírás számára is. Bod épp ennek állít emléket, igaz, a maga református módján, de mindig igazodva a vallott igazsághoz. Modern történelmet ír, amely úgy a magyar, mint a román történetírás számára megkerülhetetlen. Szakítva az oknyomozó erdélyi történelemírással, Erdélyben épp ebben a műben érhető tetten a Bél Mátyás által meghonosított történelmi iskola, államismereti iskola (Staatenkunde) mechanizmusainak, kérdéseinek és kifejtéseinek alkalmazása. Nem véletlen ez, hiszen Bod Péter (1712–1769) műfordító, költő, könyvtáros, tanár, lelkész, a Magyar Református Egyház főjegyzője, az erdélyi magyar művelődéstörténet egyik legfontosabb személyisége volt, akinek teológiai, történelmi, irodalmi tevékenysége a legkiemelkedőbb erdélyi értelmiségi teljesítményeknek sorába illik.⁹

A nyelv megújításának óhaját, amely oly specifikus volt a felvilágosodás korának tudósaira, szótárai¹⁰ és Újszövetség-fordítása¹¹ által próbálta megvalósítani. Filológiai érdeklődését híven bizonyította az, hogy könyvtárában sok szótárt és grammatikát gyűjtött. Nem elhanyagolható az sem, hogy ezek mellett egy kézíratos román grammatikáról is van feljegyzés az árverezési jegyzékben, továbbá két ismeretlen tartalmú román könyve is volt.¹² Latin nyelvű román egyháztörténetének sok románnyelvű feljegyzése és a román könyvek, grammatika iránti érdeklődése bizonyítja azt, hogy Bod Péter románul is tudott. Ezt az érdeklődését, amely fölött kevés kortársa osztozott, első házasságából (1748–1750) örökölhette. Felesége, Enyedi Mária a havasalföldi Brâncoveanu család erdélyi uradalmi gondozójának leánya volt. Bod maga állította, hogy felesége „járatos volt a román litteraturában”.¹³ A két román egyháztörténet összehasonlítása bizonyítja a szerző nagymértékű szemléletváltoztatását a románok szerepét illetően. Így jutott el az egyszerű felekezeti disputa alanyairól alkotott képtől egy széleskörű és megalapozott tudományos kutatáshoz, amely főleg a románok felekezettörténetét volt hivatott tisztázni.

Kutatásai között a legnagyobb tevékenységet az egyháztörténet terén látszott kifejezni, bár megalapozott feltételezések szerint készült Erdély népeinek, végül is Erdély történetének megírására¹⁴. Érdekelte a szászok, székelyek, románok és mindenekelőtt a magyarok történelme, akiknek megírta az addig létező legrészletesebb egyháztörténetét.¹⁵ Nem csak saját egyházának története érdekelt, hanem kutatta az erdélyi unitarizmus¹⁶ és katolicizmus történetét is, és nem utolsósorban a románok egyháztörténetét. Történelmi munkái nem egyszerűen okmányok és tettek felsorolása, ahogy ez Debreceni Ember Pál (F. A. Lampe) analitikus művében¹⁷ megjelent, akit tanítómesterének tartott. Nem keresett alkalmat arra, hogy

⁹ GUDOR Kund Botond, *Istoricul Bod Péter (1712–1769)*, ed. Mega, Kolozsvár, 2008, 1–482.

¹⁰ Legjelentősebb hozzájárulása Pápai Páriz Ferenc magyar–latin, latin–magyar szótárának kiegészítése és újrakiadása Nagyszebenben 1767-ben 9000 példányban.

¹¹ Kolozsváron jelentette meg 1763-ban.

¹² Fogarasi István 1648-ban kiadott román katekizmusa, egy ismeretlen *Liber Valachicus*, valószínűleg az a liturgia, amelyet románokról szóló egyháztörténetében említett, amelyet az 1685-ben kiadott *Ceaslovei*, vagy az 1687-ben megjelent *Rânduiala diaconstvelor*-ral lehet azonosítani. A könyvek patrónusa I. Apafi Mihály volt.

¹³ BOD Péter, *Önéletírás*, Magyar Hírmondó, 1768; BOD Péter, *Magyar Athenas*, Budapest, 1982, 25.

¹⁴ KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. században Magyarországon*, Budapest, 1996, 149.

¹⁵ BOD Péter, *Historia Hungarorum ecclesiastica inde ab exordio Novi Testamenti ad nostra usque tempora ex monumentis partim editis, partim ineditis, fide dignis, collecta studio et labore Petri BOD de Felső-Csernáton V. D. Ministri M. Igeniensis et Synodi Generalis Reformatorem in Transylvania Notarii*. – Kéziratban maradt és Leydenben 1888–1900 között 4 kötetben közölte L. W. E. RAUWENHOFF és SZALAY Károly.

¹⁶ BOD Péter, *Historia unitariorum in Transylvania, inde a prima illorum origine ad recentiora usque tempora ex monumentis authenticis concinnata*, Ex msspto auctoris nunc primum edita, Lugduni Batavorum, 1776. Impressis Joannis le Mair; PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860*, I, Budapest, 1888, 308.

¹⁷ Fridrich Adolph LAMPE, *Historia Ecclesiae Reformatae, in Hungaria et Transylvania*, Trajecti ad Rhenum, 1728.

felekezeti polémiaát folytasson, még akkor is, ha sokszor nem tudta kivonni magát az alól a szempont alól, hogy a református hit elsőbrendűségét vallja, hanem sikeresen próbálkozott azzal, hogy a felekezeti partikuláris történelmet kiemelje a vallásközpontúság bűvköréből, és a tudományos kutatás eszközeivel, élő egyetemes történelemmé változtassa. Történelemírása próbálkozás egy laikus történelmi szemlélet kialakítására, amely a kartézianizmus és a wolfi racionalizmus hatása alatt állt, mint maga Bod neveltetése is.

Történelmi diskurzusának diplomatikus voltából fakad, hogy néha elhallgat, vagy aligha említ egyes történelmi forrásokat, és ezzel inkább a polémikus hangvétel enyhe vonulatába illeszkedett be. Martyr Pétertől a néprajz iránti érdeklődését örökölte, kiegészítette a jezsuitáktól tanult példával, amellyel a szerzetesek a felekezeti életen belüli szokásokat figyelték. Mabillontól és Tillemonttól a dokumentumok használatát tanulta, amivel igazolni próbálta saját álláspontját.

Bod tudta, hogy az egyháztörténetet nem lehet elválasztani a politikatörténetről. Amikor a más és más felekezetek és politika kapcsolatáról írt, megpróbált távolságtartó lenni, azonban mértékkel. Mosheim hatására lemondott a természetfeletről, arról, hogy történetkritikáját teológusként alkalmazza. Saját értékítéletére támaszkodva írt anélkül, hogy isteni beavatkozásra utaljon mindenben, mint okszerűsége. Nem egy esetben a dogmatika másodrendű szereplője lett értékítéletének. Apáczai Csere János, Pápai Páriz Ferenc, majd tanára, Ajtai Abód Mihály történetírásának segítségével ismerhette meg a nemzet történetének kiemelkedően fontos szerepét a nevelésben és tudománytörténetben. A nemzet egyháztörténetének kutatása iránti vágyat és módszert Leibniz tanítványa, Ernst Daniel Jablonsky történész professzor és porosz udvari prédikátor csempészte be már korábban az erdélyi magyar történetírásba. A források rendszerezésével azt szerette volna, hogy az a nemzet és felekezet, amelyhez tartozott, a lehető legpozitívabb fényben jelenjen meg. A kartézianizmus megtanította arra, hogy a tévedés lehetőségét minimálisra csökkentse, főleg azt, hogy ne helyezze a képzelőerőt a dokumentumok igazságtartalmának elébe. Megtanította arra, hogy ítélje meg a részleteket, és a leglényegesebbet válassza ki, miután meghallgatta a szavahihető tanúvallomásokat. A relatív távolságtartás szemléletét tette magáévá. Összegezve életművének jellemzését elmondhatjuk, hogy Bod Péter a „*pietas et eruditio*” embere volt.

Mi készíthette Bod Pétert arra, hogy a románok történelmét, egyháztörténetét megírja? Lehetséges érdeklődése, amellyel Erdély népeinek és vallásainak történelme fele fordult, esetleg a románok politikai törekvéseinek felismerése, vagy csupán családi környezetének kapcsolatai készíthették erre? Korábban és a későbbiekben is találhatunk utalást arra, miért érdekelt főleg a Román Uniált Egyházban végbemenő bomlasztó folyamat. Maga Bod Péter így foglalta össze könyve, illetve könyvei megírásának céljait: elsősorban az utókornak szeretne volna hűségesen közölni a történeteket, „*fideliter transmittere posteritati*” amint maga mondotta, más esetekben is. Másodsorban ismertetni szeretne volna a román ortodoxok római katolikusokkal való uniójának történetét és annak szereplőit, a „*historia Unionis et actorum*”-ot. Harmadsorban a világ tudomására szeretne volna hozni a románok eredetét, vallását, szokásait és státusát. Nyíltan ki nem mondott, de nem rejtett célja volt Bodnak a protestáns szempont érvényesítése, amely az egyházpolitikai ellenreformációs folyamatokat saját egyházára nézve sérelmesnek minősítette.

A fentiekben Bod történetírását jellemezhettem. Mindez érvényes arra is, ahogyan a románok történetét megírta. A *Brevis Valachorum Transylvaniam incolentium Historia*-t legtevékenyebb korszakában írta, amikor történetkritikája a legfejlettebbnek tűnik.

Szerencsére lehetőségem volt egy korábbi változatával összevetni a *Brevis Valachorum Transylvaniam incolentium Historia* művet. A későbbi, már említett változat nem csak a történész szakmai fejlődését jelzi, hanem általában jellemzi történészi tevékenységének és értékítéletének változását, amely a téma újfajta kezelésében is észrevehető. A lelkesedés és polémikus hajlam, amely fiatalkorában jellemezte, késői történetkritikájában átminősült világias, racionalista szemléletmóddá.

A korábbi magyar verzió *Az Erdélyi Oláhok Unióltatásokról való rövid História*¹⁸, amely 1745-ig tárgyalta a románok katolikusokkal való unióját, inkább Fasching Ferenc kolozsvári jezsuita *Nova Dacia*...¹⁹ művének megválaszolása. A téma újratárgyalása 1764-ben, akkor, amikor a románok egyháztörténete a legdrámább pillanatait élte, nem ennek a konjunkturális helyzetnek köszönhető. Az utóbbi változat tartalma az 1745-ben írt változattól eltérően a románok problémáival való foglalkozás mélyebb, komolyabb voltát sugallja. A *Brevis Valachorum*... véglegesítését csak sietették az 1760-1769 évek eseményei.

A szerkezetet tekintve a két különböző nyelvű román egyháztörténet néhány fejezete megegyezik. A magyar változat (annak ellenére, hogy a latin változat kivonataként volt értékelve) a korábbi variánst képezi, amelyet Bod amolyan „házi használatra” írt. Ez a korábbi magyar változat, amelyet a jelek szerint egy Ercsey nevezetű tanár vagy lelkész²⁰ másolt 1845 december 4-ig, vagy ténylegesen lezárul 1745 román eseménytörténetével, vagy a másoló nem írta tovább a kéziratot. Mindenesetre a szöveg hirtelen és szembe-tűnő lezárásában inkább utóbbi feltevésemet látom igazolni. Ennek eredetije az 1849 januári, Erdély-Hegyaljai (Nagyenyed-i) román gyűjtogatásban vesztetett oda. A magyar változat megszületését Fasching Ferenc sietette, akinek Bod a protestánsokat rágalmazó kijelentései miatt hamarosan választ szeretett volna adni, azonban ez a cenzúra miatt nyilvánosan nem sikerülhetett. Az érdeklődés további kíváncsiságot szülhetett és a magyar változat már csak háttérjegyzetelésnek számított a megjelenési esélyekhez sokkal jobban igazodó latin változat mellett. A különbség a kettő között nem az 1745 és 1764 közötti román egyháztörténeti és politikai eseményekkel való kiegészítésben van, hanem a románok lelki életéről való fejezet megírása volt az, amely a későbbi könyvváltozatban magas kritikai érzéket, ismeretet, érdeklődést és megértést tanúsít Bod részéről. Azok a vallási szokások, amelyeket az egyháztörténet Bod előtti forrásai román szakadárságnak, babonának neveztek, amelyeket egyenesen kikacagnivalónak tartottak, épp emiatt nem tartották fontosnak lejegyezni őket²¹, Bod Péter értékelésében a művelődéstörténet értelmiségi feldolgozásának kutatási anyagává változtak. A modell a nyugati Saint-Palaye példájából ihletődött²², amelyet az erdélyi történetírás épp Bod segítségével ismerhetett meg.

Amíg az első változat eseménytörténete bővebb, dokumentációja hiányosabb, addig a második (latin) változatnak sok helyen szegényesebb a mondanivalója, ritkábbak az ízes megjegyzések; de dokumentáltabb, szerkezete összeforrottabb és kiegyensúlyozottabb. A magyar változat öt fejezetben tárgyalja a románok történelmét: 1) *Az oláh nemzet eredetéről*, 2) *Az oláh vallásról*, 3) *A’Görög és Római Ekleziák között való ellenkezésről*, 4) *A’Leopold Császár alatt kezdett Unióra való erőltetésről*, majd az utolsó, 5) *Az oláh dolgokról Teofilus Athanasius Oláh püspök alatt* (Inochentie Micu Klein püspökségével, az 1744. évvel zárul). A latin változat pedig két könyvben ír ugyanerről: az első könyvnek tizenhárom, a másodiknak hat fejezete van. Az első könyvben a magyar variánshoz képest szerkezetileg eltérő és teljesen új módon a románok népi és egyházi szokásaival foglalkozik, míg a második könyv első fejezete a reformátusokkal való uniónak a bemutatása. A katolikusokkal való unió újbóli rendszerezése már nem a püspökök életét mutatja be, hanem a császárok uralkodása alatti történésekre utal, Bucow haláláig, 1764-ig. Világos a jezu-

¹⁸ A kolozsvári Egyetemi Könyvtár őrzi, 586 MS, 1845-ben készült másolat.

¹⁹ Franciscus FASCHING, *Nova Dacia ex probatis scriptoribus deprompta* ..., Claudiopoli Transilv., Typis Acad. Soc. Jesu, per Mich. Becskereki, 1743–1744.

²⁰ Valószínűleg Enyeden lakott és tanított.

²¹ Johann FILTICH véleménye, aki a románokról több történeti munkát írt, és BOD is idézte, *Tentamen Historiae Vallachiae/Incarcare de istorie românească*, bevezető tanulmány és kritikai apparátus Adolf AMBRUSTER, fordító Radu CONSTANTINESCU, Bukarest, 1979, 247, 253.

²² Edouard FUETER, *Mémoires sur l’ancienne chevalerie*, Paris, 1759–1781, 402.

ita történelmi iskola²³ hatása a rendszerezésre. Összefoglalva a szerkezeti egybecsengéseknek az értékelését, elmondhatom, hogy a magyar változat megtalálható bővebb vagy szűkebb szöveggörnyezetben a latin változat első könyvének első és második fejezetében, de sokkal inkább a második könyvben, annak mind a hat fejezetében. Tehát a latin változat első könyvének 2–13-ig terjedő fejezetei eltérőek a magyar variánstól. Tartalmuk kimeríti a néprajz, vagy egyházi néprajz fogalmát, hiszen Bod Péter első között említette a románok vallását, egyházi személyeit, szerzeteseit; leírta templomait és istentiszteleteit, ünnepeit, börtjeit és esküvőit; ismertette kereszteleési szokásait, úrvacsoravételét, bűnbánati, temetkezési gyakorlatát és halotti lakomáit. A szerkezeti egybecsengések tehát a kezdeti és záró fejezetekre vonatkoznak, amelyek Bod egyéni véleményének ismertetése szempontjából a magyar variánsban bővebbek.

Az eredetkérdés

Az első fejezetekben a románok eredetével és az oláh népnév elemzésével foglalkozott:

„*Nominis Valachus, origo controversiis implicita apud scriptores observatur. Deducentibus siquidem eam nonnullis a Volga Fluvio, unde Volgachi, et G eliso Volachi, aliis a Flacco Romanorum circa Istrum praefecto, cum Aenea Sylvio, unde Valachi primum dicti sunt Flacci, et provincia Flaccia, paulatimque voce molliorem in formam flexa Valachia.*”²⁴

Ugyanitt tárgyalta a keresztyénség életét a ferrara-firenzei zsinatig (1437–1438). Bod használta az egyházatyák írásait, a humanista történetírókat, a meglévő dokumentumokat, és mindezeket kritikusan értékelte, nem fogadta el a Chrysostomos („Aranyászú”) János levelezésében megjelent véleményt, amely a szkítákkal azonosította a románokat. Úgy vélekedett, hogy a távoli századok történeteinek ismeretére, több adatra és kutatásra van szükség. Az oláh népnév elemzése sikerrel bizonyította Bod filológiai képzettségét. Nem tehetem meg, hogy ne említsem, Bod hasonló szerkezetet használt a *Historia Hungarorum Ecclesiastica* első fejezeteinek kidolgozásában. Jelzi azt a szakértelmet és értékelést, amellyel Bod a témához fogott annak ellenére, hogy egyháztörténeteinek román néperedettel foglalkozó fejezetei első ránézésre a korábbi történetírás által addig ismertetett sztereotípiák egymás utáni felsorolásának tűnhetnek. Nem ez volt azonban a történész célja. A románok történelmi gyökereinek keresése nem széleskörű műveltségének írásban való fitogtatását jelenti, hanem kora románokat érintő politikájának magyarázására keresett múltbeli dimenziókat. Történelmi eszmefuttatásában nem érezte magát kötelezve arra, hogy válasszon a „világ győzedelmes urai leszármazottainak” elmélete és a római provincia benépesítésére küldött „számozott bűnözök” elmélete között. Kora történelemírása e körül a két elmélet körül forgott. Bod hangsúlyozta a népi rómaiakból való származást főképp azért, hogy ezzel a népi eredettel a nemesség nemzetiségétől függetlenül a szolgai mivoltot igazolni tudja. A románok szervilis volta fegyver lett azok kezében is, akik a katolikusokkal való uniót pozitívan méltatták és úgy értékelték, mint az „egykori rómaiak szolgáloinak”, „akik szolgaságban születtek” nemzeti jogaiért való, a szolgasorból való szabadulásharcát. A latin változatban már a címben is sejtette azt, hogy a románok egyházi és világi történelméről szeretne írni.

²³ Samuel TIMON, *Epitome Chronologica rerum Hungaricarum et Transilvanicarum a nativitate divi Stephani primi regis apostolici*, Claudiopoli, 1764.

²⁴ BOD Péter, *Brevis valachorum Transylvaniam incolentium historia*, 314.

Társadalmi helyzet

Bod Péter beismerte, hogy a románok szerény származása hasznos lehet abban az eszmefuttatásában, amely szerint a múlt magyarázza a jelent, amelyben a románok jognélkülisége annak volt köszönhető, hogy csak addig lakói Erdélynek, amíg a közjő ezt megengedi és megtűri. Másképp érthetetlen marad az ókortól a XVI–XVII. századba való ugrás, mintha a közbevetett századok politikatörténetében a románok nem játszottak volna szerepet. Ugyancsak a jelenből kiindulva Bod nagyon körültekintően bánt a románokat szociálisan és politikailag értékelő minősítésekkel. Erdélyi jelenlétüket tömören foglalta össze:

„*Deficientibus in Transylvania, variisque Hungariae locis per fatales bellorum revolutiones Hungaris, Gens Valachica in alpium claustris tuta, dietimque plus et plus multiplicata in vacuas Hungarorum sedes, ne terra cultoribus penitus destitueretur, est admissa. Immo Reges Hungariae decimam etiam a cultoribus terrae exigi solitam ipsis condonarunt, modo desolata a Turcis Tartarisque loca occuparent ac inhabitarent. Palam hoc est ex articulo Uladislai Regis, hic sonante: “Sunt plurima loca in confinibus Regni sita, in quibus Rasciani, Rutheni, Valachi, et alii schismatici, in terris Christianorum habitant, et de eisdem terris hactenus juxta eorum ritum viventes, nullas penitus decimas solvere consueverunt quos tamen ipsi Domini Praelati ad Decimas solvendas cogere niterentur.”*”²⁵

Latin nyelvű egyháztörténetében a *natio* fogalma csak négyszer jelent meg²⁶, ezek közül csak az utolsó jelölte a politikai nemzetet teljes egészében, az összes többi inkább a népet nevezte meg. Akkor, amikor a románok elkezdték a *natio* politikai jogainak kérvényezését és a bevett felekezetek közé való beilleszkedést, a történész tartózkodó magatartása árulkodó a *natio* fogalom használatában. Emellett Bod román népnévként a *plebs* és *gens* fogalmakat használta, vagy a pejoratív vonzatoktól mentes *populus* megnevezést.

Népszokások

A románságot népi szokásaiban, hagyományaiban alapvetően elmarasztalja és babonásnak tartja: „*Gens est inculta, barbara, ferox, crudelis, montium fauces vallium abdita, et sylvorum latebras inhabitans, superstitioni, quae ab ignorantia originem habet, dedita, traditionibus avitis inhaerens*”.²⁷ Különbözőségét és elmaradottságát épp azért szemlélte keserőséggel, mert a reformáció számára is alapvetően ez jelentette a legnagyobb, legáthathatatlanabb akadályt. Római, de elpóriasodott származásukat kutatva, Oláh Miklós nyomán haladva retorikusan rákérdez a nyelv és írásmód közötti különbség okozta konfliktusra, amely a latin eredetű nyelv és ósláv írás között feszült: „*Difficilior illa videtur quaestio: si confessionem ritusque a Graecis acceperunt Valachi, unde ergo Valachis characteres in scribendo non Graecorum, sed Cyrillici, vel Russorum?*”²⁸ A dicső múlt és a megalázó jelen értékelésében Bod elhivatottságot érzett arra nézve, hogy a lehető legnagyobb körültekintéssel járja körül a románság vallásszociológiai helyzetét. Leírásaiban korhű képet rajzol a románság egyházi társadalmáról és népszokásairól. Templom, ünnep, böjt, temetés, esküvő, úrvacsora és keresztelési leírások között bőségesen szemlélteti a románság vallásos életét, néprajzi

²⁵ Uo. 316.

²⁶ BOD Péter, *Brevis valachorum Transylvaniam incolentium historia* I. könyvének I. II. VI. fejezeteiben és II. könyvének II. IV. VII. fejezeteiben.

²⁷ Uo. 317.

²⁸ Uo. 319.

adatokkal, amelyek meglepően közeli ismeretségről árulkodnak. A görög-keleti (görög-katolikus) lelkészek feladatait alaposan összefoglalta: „*Officia eorum sunt: divinum in templo cultum peragere, liturgias consueto tempore praelegere; ea autem lectio non fit clara, sed fracta voce cantillando; novos conjuges copulare, puerperas lustrare, mulieres quomodocunque, praecipue tempore ieiunii ex eorum consuetudine, impuras factas, deposita aliqua taxa ab impuritatis macula absolvere; impurae autem redduntur, si tempore ieiunii cibos vetitos sua lege, etsi necessitate coactae, gustaverint, sanguinem humanum attigerint; mortuorum cadavera tractaverint, puerperis auxilio fuerint etc. Dies quoque feriales praecedenti vespera, per sonitum campanae lignae indicare, pertinet ad eorum obligationem; uti mortuorum cadavera cum modulatione ad sepulturam comitari; recenter natos baptismatis unda lavare.*”²⁹ A liturgikai feladatkörök kimerítése után azonban arra is alkalmat talál, hogy a lelkész és hallgatóság majdnem azonos ruhaneműit szemügyre vegye, sőt a fellelhető különbségeket ecsetelje: „*Vestitus Poparum communis est cum suis auditoribus quoad materiam, immo etiam quoad formam, praeter togam, quae talaris est. Caput tegunt caputio ex nigris agnorum pellibus confecto, ipsis Katsula dicto, in locis quibusdam vero panno ex lana nigri coloris coacta praeparato, illis Tyivera vocato. Ditiore, togas habent ex panno violacei vel hyacinthini coloris, pelle agnina subductas, tenuioris vero sortis ex rudi lana nigra confectas; tegumen pedum est cothurnus; sed pauperiorum pero funiculis vel loro adstrictus. Insignes sunt ac venerabiles plerumque barba prolixa, ac volitante super humeros coma.*”³⁰ Kimerítve a templombelsőt, sorra kerülnek a specifikusan keleti egyházi eszközök, mint például a tóka (deszkaszerű fadarab), amelyet istentiszteletek előtt ritmikusan ütni kellett: „*Ad latus Templi pendit Toca lignea campana, vel tabula lignea; quae a Graecis dicebatur Simandrum.*”³¹ A liturgikus tér és eszközök leírását az ünnepkörök leírása követte. Bod kortársrhő láttatásában a sok ünnep és böjt egyszerre szent és egymás nélkül elképzelhetetlen tényező a románság életében. Számára az is megdöbbentő, hogy a tolvajlás kisebb bűnnek számított, mint például az előírt böjt be nem tartása: „*Festos Valachi dies habent multos: primus cuiusque mensis dies apud religiosos est sacer, ac religiosus: Festivitates non celebrare, et Ieiunia non observare, duo sunt, quae Valachi indoctiores gravioris esse putant sceleris, quam furta vel latrocinia committere.*”³² Az istentiszteleteken kívüli élet, a népi, karácsonyi ünnepkörnek megfelelő köszöntések–kántálások is jelen vannak művében: „*cum ingenti gaudio discursant in plateis, portas Valachorum insolentissime pulsan, ac clamant: bune szare, szare Kracsunului, bona vespera, vespera diei incarnationis.*”³³ Protestáns szempontból a szentségek peremén levő házasságkötésnek egyik népi intézményrendszerét, az apatársi viszonyt részletezi. A házasságkötés, leánykérés alkalmával való éneklés, szavalás bár a magyartól nem sokban volt eltérő, mégis számára érdekes szokásként írta le: „*Statuto tandem tempore numerosiores Kuszkríi, cum Sponso redeunt, ferentes secum etiam musicum, verum non ad Guidonis Aretini ut re, mi, fá, sol, la, canentem, sed bucolicis ad-suetum leves calamos instantem.*”³⁴ Az ünneplésnek és ünnepeltetésnek bizonyosan megvoltak az árnyoldalai is. A keresztyén életet és erkölcsöt megbotránkoztató cselekedetért penitencia-bűnbánat járt. A görög-keleti (görög-katolikus) hitéletnek külön intézményrendszere volt a bűn következményeinek levezeklésére, a bűnbánatra: „*Matania dicitur a Graeca voce Μετάνοια, mutata mentem, vel resipiscentiam significante. Valachis Matania est vel minor, vel maior: minor constitit in inclinatione capitis versus terram, ac ter-rae deosculatione; maior multo difficilioris est configurationis, vel executionis: nam cum ea formatur, poenitens*

²⁹ Uo. 321.

³⁰ Uo. 321.

³¹ Uo. 325.

³² Uo. 326.

³³ Uo. 330.

³⁴ Uo. 333.

*in summis manuum et pedum pollicibus toto corpore suspensus fronte terram ferire cogitur, vel vero genibus a ianua Templi ad altare prorepens, ibidem super carpo manuum ac pedum consistens, mole corporis in aere vibrata, fronte terram pulsat, centies milliesque, prouti canon praescriptus requirit.*³⁵ A kissé mechanisztikus vezeklést, metanoiát az emlékmisék, halottra emlékeztető istentiszteletek tették teljessé. Ennek a szokásnak nem pusztán liturgikus jelentősége volt és van. Ez alkalommal az Istennek és egyben az embereknek felkínált offertórium is fontos helyet kapott, amely különféle kenyérformákban készült, többnyire fonott cipók istentisztelet utáni odaajándékozásából állt. Ennek az adománynak jelentése az együttérzést és vigasztalódást volt hivatva ábrázolni: „*Pomana strictiori sensu considerata est cerimonia, sive actus charitativus in memoriam defuncti publice celebratus. Peracta enim defuncti sepultura, circa Beszericam congregantur, aut ad aedes defuncti conveniunt, ubi secundum facultatem defuncti, lautius aut parcius convivuntur. Mendicis, aegrotis, et aliis tenuioris sortis hominibus tortulas, panes, carnes, cibos, vinum aliaque erogant ac distribuunt; conviviumque funerale, non secus ac olim suum Romani Silicernium, multis adprecationibus, in honorem defuncti, et animae consolationem vario strepitu peragunt.*”³⁶ A népi egyházi szokások, tipikusan az államismereti történelmi iskola és a *curiositasok* körébe illő leírást érdekesen kiegészítik azok a görögkeleti, görög-katolikus teológiai szakszavak, kifejezések, amelyek Erdélyben ma is, akkor is, honosnak nevezhetők voltak. Ezek a kifejezések, kis túlzással élve, az erdélyi románság első ismert liturgikus szótárát és annak magyarázatát nyújtják az olvasónak. Néhány szó a román liturgikus szóhasználatból: lelkesz (popă), süveg (căciulă), püspök (vlădică), szerzetesnő (călugăriță), szerzetes (egumen), templom (biserică), áldáskívánási formula – bűnbocsánatért való könyörgés (Doamne miluește), preszkúra (halotti megemlékezés emlékenyere), úrvacsora (paști, nafură), Krisztus születése (Sfânta naștere al lui Hristos) stb. A román egyházi szokással is merkedőt így vezet be Bod Péter abba a specifikumba, amely a XVIII századi román lelkeséget és annak mindennapi falusi életét alapjaiban határozta meg. Bod Péternek Magyarigenben legszorosabban a román népszokásokkal volt kapcsolata, de ezek mellett tanúja volt azoknak a társadalmi és vallási feszültségeknek, amelyek a vallási unió szétbomlását kísérték. Bod nem a nagypolitika szempontjából szemléli a románságot, hanem sajátos helyzetéből adódóan. Nem véletlen tehát, hogy Bod épp erről a hétköznapirol, a magyar román kapcsolatok változásairól ír a legtöbbet.

Román egyháztörténet: az uniók (református, katolikus) megörökítése

Művének fő témája, ahogy a korábbiakban már jeleztem, a Római Katolikus Egyházzal való unió, amelyet korábbi 1745-ben írt magyar egyháztörténetében néhány alkalommal részletesebben tárgyalt. Egy felekezeti szempontokat is figyelembevevő történetet írt, ahogy ezt jezsuita kortársai is tették. Az egyesülés történetét szenvedésekkel és hazugságokkal teljesnek látta. Egyfelől a Római Katolikus Egyház hitelét szerette volna rontani, akinek történészei a maguk során Bod egyházáról is hasonlóan vélekedtek. Azt feltételezték a protestánsokról, hogy a velük való unió egyetlen célja az elnyomás és a dézsmajövedelmek biztosítása volt. A román lelkeseknek az vágya, hogy a katolikusokkal egyesüljenek, szemléletében kimondottan anyagi és egynyi érdekeltséget rejtett. Latin egyháztörténete inkább az anyagi érdekeltséget tárgyalta, elég röviden említve Ioan Pataki és Inochentie Micu Klein püspökségét, inkább a hozzá közelebb álló kort értékelve. Általában véve Bod Pétert nem annyira a Görög-katolikus Egyház egyetemes egyháztörténete érdekelte; annak a világos és árnyékos oldalai, hanem az a degenerálódási

³⁵ Uo. 337.

³⁶ Uo. 340.

folyamat, amelynek az említett egyház szenvedő alanya volt a katolikusokkal való unió miatt. A Görög-katolikus Egyház harca iskolák, nyomda, felállítás ügyében, valamint az alapító okiratok előírásainak betartásáért folytatott küzdelem sokkal halványabban jelenik meg könyvében, mint azok az események, amelyek unióellenességük miatt bomlasztották azt. A szerző tehetetlenségét is sugallja az, hogy nem tudta, melyik tábornak adjon igazat. Az eseményeket beszélni engedi, de nem foglalt állást egyik mellett sem, és nem tárgyalta azokat az okokat, amelyek az unió melletti vagy unió elleni tevékenységet meghatározták. Ő maga nem jelentette ki, hogy amennyiben az országgyűlés elfogadta volna a görög katolikus kéréseket, az erdélyi államiság alapjai kerültek volna veszélybe, de azt sem taglalja, hogy a tartózkodó magatartás lényegében az unióellenes tábornak kedvezett. Elbeszélésébe bevonta a szerb püspökök unióellenes kijelentéseit, de ezeket nem tartotta a Visarion Sarai és csórai Sofronie unióellenes mozgalmi kiváltó okainak. Bod szimpátiáját fejezte ki azokkal szemben, akik jelezték a görögkatolicizmus tarthatatlan voltát és hibáit. Ismertette, hogy 1761. február 25-én megtartott ortodox román zsinat alkalmával csórai Sofronie a református főnemesség támogatását kérte mozgalmához. Ennek a kérésnek Guberniumbeli másolatát Bod gondosan közölte. Az erdélyi unióellenes események részletes leírása és a császári oklevelek válasza sugallja azt, hogy a protestánsok nem kívánták a felekezeti helyzet nagyméretű változásait. A szerző részrehajlás nélkülisége egy olyan jelmez azonban, amelyet nem mindig a legjobban hordozott. Mivel az akkori jelenben történő eseményekről beszélt, amelyek még folyamatban voltak, nem tudta megmásítani azokat, de ugyanakkor ezeknek értékelésében önkéntelenül is egyik vagy másik fél igaza mellett kellett kiállnia. Gesztusa veszélyesnek mutatkozott, hiszen a történelem főszereplői az akkori egyházi-politikai élet főszereplői is voltak egyben, akik az egyházpolitikán túl elég hatalommal bírtak ahhoz, hogy Bod Pétert tudományos munkássága miatt törvényszék elé idézzék, amelyről csak idő előtti halála szabadította meg. Mivel nem tudta azt a táborn védeni, amelyhez felekezetiileg tartozott, az olvasó szabad döntésére bízta az utolsó szó jogát. Olvasóit arra a következtetésre vezette, hogy a tönkretett erdélyi társadalom felekezettörténetének nagy tévedése a katolikusokkal való unió. A bonyodalmakat megszüntetni csak az unióról való lemondással lehet, és annak tarthatatlanságát azok a mozgalmak jelezték, amelyekről írt. Ezt az üzenetet tisztán ki lehet következtetni Bod leírásából, aki értékelve Petru Pavel Aron uniált püspök és Dionisie Novacovici ortodox püspök gyulafehérvári találkozását, leírta alig uralkodva a látvány fölötti elégtételén, hogy az első püspök auditorium nélkül prédikált a templomban, míg Novacovici kertben tartott liturgiáját tömegek hallgatták.

A tartalmat vizsgálva végső következtetéseink szembevető változásokat rögzítenek a két egyháztörténet szemléletmódjai között. Említettük már azt az ok és okozat közötti kapcsolatot, amely Fasching *Nova Daciája* és Bod magyar nyelvű románokról szóló egyháztörténete között volt. Bod polémikus írása, amellyel „mocskolódó írónak” nevezte a jezsuitát, már általánosító szemléletű, és a Katolikus Egyház számlájára írta mindazokat az ellenreformáció során elkövetett rosszakat, gyilkosságokat és mézárásokat, amelyeket felsorolt.³⁷ Arról a Bodról van szó, aki hollandiai egyetemlátogatása előtt lefordította Kocsi Csergő Bálint *Kösziklán épült ház ostromát*, amely megírta annak történetét, hogy a pozsonyi vértörvényszék több magyarországi és erdélyi protestáns lelkészt eladott Velencében gályarabnak. Az említett éles és polémikus hangvétel az 1764-ben írt latin változatban már nem jelent meg. Egyháztörténete bizonyára túl szerette volna lépni Erdély földrajzi határait annak terjesztését és olvasottságát illetően, vagy csak a cenzúrát szerette volna kikerülni ezzel. A polémikus hangvétel csak ott bukkant fel, ahol feltétlenül szükségét érezte

³⁷ BOD Péter, *Brevis valachorum incolementium...* (A Leopold Császár alatt kezdett Unióra való erőltetésről), 23–33.

a katolikus szempontok korrekciójának. Megjelenik azonban egy új értékelés is. Az unió fogalmát kiterjesztette, és dokumentumokkal is igazolta a Román Ortodox Egyház, Fejedelemség korabeli, reformátusokkal való uniójára is. Így hívta fel arra a figyelmet, hogy a Katolikus Egyházzal való egyezkedés mennyire romboló hatással, a protestánsokkal való egyesülés pedig, mennyire gyümölcsöző volt a románokra nézve. A vallásszabadság, a lelkipásztoroknak adományozott kiváltságok, a román nyomtatványok patronálása ki szeretne volna igazítani a jezsuita történetírás által alkotott képet, amely egy a protestánsoktól elnyomott Román Egyházzal beszélt. Ennél többre is igyekezett Bod. Azért, hogy az ellenfelek gyanúját ne keltse, nem használta a felekezeti polémia taktikáját csak ott, ahol a történeti jelen elemzése feltétlenül megkövetelte ezt. Mivel a románok közötti térítés prozelita vonzatait is bemutatta, sehol sem nevezte felsőbbrendűnek a református hitet a románok vallásával szemben. Nem használta az 1566-os országgyűlési döntés közismert megfogalmazását, amely vak pásztorokról beszél, akik vak híveket vezetnek a kárhozát felé, hanem az Evangélium igazságáról beszélt, amely a román lelkészek hanyagsága miatt nem juthatott el a hívekhez. Egyetlen célja az volt, hogy körvonalazza azokat a pozitívumokat, amelyeknek a Román Egyház örvendhetett a reformátusokkal való unió idején, és ezzel kiegészítette a jezsuita történetírás negatívumoktól telített értékeléseit. Bod nem beszél egy tartalmas református-ortodox unióról, amely azonos hitvalláshoz vezetett volna, hanem önkéntes alapokon nyugvó keresztyén unióról beszélt. Kijelentése, hogy a románok a Magyar Református Egyházzal voltak unióban, sehol sem arra céloz, hogy a Román Egyház kálvini jegyeket hordozott volna magán, hanem csak azt mondta, hogy adminisztratív alárendeltségi viszonyban volt. Idézve az egyik fejedelmi oklevelet, amely teljes egészében tartalmazta a románok számára kiírt 19 reformátori előírást, illetve feltételt, a fejedelmek céljait úgy értékelte, hogy azok igazán és őszintén érdekelve voltak abban, hogy a szegény és papjai miatt műveletlen román népet kiváltságokkal, anyanyelvű nyomtatványokkal, privilégiumokkal rendelkező klérussal segítsék. Bod kiemelte a reformáció jótéteményeit, ezzel kijavítva az abszolút negatív értékelést, amellyel kora katolikus irodalma ezt illette, azzal a megjegyzéssel, hogy nem ellenőrizte azt, hogy a fejedelmi előírásokat valójában végrehajtották-e vagy sem? Ezt a hiányosságot, amennyiben értékelésem a jóhiszeműség határán belül szeretne maradni, annak tulajdonítom, hogy Bod nem is tehetett másképp, hiszen az értelmiségi történetírás képviselőjeként az igazságot csak a dokumentumok által közölt igazságokkal vethette össze és fogadhatta el, amely egyedül eredményezhette az abszolút történeti igazságot. Mégis ehhez a történelmi iskolához való kötődése nem volt érdek nélküli. Református lelkipásztorként nem tudta kritikával illetni a fejedelmeknek és püspököknek azt a törekvését, hogy a románokat a Református Egyház irányába vezéreljék. A gyulafehérvári káptalanban való kutatásai során bizonyára olyan dokumentumokkal is találkozott, amelyek Sava Brancovici püspök vagy Ilie Iorest szenvedéseiről írtak, amint ezt például a közölt 1643. október 10-én kelt oklevél sejteti. Az, hogy nem elemezte a 19, majd 15 reformátori előírás tartalmának alkalmazását, az esetleges sérelmeket okozó előírásokat, arra enged következtetni, hogy Bod elkerülte a román-magyar kapcsolatok kevésbé pozitív eredményeinek értékelését. Van azonban egy másik értelmezési lehetőség is. Mivel szemmel látható volt, hogy a reformáció nem ért el látványos eredményeket a románok között, Bod arra is gondolhatott, hogy a fejedelmi előírásokat nem alkalmazták. Az, hogy csak ő említi a 19 reformátori, fejedelmi előírást, amelyeket korábban Geleji Katona István református püspök amúgy is „kevésnek és gyengének” nevezett, valamint az is, hogy a románok egy része a reformátusokkal való unió mellett szeretett volna maradni, arra a következtetésre készítetik Bod Pétert, hogy a reformátusok és románok közötti uniót a pozitív együttélés következményeként szemlélje. Ezt csak a katolikusokkal való unió rontotta meg. Ezt az utóbbit a lehető legobjektívebb módon írta le műve második részében, amely diskurzusának záró következtetése is egyben. A katolikusokkal való újabb unió káros voltának értékelése és a negatív következményekre való odafigyelés objektív értékelést sejtet.

Ahhoz, hogy szemléltethessem a két egyháztörténet közötti különbséget és hasonlóságot, közös fejezeteik összehasonlítását vehettem szemügyre. Két fejezet képezte vizsgálódásom tárgyát: egyik az Inochentie Micu Klein unitus püspököknek szentelt fejezet, a másik a románok vallásának szentelt rész. Inochentie Micu Klein püspök életrajza a magyar variánsban bővebb és püspökségének eseménytörténete teljesebb. Ebben ismertette Inochentie származását és püspökségének kezdetét. Bod nem felejtette el megjegyezni, hogy püspökségének idején a balázsfalvi Református Egyház harangját elvették.³⁸ Nem kis rosszszallással említette ugyanebben a verzióban a románok „*sokféle pretentióit*”, amelyeket latin egyháztörténetében már nem említ. A magyar variáns közölte azokat a diplomákat, amelyek a románok státusát, adómentességeit összefoglalták, és az ezekre adott Guberniumi válaszokat. A diplomák és kérések elemzése közben Bod nem feledkezett meg vitapartneréről, Fasching Ferenc jezsuitáról sem, akinek az ünnepekről való felfogását helyreigazítani próbálta. Kapóra jött Visarion Sarai katolikusellenes mozgalma, akit a lehető legszebb színekben ismertet. Ő az, aki „*senki vallását nem mocskolta*”³⁹ és akit étrendje, beszéde románok és magyarok csodájává tett, valóságos szentként: „Szventul”⁴⁰ emlegették. A kilátástalan helyzetben tevékenykedő Inochentie püspököt nagy hazafinak, erélyesnek, de korruptnak írta le Bod. Az 1744-ben tartott balázsfalvi unitus zsinaton, ahol a püspök Bod leírása szerint illetéktelen adót szedett, azt üzenté az erdélyi románságnak, hogy vallja magát „vagy ide vagy oda” tartozónak. A latin nyelvű román egyháztörténet már sokkal körültekintőbben helyezte el Inochentie püspökségét a császárok uralkodási koordinátái közé és felsorolta a kinevezési diplomákat, valamint azoknak erdélyi fogadtatását. Itt már nem a „natio” státusának kérése volt a fontos, hanem az aggódó püspök vizitációja, aki azért ment el Szebenbe és Hunyadra, hogy megtudja, mi a románok pártütésének oka vallás dolgában. Visarion megjelenítése hasonló, és a püspök bukása sem különbözik a magyar variánshoz képest. A zárómotívum Bod stílusának értékelése szempontjából fontos, aki a magyar variánsban azt írta az 1745-ös esztendőről, hogy: „*Ilyen zenebonával telék el az oláhoknak az 1745 esztendő is*”⁴¹, de a latin változatban már körültekintőbb, de ugyanakkor ironikus is: „*Ilyen zavaró eseményekkel telt el az 1744. (!) esztendő a lelkek megvidámítására és folytonos konfúzió végett*”⁴². A vallásról szóló fejezetekben az ortodoxia eredetét, az ósláv írás románok közötti megjelenésének izgalmas kérdését taglalja. Mindkét fejezetnek gazdag könyvészete van. A latin változatban forrásként jelenik meg Reichesdorf⁴³, Chrysostomos egyházatyja, Valentin Frank von Frankenstein; a magyarban pedig Nagy Konstantin, újból Frank von Frankenstein, Turóczi és Oláh Miklós. A különbség annyi, hogy a latin változatban sajnálattal állapította meg, hogy a román unió felemelkedve, elvonta a románokat a reformátusokkal való uniótól.⁴⁴

Amennyiben teljes körű információt szeretnénk, akkor a két egyháztörténetet együtt kell vizsgálnunk. Egyik Bod stílusát és egyéni véleményét nyújtja; a másik teljesebb diplomák közlésének tekintetében és nagyobb kitekintéssel, rendszerezéssel bír a könyvészetet illetően.

1745-ben írt magyar nyelvű szenvedélyes egyháztörténete 1764-ben sokkal visszafogottabbá lett, amelyet az események sodrása sokban meghaladt. A szemléletváltozás oka, hogy 1745-ben a görög katolikus románokat elméletileg vissza lehetett volna szerezni a reformátusokkal való unió számára. Az 1764-ben

³⁸ BOD Péter, *Az Erdélyi Oláhok Uniáltatásokról való rövid História*, 1745, 48.

³⁹ Uo. 56.

⁴⁰ Uo. 60.

⁴¹ Uo. 73.

⁴² BOD Péter, *Brevis valachorum Transylvaniam incolentium historia...*, 398.

⁴³ Uo. 317.

⁴⁴ Uo. 314.

megírt egyháztörténetében ezt már nem tartotta időszerűnek, hanem az uniótól való szabadulást inkább a vélt politikai következményekkel kötötte össze. A nemzeti egyház gondolata, amelyet a reformáció ültetett el a románok lelkébe, alapjaiban támadta az addig sérthetetlennek vélt erdélyi törvénykezést. Bárkivel is egyesültek volna a románok, bizonyára kérték volna jogaikat. Ebből kifolyólag a románság, mint kihasználható tömeg képe elhalványul a szerző értékelésében. A románokat sokkal inkább a tudományosság határain belül elemzi. A politikai tényezővé válás folyamata Bod szemléletmódjában is huzamosabb ideig tartott, emiatt nem tudta az eseményeket teljességében és egységiségében kutatni. Ő korának embere volt, aki értette és érezte történéseit, és ezeket nem tudta elvonatkoztatni mindenben érzéseitől, szociális helyzetétől. Műveinek ez csak nagyobb értéket tulajdonít. Román történelmeinek értéke nemcsak abban rejlik, hogy dokumentumokat közölt, korabeli eseményeket írt le, hanem a téma újszerű tárgyalásában is románok egyházi életének két uniós szakaszát ismerteti: a reformátusokkal való uniót és a katolikusokkal való uniót. Ahogy ezt a katolikus egyháztörténet-írás is tette, Bod az egyesülések pozitív vetületeit mutatta csak be, ezzel túlmutatva az utóbbi korok kutatóinak szándékain, akik közül sokan csak arra törekedtek, hogy ennek negatív következményeit érzékeltessék. Annak ellenére, hogy lekipásztortí tiszte bizonyos szubjektivitásnak is helyet adhatott, nagy eredménye az, hogy kiegészítette azokat az eseményeket, amelyek addig csak az uniós sötét oldalait ismertették. Történelmeinek mindegyik része az igazságnak egy olyan oldalát mutatták be, amelyet a kor dokumentációs nehézségei: az akkori logikai szabványok, metodológiai hiányosságok nem engedtek meg a teljes fényükben vagy árnyékoltságukban ismertetni. A románok esetenkénti elhajlásai vallás dolgában közismert tények voltak, ahogy a reformáció ezeket kijavító tevékenysége is közismert. Ezeket az elhajlásokat, „babonákat” a maguk során később a jezsuiták is semlegesíteni, kiszűrni próbálták. Értékelésében új, hogy elmondja azt, amit jezsuita opponensei nem voltak hajlandók elismerni, és pedig, hogy a reformátusokkal való uniós is voltak jó oldalai, a katolikusokkal való uniós viszont nem teremtett azonnal gyümölcsöket, sőt rossz eredményei is voltak. A 4 katolikus uniós pontot elfogadó ortodoxok nem illeszkedtek be a katolikus hit maximális kívánalmaiba, és a szociális-politikai elvárások sem teljesedtek be.

A katolikus történetírás a magyar-román együttélés negatívumaira hívta fel a figyelmet, amelyet Bod Péter nem mutatkozott hajlandónak értékelni. A két vélemény kiegészíti egymást a XVI–XVIII. századokat kutatók nagy elégtételére. Mindkét fél az értelmiségi, tudományos történetírás képviselőjeként sietett az általa érzékelt valóságot minél jobban lefedni dokumentumokkal. Azonban annak értékelése már nem volt elsődleges cél. Az, hogy az oklevelek előírásai milyen mértékben és hogyan léptek életbe, már kívül esett az általános érdeklődési körön. A románság nem csak dialóguspartner volt, hanem egy nyomorban élő sokaság, aki kért és kapott, vagy akinek felajánlottak valamit, és aki boldogan válaszolt igennel a felajánlásra. A valóság azonban ennél bonyolultabb volt. A diszkrepanciát és eltorzulásokat mindig a kívül álló fél vette észre. Bod helyesen szemlélte azt a nagy szakadékot, amely a császári udvar pozitív szándéka és szövetségese: a Katolikus Egyház elvárása, valamint a románok igényei között tátongott. Mint a tudós történetírás képviselője, megpróbált semlegesnek látszani, amikor kutatási eredményeit ismertette. Ez, ha nem is sikerült mindenben, meglepően kifinomult diplomáciára vall, ahogy sokszor véleményét takarta és közben a románok történelmét ismerteti. Diplomáciája inkább a nagyközönségnek szánt latin nyelvű egyháztörténetében érhető tetten, míg a korábbi magyar változat nyelvi, stílári fordulatokban gazdag, amelyek Bod véleményét a legtöbbször világosan ismertetik és csak részben takarják indulatait. Ezek közül Bodnak pár „ízesebb” megjegyzése Fasching véleményét így jellemzi: *„Csúda dolog, hogy nem szégyenlette lelkiismereti ellen illyent írni, a mit tudott, hogy így nem volt, de szokása ebben az egész matériában [ti. az uniós elemzésében], hogy az temérdek hazugságokat szekerekkel hordozza... nem igaz, hogy néhány megöltek*

volna, csak egy példát sem lehet mondani, nem is szokások ez a protestánsoknak.” „Méregbe mártott pennából származott írás”, „hogy a tudatlanoknak hájogót vonjon szemekre, és az költeményeknek nagyobb fundamentumot vessen.” Méltatja a történelemírás alapszabályát: mivel Lórántffy Zsuzsanna nevét nem írta le, csak vádolta Fasching, Bod retorikusan rákérdez: „De ki volt ez? Meg kellett volna írni, mert az igazság szereti a világosságot, és semmit úgy nem szégyell, mint elrejtteni a sötétben.”⁴⁵ Bod szemléletében a politikai és anyagi követelések leállása az unió belső krízisének volt köszönhető: „és midőn mindennap nagyobb dolgokat kezdene próbálni, csodálatosan megfordult az unió dolga, és azzal minden Pretentiok, illy kicsiny eszköz által oly nagy változás lőn, hogy hasonló alig lehet olvasni: ebben pedig az Isten csuda dolgát, mint valami tükörben nem lehet nem szemlélni elegendő képpen.”⁴⁶ A változás okozója, Visarion Sarai pedig mesés személyiséggé vált Bod leírásában: „igen feddhetetlen volt minden beszédében és cselekedetében, semmi testi dolgon éppen nem kapott, semmi olyas eledelt nem ett, az honnan azt is költötték volt rá, hogy étlen él, valami malósa⁴⁷ szőlőt és apró confetteskét⁴⁸ ellegetett, bört, és semmi részegítő italt nem ivott, hanem éppen Kávét és Teát.”⁴⁹ A fenti idézetekből könnyen kiderülhet az, hogy a sokszor unalmas, cirkalmas diplomák szövegeitől eltekintve, Bod nyelvezete érdekes és olvasásra készítő.

Nem tudjuk, mi lett az eredeti kéziratokkal. Annyi bizonyos, hogy nem voltak azon a listán, amelyet Bod halála után licitálásra bocsátottak. 1870-ben Timotei Cipariu az *Archivu pentru filologia si istoria* első fejezetében a románok reformátusokkal való uniójáról írt, megjegyezte, hogy Bod könyve a nagyenyedi Bethlen Kollégium könyvtárában volt, amely minden valószínűség szerint prédája lett az 1849 telén betörő császári szövetséges román csapatoknak, akik a könyvtárat felégették. 1890-ben az *Astra* Tudományos Társaság rendelésre litografáltatott huszonöt kolozsvári példányt⁵⁰ a jelen latin változatból, amely 569 MS jelzet alatt ma is megtalálható a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban. A magyar változat az Erdélyi Magyar Múzeum Egylet könyvtárából került át a kolozsvári Egyetemi könyvtárba, ahol az 586 MS jelzet alatt található rá az érdeklődő.

Bod Péter román egyháztörténete a szerző történetírásának igen fontos műve.⁵¹ Úgy a román, mint a magyar történetírás szempontjából elengedhetetlenül fontos alkotás, amely egyház és politikatörténeti, néprajzi és művelődési adatokkal gazdagíthatja XVIII. századi történetírásunk kutatását. Művének latin kiadását, illetve magyar kéziratát nem csak érdemes, hanem hasznos lenne úgy a magyar, mint a román olvasóközönséggel megismertetni.

⁴⁵ BOD Péter, *Az Erdélyi Oláhok Uniátlátásokról való rövid História*, Kolozsvár, 1745, „Lucian Blaga” Egyetemi Könyvtár, másolta Ercsey 1845-ben, MS 586, 4.

⁴⁶ Uo. 56.

⁴⁷ Petri BOD *Dictionarium latino-hungaricum*, Cibinum, 1767, 336. – malósa szőlő = *uva malvatica*, *welfche Trauben* (mazsola)

⁴⁸ Uo. 130, *emészteni való, száraz mézes sütemény*.

⁴⁹ BOD Péter, *Brevis valachorum Transylvaniam incolentium historia*, i.m., 57.

⁵⁰ *Istoria Românilor din Transilvania și părțile anecse, scrisă de Petru BOD la anul 1764* (Copiiă făcută de pe manuscriptul aflător în Biblioteca Museului din Cluș), 1890.

⁵¹ Lásd GUDOR Botond, „Bod Péter történelemszemlélete és a románok története” in *Bod Péter, a historia litteraria művelője*, *Historia Litteraria* 15, Universitas kiadó, Budapest, 2004, 107–125.

Abstract

The reformed reverend from Magyarigen (Ighiu, RO), Péter BOD (1712–1769), is considered by the specialty literature to be the foremost Protestant scientific figure of the 18th century in Transylvania. The influences of the historiography of the type Staatenkunde, and also a true attempt to go from ecclesiastical to laical history can be noticed in Brevis valachorum historia, in which he researched the history of the Romanian people from a double perspective: ecclesiastical and laical. A researcher of objective causality, Péter BOD synthesized the failures and degeneration of the romanian religious Union under the pressure of confessional revolts.

VARIATIONS ON A VIRGIL-THEME, FROM THE AENEID TO BRODSKY'S AENEAS AND DIDO AND ITS FURTHER PARAPHRASES

Joseph Brodsky, the Russian-American Nobel Prize-winner poet-essayist-professor is such an everyday companion of my life, as one of his poetical 'godmothers', Marina Tsvetaeva. My original intention – when thinking about this topic – was to compare his famous Virgilian imitation with István Baka's great and my own humble contribution, both based partly upon the *Aeneid*, partly upon Brodsky's text. But in a later phase of my preparatory work it became obvious that I can't spare a very different and rather detailed introductory part, about Brodsky's relationship to Aeneas, one of the most widely known 'displaced persons' of the antique world. Oddly enough, Joseph Brodsky composed his great imitative poem on the fourth part of the *Aeneid* at the age of 29, three years earlier than the beginning of his own involuntary exile to the USA. The importance of the question of Brodsky's pre-exilic interest in such a classical hero-in-exile figure can be indirectly strengthened by the fact that his probably closest fellow-poet, the Caribbean Derek Walcott (a poet-in-exile himself!) also composed an epic poem close to the *Aeneid*, though this author denied his connections with this ancient source of numerous modern poets.¹ It is almost evident that the 'non-Latinist' Walcott was directly or indirectly influenced by his spiritual brother's significant poem when composing his own *Omeros*. Returning to Brodsky, let me quote his own words and the comments of George L. Kline who was the translator of the first American volume of his poems² and the first American 'prophet' of his art: 'Joseph Brodsky has said (in an interview): »Perhaps exile is the poet's natural condition... I felt a certain privilege in the coincidence of my existential condition with my profession.« Growing up in Leningrad, the most deliberately willed and un-Russian of cities was a rehearsal for the condition of exile: »If it's true that every writer has to estrange himself from his experience to be able to comment upon it then the city (St Petersburg/Leningrad), by rendering this alienating service, saved them a trip.«³

Though professor Kline refers to our poet's being an inhabitant of un-Russian (because far too cosmopolitan, far too classicist to be truly Russian!) St Petersburg/Leningrad as a *rehearsal of exile*, we can also consider his Virgilian imitation as a very important moment of this long and painful rehearsal.

A great French-Swiss expert of his poetry emphasizes the ironic nature of Brodsky's journeys into the world of ancient Greece and Rome, according to him, these poems, with all their nostalgias and invisible tears, are able to maintain a healthy 'dryness' and the status of self-defence: 'The decapitated, antique statue with the sumptuous folds of its tunic (just think of the broad Greek tunic of Aeneas in our discussed poem! – É. P.) or peplum which at one and the same time reveal and conceal the body, seems to me the fundamental image... The marble toga is the unveiling of the body, modesty eternalized in stone – and total impersonalization....'⁴ The problematic of exile played such an important role in Brodsky's art that David M. Bethea dedicated a whole volume to it – which proved to be a key to Brodsky's sometimes

¹ Mary FULLER, *Forgetting the Aeneid*, American Literary History, Vol. 4. No. 3., Autumn 1992, 517–538.

² Joseph BRODSKY, *Selected Poems*, translated by George L. KLINE, Harper and Row, New York – Evanston – San Francisco – London 1973, 70.

³ George L. KLINE, *Variations on the Theme of Exile*, in: *Brodsky's Poetics and Aesthetics*, ed. by Lev LOSEFF and Valentina POLUKHINA, St Martin Press, New York, 1990, 56–89, 56.

⁴ Georges NIVAT, *The Ironic Journey into the Antiquity = Brodsky's Poetics and Aesthetics*, Lev LOSEFF and Valentina POLUKHINA (eds), New York, St. Martin's Press; London, Macmillan, 1990, 89.

extravagant attitudes as well. Its title reveals something very similar to the above mentioned 'rehearsal-method', even in its title: 'Joseph Brodsky and the Creation of Exile.'⁵ In the polemical introduction of this book we find Virgil's name at the beginning of the enumeration of his basic readings as a proof of a highly individual canon: "...we should always recall that he has never sought solidarity with any group or *interpretive community* other than his own private *dead poets' society*. Homer, Virgil, Ovid, Martial, Catullus, Horace, Dante, Donne, Mandelstam, Akhmatova, Tsvetaeva, Auden, Frost, Lowell – these are his jury of poets, his writing must meet their standards. *Joe Brodsky's list of good books*, a two-page photocopy of more than a hundred texts central to Western civilization, enjoys legendary status among Brodsky's literature students at Mount Holyoke.⁶ In this enumeration we find three great poets who – without exception – produced their own Virgilian imitations: Auden, Frost and Lowell. As we learn from Sven Birkert's article – and from numerous other sources – exactly these three literary guardian angels gathered around him straight after his exile, moreover as a 'freshman' of his new world he could immediately appear at a London poetry festival, together with Lowell: 'Auden promptly got the young poet invited to the Poetry International festival in London; there Brodsky met a galaxy of celebrated poets and shared the reading podium with Robert Lowell.'⁷ If we read Lowell's great poem, entitled *Falling Asleep over the Aeneid* we feel a deep similarity with Brodsky's much later Virgilian imitation. This earlier poem is an important item of the American cult of this Roman author: an old man in Concord forgets to go to the morning service. He falls asleep, while reading Virgil, and dreams that he is Aeneas, at the funeral of Pallas, an Italian prince...: 'I hold / The sword that Dido used. It tries to speak, / A bird with Dido's swarded breast, / Its beak / Clangs and ejaculates the Punic word...'⁸ Lowell's great poem is successfully mingling the elements of American history with some episodes of the *Aeneid*. This poem can remember us of an American academic event: a conference, organized by Sarah Pence, entitled: *Poets and Critics Read Virgil*. Brodsky – just one year before his death – played an important role in it; he was one of the keynote speakers. In the later volume of this conference Lowell's above mentioned poem is discussed with great respect by a poet-critic, J.D. McCaltchy: 'Pallas on his pyre, his head wrapped in Dido's gold-woven cloth, the trophies of war piled over the naked youth and Aeneas' tight-lipped farewell... it is at such passages that the lines blur. Rarely has a public moment rendered so intimately, nor the private so eloquently modelled into monumental scripture.'⁹

After recollecting some literary historians' and translators' opinion concerning Brodsky's ideas about the status of a poet's eternal exile and also about his Virgilian affinities, let us listen to his personal creed, in an essay of basic importance, entitled *Letter to Horace*. In one of its significant parts he analyzes the Dido-Aeneas love story, this time primarily based upon Ovid's *Heroides*: 'Equally doubtless is that Virgil never read Naso's *Heroides*; otherwise the former's treatment of Dido in the underworld would be less reprehensible. For he simply stashes her away, together with Sychaeus, her former husband, in some

⁵ David M. BETHEA, *Joseph Brodsky and the Creation of Exile*, Princeton University Press, Princeton (New Jersey), 1994.

⁶ David M. BETHEA, *ibid.* 6.

⁷ Sven BIRKERTS, *A Subversive in Verse. Review on the „Collected Poems in English” by Joseph Brodsky*, ed. by Ann KJELLBERG, N.Y., Farrar, Strauss and Giroux, 2006, New York Times, September 17, 2000. <http://www.nytimes.com/2000/09/17/books/a-subversive-in-verse.html?pagewanted=1> (29.12.2009.)

⁸ Robert LOWELL, *Falling Asleep over the Aeneid*, in: *The Oxford Book of American Verse*, chosen and with an introduction by F. O. MATTHIESSEN, OUP, New York 1950, 1103–1106.

⁹ Sarah SPENCE, *Poets and Critics Read Virgil*, New Haven and London, Yale University Press, 2001, reviewed by Richard F. THOMAS, Bryn Mawr Classical Review, 2001, 12. 22. <http://bmcr.brynmawr.edu/2001/2001-12-22.html> (29.12.2009)

remote nook of Elysium, where the two forgive and console each other. A retired couple in an old people's home out of our hero's way. To spare him agony, to provide him with a prophecy. Because the latter makes better copy. Anyhow, no second corporeality for Dido's soul.¹⁰ This essay was written in 1995, the Russian original of his *Aeneas and Dido*-poem in 1969. More than a quarter of a century is the gap between these two works, but what a similarity in the tone, in the poet's attitude and also in his intentions. Namely, to mollify the tragedy of Dido, the Carthaginian queen, with the cool logic and dry irony of his typical diction, instead of the usual, often maudlin and too operatic interpretation of this legend on a great love. His Virgilian colleague (another poet-in-exile!) and tutor at the beginning of Brodsky's life in the Western world, W.H. Auden greeted Kline's translations and the Russian poet's debut in the English-speaking world with the following lines: 'One demands two things of a poem. Firstly, it must be a well-made verbal object that does honour to the language in which it is written. (Or even: translated into! – É. P.) Secondly, it must say something significant about a reality common to us all, but perceived from a unique perspective. What the poet says has never been said before, but, once he has said it, his readers recognize its validity for themselves.'¹¹ Professor Kline's translation follows the original title: the Trojan hero's name stands first. The 'unique perspective' is obvious on reading this very meticulous and dense poem:

Joseph Brodsky: *Aeneas and Dido* (excerpts)

The great man stared out through the open window;
but her entire world ended at the border
of his broad Grecian tunic, whose abundance
of folds had the fixed, frozen look of seawaves
long since immobilized.

And he still stared
through the wide window with a gaze so distant
that his lips seemed to freeze and form a seashell,
one that concealed an inward, muted roar.
the shimmering horizon in his goblet
was motionless.

But her vast love appeared
to be only a fish, a fish which yet
might plunge into the sea after his ship,
knifing the waves with its slim supple body....¹²

Without supposing any 'male chauvinism' or male arrogance on the author's behalf, or without any female arrogance in my comment, I have to announce that Aeneas is the absolute main character in this poem; Dido is such an episodist whose tragedy is of secondary importance. You may ask, why? We can risk only one interpretation: because to Brodsky – after his bitter one and a half year of exile working as

¹⁰ Joseph BRODSKY, *Letter to Horace = On Grief and Reason, Essays*, Farrar, Straus, Giroux, N. Y. 1996, 428–485, 445–446.

¹¹ Wystan Hugh AUDEN, Foreword = Joseph BRODSKY, *Selected Poems*, translated by George L. KLINE, Harper and Row, N. Y. – Evanston – San Francisco – London 1973, 9.

¹² Joseph BRODSKY, *ibid.* 70.

a woodcutter (1964–1965) – the personal loss of Aeneas could have been a greater tragedy than that of Dido's. He lost Troy, his country, and began his painful loitering, his search for a new homeland. That is why we – even we, female readers – can't blame our poet for this seemingly cruel, disdainful and emotionally neutral metaphor:

'But her vast love appeared / to be only a fish...' That is why we can't hate 'the great man' either, to whom his search for a new home meant more than the ardent passion of a great woman. To those who still look upon Brodsky as a 'Dido-hater', let me mention another Brodsky-essay, entitled *In Memory of Stephen Spender*. He very tenderly mentions in it some precious items of his former Russian household, among others a recording of Purcell's *Dido and Aeneas*, sent to him by Stephen Spender himself, smuggled to the Soviet Union by Anna Akhmatova, Brodsky's other 'poetical godmother' who visited Oxford in 1965. Between 1965–69 Brodsky's soul could have been filled with love and sympathy, for Dido, who plays the most important role in Purcell's opera. In its music and libretto much more attention is paid to her than to the homeless Trojan hero.¹³ Finally, let us look into the most authentic background story of this Brodsky-poem, told by the author himself in an interview, from the early phase of his American period, from the summer of 1973: 'Brumm: Who are your Dido and Aeneas? Brodsky: They are mythical personages. This is the first difference. If it's close to Cavafy, that's fine but I don't think I wrote this poem because of him. I remember very well what influenced me. There were two things. The first was Anna Akhmatova's cycle about Dido and Aeneas. This was a sequence of love poems about her separation from her beloved. She embodied herself in Dido (that's what I did in my version! – É. P.) and the man was some kind of Aeneas... The second thing which more or less moved me to write about that was Henry Purcell's opera, *Dido and Aeneas*. There was a certain aria which Dido sings that was so penetrating, so moving, so despairing, I remember this when Elizabeth Schwarzkopf sings, 'Remember me'. It sounds absolutely incredible. There were a couple of reasons why I wrote this poem. Moreover, this is not a love poem. *Dido and Aeneas* is a poem about destruction – the destruction of Carthage which happened before it happened in the flesh. It's rather a historical poem in some sense. Aeneas left Dido. She didn't want him to leave, but he did. But in some centuries afterward came to destroy *Carthage*. So you see what love is and what betrayal in love is. The consequences are usually invisible but I was trying to make them more or less visible...' ¹⁴

Another quarter of a century passed after Professor Kline's interpretation, and a young Russian-American expert of classical philology – whose parents were Brodsky's personal friends –, Zara M. Torlone translated this poem again. As she told me in a letter, she is always ready to illustrate his essays, articles with her own adaptations. It happened so in the case of her very remarkable *Classical Myth in Joseph Brodsky*. This excellent work clarifies many details of the Dido-Aeneas relationship in Brodsky's poem: 'However, in Brodsky's poem, Aeneas is the focus of the work and Dido his shadow, almost an annoying obstacle to his divinely inspired designs. Here Brodsky's classical theme evokes two radically different views of love: "his" and "hers". The two contrasting perspectives are described in terms of "movement" and "immobility". The recurrent imagery of the sea only intensifies Aeneas' temporary immobility: his tunic is like a sea that has stopped its continuous motion, his lips resemble a seashell, the horizon reflected in his goblet is the sea horizon, and he himself is a ship which Dido (the fish) is ready to follow. The contrast to this picture of his immobility is immediately followed by the description of her emotional state.

¹³ Joseph BRODSKY, *In Memory of Stephen Spender = On Grief and Reason*, Farrar, Straus, Giroux, N. Y. 1996, 459–484, 460.

¹⁴ Anne-Marie BRUMM, *The Muse in Exile: Conversations with the Russian Poet, Joseph Brodsky*, Mosaic 8:1 (1974 Fall) 229–246.

Her love is full of motion, speed and impulsiveness. But as his plans are set into motion, her mobility will freeze. ... Aeneas of Brodsky's poem is departing on an important journey where there is no place for her. In fact, Dido is only referred to only as "she", whereas Aeneas is twice described as a "great man" ... The Vergilian grandiosity of epic design has no place in Brodsky's lyric intending to show the final separation between man and woman. Aeneas pays a private price for national greatness, one of personal loss and forsaken love.¹⁵ Back to the old and new translations: the basic difference between the two interpretations can be seen in the reversed order of the names in the title. The one generation younger female translator probably intended to 'correct' Brodsky's original Russian title, with this change in the order of the two names: ¹⁶ *Dido and Aeneas*.

Dido and Aeneas by Joseph Brodsky

The great man stared through the window
but her entire world ended with the border
of his broad Greek tunic, whose abundant folds
resembled the sea on hold.
And he still stared out through the window, and his gaze
was so far away from here, that his lips were immobile
like a seashell where the roar is hidden, and the horizon
in his goblet was still.

But her love
was just a fish—perhaps which might
plunge into the sea in the pursuit of the ship,
and knifing the waves with the supple body,
perhaps yet overtake him—but he,
he in this thoughts already strode upon the land.
And the sea became a sea of tears.
But, as one knows, precisely at the moment
of despair, the auspicious wind begins to blow.
And the great man left Carthage.
She stood before the bonfire, which her soldiers
had kindled by the city walls,
and she envisioned between the flame and smoke of the fire
how Carthage silently crumbled
ages before Cato's prophecy.

Translated by Zara M. Torlone

I would not risk interpreting it as a feminist gesture, but rather as a gesture of compensation on behalf of a femaletranslator/literary historian: to offer a more noble position to a martyr of love. In other words: MsTorlone intended to restore Dido's position and tried to depict her as a heroine – and not as an

¹⁵ Zara M. TORLONE, *Classical Myth in Joseph Brodsky*, in: *Classical and Modern Literature*, 23/1 (2003) 95-114, pp. 105, 107.

¹⁶ Joseph BRODSKY, *Dido and Aeneas*, translated by Zara M. TORLONE, <http://nauplion.net/DIDO.html> (29. 12. 2009)

Everywoman, a plain, unnamed ‘she’. The same attitude can be witnessed in the probably best translation of this poem, created by István Baka, the poet laureate of Szeged, a quasi-Virgilian, exile-near character himself. Baka, the best Hungarian translator of the best of Russian poets, offers us a great invention in his own version: „Dido szerelme / halacska volt csak” – ‘The love of Dido was but a small fish...’¹⁷ This diminutive attribute – small – does not follow the Russian original, but it follows – with great empathy – the author’s original intentions. Namely: to reduce the tragic features of this classical ‘grand passion’, in order to defend Aeneas, the seemingly cruel and carrier-hunter ‘womanizer’. But István Baka went much further: after translating – or while translating – a rich collection of Brodsky’s poems, he risked to wear Brodsky’s mask when writing a great poem of his own, entitled *Aeneas and Dido*. Thanks to Baka’s (and also my own) excellent British-Hungarian translator, Peter Zollman, this poem can be read in English as well. Baka’s intention was an extremely unusual one: to describe the tasteless days of Aeneas in Rome, with his passive and neutral young wife, Lavinia who was unable to offer him a new home instead of Troy, the lost homeland:

István Baka: *Aeneas and Dido* (excerpts)

Our bed. Lavinia slumbers. Not a stir.
She’s younger, firmer-fleshed than you could claim,
yes, but flames that turn the human frame
into an altar, have never burnt in her.

Conceiving and bearing without any joy,
she fills up like a larder every year.
My sons will be cold eyed, puzzling to hear,
all Latin speakers and strangers to Troy.

God save my new, still unimportant place.
Why do I miss my Troy much less than Carthage?
Although I’ve lost most of my valiant band,

why you alone enjoy the moot advantage
of me still yearning after your fading grace?
Dido, my gracious queen, I hate this land.

translated by Peter Zollman

Baka’s paraphrase gave me the idea to re-create his poem and also Brodsky’s one in an imitative verse, this time primarily from Dido’s perspective, or in Dido’s mask. This very poem became the title-giving one of my eleventh volume of poetry: *Dido’s Last Message*. Its frontispiece was painted by Márton Barabás, under the very strong influence of Purcell’s ‘Dido-friendly’ opera. This much shorter and surely weaker imitation of mine also has an English version, thanks to Bernard S. Adams, an excellent interpreter of Miklós Bethlen and Bethlen Kata and other early modern Hungarian authors.

¹⁷ Jozsif BRODSZKIJ: *Új élet*, BAKA István fordításában, Jelenkor Kiadó, Pécs 1997, 18.

Éva Petrőczi: Dido's Last Message

*„Our bed, Lavinia slumbers. Not a stir.
She's younger, firmer fleshed...”*

Baka I.: Aeneas and Dido

I see you weary of Lavinia
and every fibre of your being
cries out for me, for Dido.
for me, who no longer am in

the first flush of youth, but am
destiny attained
and left forlorn,
she who so has loved

the man of Troy
that even from afar it pains his eyes,
salt-soaked and beauteous,
that he will never see me more.

Beneath me wails the pyre
on which you too, my love, are burnt.
You too, my love, though you live on:
an empty, frigid sea-shell of yourself.

(Translated by Bernard S. Adams)

I am very much contented with his version, apart from the closing line in which he has changed the ‘empty sea-shell’ of my original text into ‘frigid shadow’. Through this radical change the seaside scenery – which is of basic importance from Virgil’s time until now – totally disappears. My own version is partly the result of the seminars and doctoral school tutorials where I had the privilege to analyze Brodsky’s prose and poetry with my students. It does not mean – I hope, at least – that my small poetical effort is just a barren appendix to the precious works of my predecessors. I hope it is evident to the listeners/readers of my Dido-poem that I intended to throw light upon the afterlife of Aeneas from an undoubtedly feminine perspective. In other words: to show his personal fiasco when trying to find the lost homeland without Dido, the only woman who could be his home, his shelter. I do not blame the hero of Troy, one of the legendary founders of Rome, but the sad results of self-denial must be described sometimes. The other basic idea of my work is a plain, but rather up-to-date one: glory to the strength, to the splendour of youth, but the altar-building, the stone-melting passion of riper age can’t be neglected; not even nowadays, when to be aged is considered to be a shame, a sin.

I started my survey with quoting from a few theoretical works on Brodsky, and then I turned to some examples of poetical practice. Finally, let me return again to theory, to Dryden’s words from *The Preface*

to *Ovid's Epistles*. The steps of text-transformation in this famous preface can be perfectly illustrated by the translations and variations mentioned in my presentation. Dryden – the most famous English translator of the full text of Virgil's *Aeneid* (1697) – offered three categories which seem to be clear-cut and logical even nowadays: 'All Translation I suppose may be reduced to these three heads. First, that of Metaphrase, or turning an Author's word by word, and line by line, from one language into another. [G. L. Kline's and Zara M. Torlone's Brodsky-translation belongs to this category.] The second way is that of Paraphrase or Translation with latitude when the Author is kept in view by the Translator, so as never to be lost, but his words are not so strictly follow'd as his sense, and that too is admitted to be amplified, but not alter'd. [It's the case of Baka's translation.] The third way is that of Imitation, where the Translator (if now he has not lost that Name) assumes the liberty not one to vary from the words and sence [sense], but to forsake them both as he sees occasion: and taking only some general hints from the Original, to run division on the ground-work, as he pleases.'¹⁸ (The latter group can be illustrated by Brodsky's, Baka's and finally by my own poem.) Dryden – thanks to his genius and wisdom – did not blame any of these types of poets when recreating a grand theme. All of them can have a reason for existence, if they are not false and cheap. And, besides, variations guarantee the survival of the most important representations of world-literature. In this continuity the very often unjust and rude 'major poet', 'minor poet' labels disappear and only pure poetry remains. That is why I do not feel like an intruder when stepping into the everlasting footprints of Virgil, Brodsky, Lowell, Baka and the other nobilities of the Dead Poets' Society.

Abstract

Joszif Brodskij "Dido és Aeneas" című versét 29 évesen, három esztendővel kényszerű amerikai emigrációja előtt írta, mintegy "lelki főpróbaként" a hontalanság elfogadására. A parafrázis nyersanyagát Vergilius Aeneisének negyedik része szolgáltatta, a festmények sokaságán, Purcell operájában stb. Megjelentett szerelmi dráma, amelyben a trójai hős – épp a honvesztés állapotában – beleszeret Dido királynőbe, de hamarosan elhagyja, mert üzi az új haza – Róma – megalapításának kényszere. Joszif Brodskij (angolul: Joseph Brodsky) Nobel-díjas orosz-amerikai költő-egyetemi tanár eredeti és új hazájában is "deáktalan", azaz nem latinos kultúrájú ország lakója volt, mégis bizvást nevezhetjük a "leglatinosabb" huszadik századi költők egyikének.

A számára legfontosabb költők sorában ott találjuk Vergilius mellett Catullust, Ovidiust és Martialist, s jellemző az is, hogy egyik kötetének igen kifejező latin címet adott: "Post aetatem nostram". Választása, latinosság-mániája nem egyszerű különység, elitizmus volt, hanem sok versében a hanyatló Róma képeivel érzékeltette a széteső szovjet birodalom légkörét. Visszatérve jelen versére: ő, mint annyi poéta a világirodalomban, Aeneas szemszögéből láttatja a történetet. Így írta tovább az ő versét Brodskij kiváló magyar fordítója, sok szempontból már-már alteregója, Baka István költő-műfordító is. Ezt a "férfiszempontú" olvasatot törte meg tizenegyedik verseskötetem címadó költeménye, a "Dido utolsó üzenete", amely a szerencsétlen sorsú szerelmes asszony szemszögéből láttatja a történetet, vállalt szereplőként. A dolgozatban amerikai klasszika-filológusok írásai mellett felhasználtam a legkiválóbb Brodskij-szakértők, -fordítók munkáit, Kevin L. Kline-től Zara M. Torlone-ig.

¹⁸ John DRYDEN, *From the preface to Ovid's Epistles*, in: *The Translation Studies Reader*, ed. by Lawrence VENUTI, Rutledge, New York – London 2006, 38–63, p. 38.

Németh György

EGY ÁLRUHÁS SOROZAT

Tituli Aquincenses. Volumen I. Tituli operum publicorum et honorarii et sacri.
Cura Péter Kovács et Ádám Szabó. Pytheas, Budapest, 2009. 406 old.

Magyarország az álruhás kiadványsorozatok országa lett. Megindul egy szépreményű forráskiadvány egy kiadónál, meghatározott szerkesztőkkel, formátummal és tematikával, majd megkezdí vándorlását kiadóról kiadóra, megváltozik a címlap, a szerkesztő, a cím és olykor a kiadvány nyelve is. Mindennek oka többértű: személyi konfliktusok, pénztelenség, egyes kollégák feltűnő közömbössége a határidők és a minimális szakmai elvárások iránt, és a lista még bővíthető. Ez persze nem teszi könnyűvé a felhasználók dolgát, hiszen itthon mégcsak fűlünkbe juthat az információ arról, hogy a következő kötetet hol és milyen címmel keressük, a külföldi kollégák helyzete azonban kilátástalan, és mindez nem is kedvez igazán nemzetközi megítélésünknek.

Az egyik ilyen sorozat a *Fontes Pannoniae Antiquae*, ami a magyar ókortudomány utóbbi évtizedeinek talán egyik legfontosabb vállalkozása. A kötetek színvonala nem sínylette meg a sorozat *Odysseiáját*, az egész szomorú történet mégsem kedvez az olvasóknak. Hiszen könyveket kiadóktól rendelünk, az első két kötet kiadója azonban más, mint a második két köteté, az ötödiknek pedig nincs is kiadója, csak a kiadásban közreműködő cég van feltüntetve.

A másik sorozatnak, amelynek története évtizedeken ível át, sorsa még viharvertebb. A *Römische Inschriften Ungarns* (RIU) 1972-ben indult az Akadémiai Kiadónál, azzal a céllal, hogy a CIL III. kötetének megjelenése óta tömegesen előkerült, magyarországi lelőhelyű római kőfeliratokat földrajzi rendben közlétegye (az első kötet *Savaria*, *Scarbantia* és *Arrabona* anyagát tartalmazta). Az első szerkesztők, Barkóczy László és Mócsy András eleve nemzetközi olvasóközönségre számítottak, ezért a német nyelvű kiadás mellett döntöttek. Döntésükben saját nyelvismeretük mellett nyilván szerepet játszott az is, hogy a dunai limes feliratai iránt várhatóan Ausztriában és Németországban lesz a legnagyobb az érdeklődés. Az egyes kötetek – a bevezetőben jelzett okoknál fogva – egyre vontatottabban követték egymást, míg a 6. kötet kiadót váltott, és 2001-ben az Enciklopédia Kiadó és a bonni Habelt közös kiadványaként látott napvilágot (*Aquincum* és *Gorsium* territórium). Az eltelt harminc év számos új felirattal gyarapította műzeumainkat, ezért 2005-ben indokoltnak látszott – a barbaricumban talált anyag mellett – az előző kötetek kiegészítését, supplementumát is közzétenni. A Kovács Péter szerkesztette kötet változatlanul az Enciklopédia Kiadó – Habelt párosnál jelent meg, de *Tituli Romani in Hungaria Reperti* (Supplementum) címmel. Német könyvtárak és nemzetközi szakfolyóiratok ugyanakkor RIUS, vagyis RIU Supplementumként emlegetik a kötetet. Az első 7 kötet mutatói a *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* lapjain található meg két részletben, ami a felhasználhatóságnak ugyancsak kevésbé kedvez. Ezek után látott napvilágot 2009-ben a Pytheas Kiadónál a *Tituli Aquincenses* (TitAq) első kötete, ami voltaképpen a RIU 8., *aquincumi* kötetének az első fele lenne, de már nemcsak a cím, a szerkesztők (Kovács Péter és Szabó Ádám), a kiadó, hanem a formátum és a nyelv is megváltozott: a praefatiótól a kommentárokig minden latinul íródott. Talán érdemes lenne elgondolkozni azon, hogy ez helyes döntés volt-e, milyen mértékig lehet elvárni a kötetet leginkább használó régész kollégáktól és egyetemi hallgatóktól az ilyesfajta szakmai latin ismeretét, de erre azt is válaszolhatjuk, hogy a CIL is latinul kommentál, aki ókorász, annak pedig ennyit feltétlenül meg kell érteni. Meg aztán tudjuk jól, hogy ugyanez a csapat készíti a CIL III. új

kiadását, és fölösleges munka lett volna nagyjából ugyanazt a szöveget egyszer németül/angolul, és egyszer latinul közzétenni.

Az új kötet összesen 497 feliratot tartalmaz, a következő rendben:

Tituli operum publicorum 1–18.

Tituli honorarii 19–28.

Tituli sacri 29–497.

Vagyis láthatóan a legnagyobb részt az oltárkövek és istenségeknek szóló dedikációs feliratok teszik ki. Apróbb töredékeknél a tartalom eldöntése természetesen bizonytalan, ezért a 488. felirattól kezdve ilyen címekkel találkozunk: tit. sacer?, tit. sacer vel honorarius (495), tit. sepulcralis vel sacer (497). Van olyan eset is, amikor számomra az is kérdéses, hogy egyáltalán feliratnak tekinthetjük-e a 7,7x6x6 cm méretű kövecskét, amelyen mindössze három egymást csillagszerűen metsző vonal látható. Kiegészítési javaslat: * (*Soli?*). Lehet, hogy helyesebb lett volna ezeket a nehezen azonosítható feliratokat külön csoportosítani, mondjuk incerta címmel.

A szellemesen megfogalmazott latin nyelvű kommentárok olykor elgondolkodtatnak a magyarországi múzeumok belső rendjéről. A 475., mindössze négy betűs felirat (IVL D) bevezetőjét idézném: „Adhuc latet. Budapestini, Óbudae repertum esse videtur, quia in Museum Aquincense fuit portatum ... Hodie ibidem in parte meridionali lapidari orientalis (in depositorio) stare debet, ubi frustra quaesivi.”

A 497 felirat összlétszáma valójában kevesebb, mivel több palimpszeszt felirat két számon is szerepel. Ha pl. fellapozzuk a 481. feliratot, a fényképen (amelyet sok más kiváló felvételhez hasonlóan Ortolff Harl készített) az oltárkö D M rövidítésén kívül még hat sor végén látunk gondatlanul kivésott betűket, de a leírásban csak a Dis Manibus szerepel, és az információ, hogy a többit a 366. feliratnál találjuk meg. És ott valóban meg is találjuk ugyanazt a fényképet, valamint a Severus kori felirat maradványait, csak egy információt nem: hogy a jól látható D M feloldásáért a 481. felirathoz kell lapoznunk.

Kisebb elírásokat a nyomtatás után maguk a szerkesztők is észleltek, pl. a 3. felirat a fényképen jól olvasható első sora (IMP•CAESARI) a kiadásban Imp(eratori) Caes(ari) alakban szerepel, amit csak az utolsó lap után kötött Corrigenda javít ki. De az interpunctio ott sem szerepel. Miért?

Természetesen igazságtalan lenne elvárni, hogy egy közel 500 feliratot tartalmazó corpusban semmi hiba ne legyen, ebben is található az említetteken kívül még jó néhány. Valami örömet a recenzenseknek is kell okozni, ha nem elég nekik egy elegáns megjelenésű, gondosan szerkesztett, hiánypótló kötet, ami, a publikálás hányatottságai ellenére, remélhetőleg minél nagyobb számban megtalálja olvasóit.

A végére azonban tartogatok egy igazán jó hírt is: a második kötet nyomdakész állapotban várja, hogy az érdeklődők mihamarabb kézbe vehessék. Remélhetőleg öröklí majd az első kötet valamennyi erényét, és fogyatkozásai azénál is csekélyebbek lesznek.

Tóth Zsuzsanna

ORPHEUS BÚCSÚZIK.

TANULMÁNYKÖTET SARKADY JÁNOS EMLÉKÉRE

Szerkesztette: Fehér Bence és Könczöl Miklós
Budapest, 2007. Károli Egyetemi Kiadó

A Károli Gáspár Református Egyetem Ókortörténeti Tanszékének gondozásában már számos mű jelent meg az ókortudomány témaköréből. Az „*Orpheus búcsúzik*” is ezt a hagyományt kívánja folytatni. A kötet tisztelegés az elhunyt Sarkady János professzor, a református szellemiségű bölcsészkar egyik alapító tagjának életműve előtt. A tanszék oktatói ezzel a könyvvel kívántak adózni a kiváló tudós és pedagógus emlékének.

A professzor úr halálának első évfordulója alkalmából megjelent, felépítésében rendhagyó emlékkötetben nem csak a kollégák, barátok, tanítványok írásait olvashatjuk. A mű különlegessége, hogy közreadták benne Sarkady János utolsó, az orphikusokról szóló, kéziratban megmaradt és egy szöelválasztásnál megszakadt, soha be nem fejezett írását. A posztumusz megjelent tanulmánytöredék vált végül a kötet címének ihletőjévé. A címlapon látható, lantot pengető, csonka kykladikus idol pedig egyben szimbolizálja egy alkotó elme munkájának törekenységét és örök érvényűségét.

A könyv másik sajátossága egy részben fakszimilében közreadott levélgyűjtemény. A levelezést a Debrecenben tanuló egyetemi hallgató Sarkady János folytatta, Budapestre került barátaival, Bognár Györggyel és Tökés Lászlóval. Az 1945–1950 között született levelek ennek a változó kornak olyan történeti dokumentumai, amelyek élénk tárják a háború utáni időszak ifjúságának életét, mindennapi történéseit a híres Eötvös Kollégium feloszlásáig. Az *Orpheus búcsúzik* ezen része tudománytörténeti forrásmagyként is használható.

A köteten keresztül az olvasók megismerhetik a tudóst, a kutatót, és az embert is, aki számos olyan összefüggést látott meg több, mint két és fél ezer év távlatából, amelyek a század egyik kiemelkedő magyar ókortörténészévé avatták. Sarkady János életére Ritoók Zsigmond, pedagógusi munkásságára Nemes Zoltán emlékezik.

Az emlékkötetben megjelent tanulmányok között olvashatunk ókortörténeti, klasszika-filológiai dolgozatokat Fehér Bence, Havas László, Hegyi Dolores, Kertész István, Könczöl Miklós, Németh György, Sárközy Miklós, Szepessy Tibor, Szlávik Gábor, Takács Levente, Tegye Imre, Töttös Csaba tollából. Valástörténeti és hermeneutikai tanulmányokat publikált Adamik Tamás, Bolyki János, Fabinyi Tibor, Kovács Péter, Tóth Anna és Prohászka Péter. Középkori és koraujkori történeti témát választott Sz. Jónás Ilona és Barta János. Művészettörténeti, régészeti és néprajzi cikkek szerzői T. Bíró Mária, Darab Ágnes, Gesztelyi Tamás, Lőrincz Barnabás és Visy Zsolt. Az ókori keleti kutatásokat Kőszeghy Miklós írása képviseli. A kötet egyben mintavétel, pillanatkép arról, hogy milyen témakörök foglalkoztatták a hazai ókortudósainkat a második évezred elején. A hajdani barátok, kollégák és tanítványok kivétel nélkül friss, ezen emlékkötet számára megírt új eredményeikkel jelentkeztek. A budapesti, debreceni, pécsi, miskolci, piliscsabai bölcsészkarok oktatóinak közreműködésével megvalósult kiadvány, a közel 30 szerző és az általuk képviselt széles tudományos spektrum híven tükrözi Sarkady János széles körű ismertségét és tekintélyét.

Az egyetemisták és fiatal kutatók számára külön érdekes lehet, hogy a kötetet Sarkady János harminc-ötven oldal terjedelmű szakirodalmi bibliográfiája teszi teljessé.

Bíró Mária

ANTIK ÁLMOK ÁLMODÓJA.

SARKADY JÁNOS ÉLETÚTJA, TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGA,
SZAKIRODALMI ÉS FORDÍTÓI TEVÉKENYSÉGE.

Szerkesztette:

Nemes Zoltán. Debrecen, 2009

A Debreceni Egyetem Tudós professzorai I.

A sorozat első kötetének a megjelenése a Debreceni Egyetem centenáriumi eseményei előkészületeinek egyik lépése. Ez az az egyetem, amelynek helyi gyökerei a debreceni Református Kollégiumig vezetnek vissza, iskolateremtő oktatói közül sokan később is ebből a magyar református szellemiségből merítettek. Az egyetem ezen professzorainak sorába tartozott Sarkady János is, így a róla készült tanulmánykötet bemutatása a Károli Gáspár Református Egyetem Történettudományi Intézetének most induló folyóirata számára örömmel vállalt kötelessége.

A Nemes Zoltán által készített összeállítás első részében Sarkady János életútjának igen részletes feldolgozását olvashatjuk. Szerencsénkre a szerző a történeti források közül még szinte teljes egészében orális forrásokra támaszkodhatott, ill. írott forrásainak, kordokumentumainak többségét is meg tudták erősíteni és hitelesítették az élő szemtanúk. A gyermekkorról és a tanulóévekről a testvérek és osztálytársak beszámolóiból értesülünk. Egyetemi pályafutásának, majd az egyetemről való kitiltásának és rehabilitációjának az ábrázolása talán életszerűbb lenne, ha itt is többször kapnának szót az események szereplői, ellenfelei (bár ezek kevesen voltak) és támogatói.

Több szempontból is tanulságos lehet ez az életút, látnunk kell, hogy egy-egy életpályát milyen erősen determinálnak a korai gyermekévek, a családi hagyományok ápolása, pl. hogy kisfiúként is tudta, hogy az 1700-as évek végén Erdélyben alkotó Kolumbán János ókortörténész leszármazottja. A középiskolai oktatás (a debreceni Református Kollégium) és az ott tanító tanárok, mint a karcagi Szász Béla, meghatározhatnak, determinálhatnak egy egész életpályát. A mai oktatási gyakorlatunkban tapasztalt lehangoló tapasztalatainkkal szemben megdöbbentő, hogy milyen általános műveltséggel rendelkeztek a két világháború között érettségiző falusi, kisvárosi fiatalok, erről osztálytársaival váltott és Tökés László Sándor által szerencsésen megőrzött levelek tanúskodnak.

A monográfia a tudomány- és kortörténészek számára fontos életrajz mellett tartalmazza Sarkady János teljes személyi bibliográfiáját évenkénti bontásban. Szerepelnek benne az általa szerkesztett szöveggyűjtemények, ahol a fordítók neve nem került megadásra, itt Nemes Zoltán szinte „nyomozói munkával” derítette ki ezeket. Helyet kaptak tanulmányainak és fordításainak elektronikus formában megjelent verziói is. A bibliográfiát részletes név- és tárgymutató egészíti ki.

A Debreceni Egyetem ezzel a kötettel tiszteltgett néhai tanára emléke előtt, a KRE Történettudományi Intézete pedig e kötet ismertetése mellett főként az *Orpheus búcsúzik* című tanulmány-gyűjteménnyel emlékezik hajdani professzorára.

Gaganetz Péter:

Tóth Endre:

STUDIA VALERIANA.

AZ ALSÓHETÉNYI ÉS SÁGVÁRI KÉSŐ RÓMAI ERŐDÖK KUTATÁSÁNAK EREDMÉNYEI

Dombóvári Városszépítő és Városvédő Egyesület, Dombóvár 2009.

Tóth Endre a belső erődökben végzett kutatásait ismerteti és értékeli a szépen kivitelezett nagy terjedelmű kötetében. Az újszerű bemutatást annak köszönhetjük, hogy a több éves ságvári és alsóhetényi feltárások jelentős mértékben bővítették ismereteinket a belső erődökről, a szerző ezt egészíti ki saját *itinerarium*-kutatásával. A kötethez csatolt több függelék, tábla és kép előnye, hogy kellő részletességgel látszódnak, nem elmosódottak, nem apró méretűek. Az áttekintő táblázatok mellett a használhatóságot növelte volna egy mutató, amit sajnos nélkülöznünk kell.

A kötet szerkezete jól átlátható, a két erőd bemutatása és a többivel összevetve készített értékelés világosan követhető. A logikus és gondos szerkesztés mellett azonban több elírás, elgépelés, helyesírási hiba maradt a szövegben. Ezek szerencsére értelemszerűen javíthatóak, tehát a szakmai rész értékét nem befolyásolják. A bibliográfiában többször is előfordul ugyanolyan rövidítés kétféle feloldással, de értőn olvasva fel lehet oldani ezt az ellenmondást.

A kötet a ságvári és alsóhetényi ásatások eredményeinek ismertetésével kezdődik. Az erőd elemeit veszi sorra, védművek, kaputornyok stb, belső épületek. Bemutatja a környéket, aztán pedig mindazt, amit az I. építési periódusról megtudhatunk. Ennek alapjait még maguk a rómaiak gondosan kiszedték. Ezt követi a II. periódus ismertetése. A ságvári erődnél a temetők mellett bemutatja az erőd melletti őr-tornyt is. Ennek építését 374 utánra feltételezi, azonban az átfogó értékelésnél, már tényként kezeli ennek II. periódusban történt megépítését. Az alsóhetényi erődnél ismerteti a falakon kívül, de az erőd-höz igen közel feltárt mauzóleumot.

A kötet igazi értéke, erőssége az erődök összevetése, építési típusuk, kronológiájuk, rendeltetésük alapján. A belső erődök esetében két építési periódust határoz meg. Az első, legyező alakú saroktornyokkal és U-alakú oldaltornyokkal jellemezhető periódus idejét a Constantinus-dinasztia idejére teszi, pontosabb keltezést az anyag nem tesz lehetővé. A második periódusban (374 után) átépítették a védműveket, hogy fokozzák a védelmi képességüket: a falakat megvastagították, a tornyokat átépítették, nagyobb méretű kerek oldal- és saroktornyokat építettek. Az átépítés alól kivétel Tác, de megfelelő indoklás alapján a belső erődök közé sorolja. Sorra veszi a földrajzi elhelyezkedésüket, ez alapján vonja le következtetését: az építők célja az erődök elrejtése lehetett. A későbbiekre nézve ez fontos megállapítás, ugyanis innen derül ki, hogy ezek az erődök nem védelmi céllal épültek, de katonai felhasználásra. Az átépítés is így nyer értelmet: egy nagyobb betörés és pusztítás után fokozni kívánták a védelmi képességet. A szerző az erődök beépítettségét összehasonlítja, amit egy jól használható táblázattal is szemléltet. Sajnos a környei erőd esetében a kérdőjelek hiányos ismereteinkre utalnak. A környei erőd esetében alaprajzot nem ad, csak a délkeleti oldaltorony ábráját, szerencsés lett volna egy olyan áttekintő tábla, amelyen a többi erődről is található. Reméljük, az ottani, még nem lezárt ásatások is hoznak további ismereteket. A szerző a laza beépítettségre és az egyszerű épületekre magyarázatot is ad. Fontos észrevétele, hogy a belső épületeket nem építették át. Ezek az ellátást és raktározást szolgálták, nem védművek.

Az erődöknek nemcsak a funkciója vitatott és kérdéses, hanem az elnevezésük is, a szerző a *Notitia Dignitatum* és az útvonalak elhelyezkedése alapján próbálja az erődneveket helyhez kötni. Korábbi lokalizálásokat, magyarázatokat jogosan kérdőjelez meg, és csak valószínűsíti a korai (kora császárkori) településneveket. A késő császárkori elnevezések közül csak Ioviát azonosítja biztosan Alsóheténnyel. A többi esetben csak lehetőségeket vet fel, a kérdéseket nyitva hagyja.

Az V.5 fejezetben a szerző gondosan kiszámolja és megadja, pontosan hány m³ kőre volt szükség egy torony átépítéséhez. Mindezzel a szándéka bizonyítani, hogy a belső erődök átépítése nagyobb munka volt, mint a magyarországi *ripa* szakasz őrtornyainak átépítése. A feltételezett méretek, különösen a magasság esetében, igen bizonytalanra teszik a becslést. Az átépítésnél pedig ott van a kifejtett és kiszedett kőanyag, amit feltételezhetőleg nem szállítottak el (ezzel nem számolt a szerző). A számolást továbbgondolva az I. periódus toronyméretei alapján ki lehet számolni, mennyi kőanyagot használtak fel akkor, ezután már csak az átépítéssel járó bővülést kell figyelembe venni, hogy megkapjuk a két építési állapot közti mennyiségi különbséget.

Ugyanennél a fejezetnél maradt némi következetlenség. A számításnál az oldaltornyok esetében a szerző 13 métert használ, a szöveg további részében 14–15 métert. Visszalapozva a ságvári és alsóhetényi erődök ismertetéséhez, kerestem, hogy milyen méretűek az oldaltornyok, de ezt ott nem említi, csak a kaputornyok leírásánál ad méreteket.

Az erődök összevetése után az alsóhetényi hamvasztásos sírokat veszi sorra és veti össze a karp betelepüléssel. Mivel a hamvasztott halottaknál nehéz megkülönböztetni a helyi és áttelepített lakosokat, jó érzékkel a késő római tárgyi kultúrára tett karp hatást vizsgálja meg, majd a IV. századi besimított kerámiát értékeli, rendszerezi. Foglalkozik még a késő császárkori erődátépítésekkel, számbaveszi a belső, valamint a limes mentén elhelyezkedő erődöket és csoportosítja is azokat típusuk (és az utolsó egységtől eltekintve hozzávetőleges időrendjük) alapján. A tipológiát a tornyok alakja, illetve a kapuelfalazás, erődszűkítés adja. Tárgyalja még a római uralom végét Valeria tartományban. A kötet zárását a feltárásokon dolgozó diákok egyikének beszámolója színesíti.

Szabó Noémi Gyöngyvér

PIUS EFFICIT ARDOR

A MŰVÉSZET ÉRTÉKELESE KÁLVIN MŰVÉBEN ÉS A REFORMÁTUS
KULTÚRÁBAN

Szerkesztette: Békési Sándor

Kálvin Kiadó, Budapest, 2009. 246 oldal, 18 illusztráció

A Református Egyház 2009-ben ünnepelte alapítójának, Kálvin János születésének ötszázadik évfordulóját. Ez alkalomból országszerte számos megemlékezést, kiállítást és tudományos konferenciát szerveztek, és mindezek mellett a hazai könyvpiac is több, a reformátor életét, munkásságát bemutató kötettel gazdagodott. Ebből a sorból emelkedik ki az alább ismertetett, Békési Sándor által szerkesztett tanulmánykötet, amely Kálvinnak a művészetekhez való viszonyát és annak a református kultúrában való megjelenését mutatja be.

A könyv nagy érdeklődésre tarthat számot, hiszen még napjainkban is Kálvinnak, és magának a kálvini reformációnak a művészetekhez való viszonyát kissé sommásan szemléli az általános közvélemény: szinte mindenkinek a puritán, dísztelen református templom fehérre meszelt csupasz falai jutnak eszébe, Kálvin pedig, mint a képi ábrázolások elleni ádáz harcos jelenik meg. Ezt az általános véleményt cáfolja meg a tanulmánykötet, bemutatva, hogy a reformáció a képzőművészeteken kívül a kifinomult beszéd és az ígéhirdetés igényességével milyen nagy hatást gyakorolt nemcsak a korabeli kultúrára, hanem napjaink értékrendjére is.

A kötet nyolc szerző kilenc tanulmányát és egy katalógusát tartalmazza, melyek a jelenlegi művészet-történeti, művészetelméleti kutatások részeredményeiről számolnak be. A szerzők – teológusok, irodalomárok, egyházzenészek, művészettörténészek – a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karán működő Szenci Molnár Albert Egyházművészeti Intézet szervezésében tevékenykedő kutatók. A tanulmányok tematikus rendben követik egymást.

A filozófiai egységet Imregh Monika nyitja. Tanulmányában az itáliai humanista filozófusok, Marsilio Ficino és Giovanni Pico della Mirandola olykor eltérő filozófiai rendszerét és a világról alkotott felfogását mutatja be. Miután Marsilio Ficino latinra fordította a platóni corpust – ezzel együtt elkészítette a *Lakoma*-kommentárt is – Pico is kedvet kapott egy saját *Lakoma*-kommentár írására. E munkájának megjelentetését azonban hánytatott sorsa és az egyháztól elszenvedett üldöztetése miatt már nem érthette meg. Pico azonban még 1486-ban – mintegy „ujjgyakorlatként” a leendő nagy opusa előtt – Girolamo Benivieni *Canzona* című szerelmi költeményéhez – melyet éppen Ficino *Lakoma*-kommentárja ihletett – írt verselemzést és kommentárt (*Commento alla canzona d'amore*). Ebben a munkában megragadta az alkalmat, hogy Ficino „tévedéseit” korrigálhassa. Kimutatható azonban, hogy ezek a „tévedések” inkább Pico fiatalságából adódó ifjonti hévnek tudható be, hiszen a nála jóval idősebb Ficinót több helyen félreértette. Imregh Monika cikkének második felében a *Canzona*-kommentárt elemzi. A költemény témája az emberi és az angyali szerelem, amely „szerelem egy megvalósulási eszköz lesz az ember számára, melynek a segítségével az érzékelhető világ szépségének élvezésétől a magas szellemi valóságok szemléléséhez juthat el.” Picónak ez a kommentárja egyébként abból a szempontból is kiemelkedik, hogy a humanista filozófus ebben a műben támaszkodik a leggyakrabban és a legnagyobb tisztelettel Plótinosz eszméire és személyére.

A kötet szerkesztője, Békési Sándor a Kálvin teológiájában megjelenő poézist vizsgálja. Szerinte Kálvinnál a poézis egy olyan esztétikai tartalommal bíró komplex fogalom, amely a költészetten túl minden

olyan alkotást, cselekedetet és viszonyt is magában foglal, amely tanúsítja Isten teremtmői és megváltói művében való részesedést a Szentlélek által. A poézis azért is fontos, hiszen a reformátor az ismeretelméletnek két útját különbözteti meg: a felszíni (spekulatív) tapasztalatot, amely a világban és a történesekben megmutakozó impressziókkal és felületekkel foglalkozik, és a poétikus (teológiai) tapasztalatot. Kálvin ez utóbbit tartja az ismeretelmélet helyes útjának, amelynek alapja az elmélyülés, a „belelátás”. Míg a felszíni tapasztalat felfogásának „központja” az emberi agy, addig a poétikus tapasztalaté a szívben gyökerezik. Békési Sándor ezután Kálvin *Institutióján* keresztül mutatja be a poétikus tapasztalat megjelenését a teremtésben, a történelemben, majd a Szentírásban. Igen részletesen tárgyalja az istentisztelet liturgiáját is, amely tulajdonképpen a poétikus tapasztalatra adott válasz. Kálvin tudta, hogy ez csakis az ember által alkotott formában valósulhat meg, és így művészi élményt hoz létre, ezért a hangsúlyt inkább a Szentírás szövegére helyezi. A Zsoltárokból találta meg azt a formát, amely nem tér el a spiritualitásból a Szentírás szövegétől. Ezért a zsoltáráneklést visszaemelte korábbi előkelő helyére és nemcsak az istentiszteletek alkalmakor, hanem azon kívül, a magán-áhitatokon is énekelte a gyülekezet. Úgy tartotta Kálvin, hogy a zsoltárokat a Szentlélek tanította meg Dávidnak, így ezeket énekelve, mintha maga Isten énekelne bennünk. A tanulmány második felében az *Institutió*ban található himnusi hangvételű költői betéteket veszi sorra Békési Sándor. A cikket Kálvin egyetlen fennmaradt költeménye, a Győzelmi dal (*Epinichion Christo cantatum*) elemzése és közlése zárja.

A református istentisztelet kialakulását és annak fejlődését két tanulmány mutatja be. Pap Ferenc Kálvinnak az istentiszteletről alkotott felfogását és annak gyakorlatát vizsgálja. Tanulmányát történeti bevezetéssel kezdi, ismertetve a reformátor rövid életrajzát, családi hátterét. Ezt követően rátér az általános európai vallási életre: egészen sötét képet kapunk a korabeli vallásosságról, mintha mindenki teljesen eltávolodott, elidegenedett volna az egyháztól, a szent cselekményektől, úgy vélem azonban, itt kissé somlyán fogalmaz és ezt a kedvezőtlen képet régióként lehet árnyalni. Hazánkban például, közvetlenül a reformáció előtt rendkívül mély lelkeséget tapasztalunk. A viszonylag szép számmal fennmaradt, városi polgárok által, egyházak javára tett végrendeletek, kegyes adományok éppen azt bizonyítják, hogy a vallásosság javában virágzott, a reformáció pedig nagyon hirtelen, komolyabb előzmény nélkül, és igencsak hevesen jelentkezett. Helyesen állapítja meg Pap Ferenc, hogy a reformáció közvetett liturgiai hatása Magyarországon a kezdeti időkben még nem jelent meg. A tanulmány második része kifejezetten a liturgikus cselekményeket és Kálvinnak az azzal kapcsolatos álláspontját ismerteti. Az igaz egyháznak két ismertetőjegye van: az igehirdetés és a sákramentumok (szentségek) helyes kiszolgáltatása. Az egyház tehát e kettő köré szerveződik, azonban ez nincs „helyhez kötve”, hiszen az egyház ott van, ahol Krisztus van és létezése csakis Krisztus jelenlététől függ. Az igehirdetés kapcsán a nemzeti nyelvű istentiszteletek kérdése merül fel. A teljes szentmise liturgia a reformáció előtt latinul folyt (az igehirdetés azonban nem!), és a protestánsok már 1524-ben megtartották az első, teljesen nemzeti nyelvű istentiszteletet Strassburgban. Az úrvacsora kérdésében érdekes módon nem az egy, vagy két szín alatti áldozás került előtérbe a tanulmányban, hanem vételének gyakorlata és gyakorisága. Kálvin az egész istentiszteleti felfogásában az egyház ókeresztény hithagyományát vette alapul és azok folytatóságosságra építve alkotta meg és vezette be az evangéliumi istentiszteletet.

Dávid István az orgonák protestáns közegben való használatát mutatja be. Ez a hangszer a ma ismert formájában tulajdonképpen egyidős a reformációval, a 16. század elejére mind liturgiai, mind képzőművészeti szempontból a templomok részévé vált. Nem volt egységes álláspontja a reformátoroknak az orgonák istentiszteletek alatt történő alkalmazásáról: míg Zwingli csak az igehirdetést és a prédikációt tartotta meg, addig Melancthon és Luther megengedte a hangszer használatát. Kálvin álláspontja nem volt egyér-

telmű, így hívei – mintegy megelőzendő a bajt – lerombolták az orgonákat, amelyeket bálványoknak tartottak. Genfben 1536-ban már orgonatilalmat vezettek be, 18. században azonban ismét elfoglalta korábbi, méltó helyét ez a hangszer, és valóságos orgonaépítési láz vette kezdetét.

A kötet többi tanulmánya a képzőművészetek különböző ágainak a reformációban megjelenő formáival ismerteti meg az olvasót. A sorban az első Lőrincz Zoltán tanulmánya, aki a reformátor képzőművészetekről alkotott álláspontját vizsgálja. Kálvin általában a művészeteket Isten adományának tekintette, azonban ezek terét – úgy tűnik – nem a templomban képzelte el. Már az 1536-ban elkészült *Institutio*­jában közzétett, a 2Móz 20,2 alapján értelmezett Tízparancsolatban a képtilalmat a sorban a második helyen szerepeltette és vitatkozott Lutherrel, aki parancsolatok megfogalmazását, beosztását tekintve a katolikus egyházzal értett egyet (ezért is van az, hogy az evangélikus templomokban vannak képi ábrázolások). Kálvin a képtilalomban kettős értelmet látott: egyrészt, „*ne csinálj magadnak képet*”, másrészt „*ne imádd a képet*!” Képkérdésben az egyedüli auktoritást a Szentírásban (főként az Ószövetségben) látta, tehát még az ókeresztény atyákra is alig hivatkozott. A reformátor a képek tekintetében azért is volt ilyen szigorú, mert ha egyszer tisztelet övezi azt, az hamar átalakulhat bálványimádásba, az ember Istent bálvánnyá teszi, és így egy Isten elleni lázadás részesévé válhat. Bár a képrombolás óta az egyház túllépett az imádat és a tisztelet különbségén, kimondva, hogy a képek tanítanak, nevelnek, emlékeztetnek. Kálvin szerint viszont a képek nem alkalmasak arra, hogy megjelenítsék Isten titkait, ráadásul fennáll a bálványimádat veszélye is, így jobb azokat eltávolítani a templomból. A reformátor alapvetően teológusként küzdött a képkultusz ellen – megjegyzendő, hogy a képrombolás ellen is ugyanilyen erősen lépett fel – és csak a templomban nem tűrte meg a képeket. Támogatta viszont a képzőművészeteket, ha azokat az egyházon kívül művelték.

Marosi Ernő tanulmányában rámutat arra, hogy a hazai művészettörténeti kutatások mennyire elnagyoltan foglalkoznak a reformáció eszmei és történeti jelentőségével. Cikkének mondanivalóját három nagyobb egység köré csoportosítja. Elsőként Luther Márton halotti maszkiájának történetét ismerteti. Luther teljesen élethű viasz másolata miután átkerült Halléba, felállították az ottani könyvtárba (azaz íróasztal mögé ültették), így megteremtve a tudós hitújító kultuszát. Már-már közeli hasonlóságokat fedezhetünk fel az ereklye-kultusszal! Hazai képzőművészetekre rátérve Marosi cáfolja azt a közkeletű nézetet, miszerint az ornamentális díszítés – amely tulajdonképpen a paradicsom megjelenítése – a Mátyás-kori reneszánsz hagyomány népművészetben való továbbélése. Szerinte – Kovács András kutatásaihoz csatlakozva – az ornamentika motívumrendszere és stílusforrása inkább a prágai császári udvar manierizmusára utal. A templomépítészet terén felhívja a figyelmet arra, hogy nincs önálló protestáns stílushagyomány. A régi templomok birtokba vételével, a liturgikus terek átorientálásával a protestánsok egyszerűen „belakták” azokat. Új építkezésekbe nem is nagyon fogtak, csupán olyan épületátalakításokat végeztek, melynek következtében mindig megtartották a középkori épületet. Ezért is van az, hogy számos református templom ma is középkori formájában áll. Legszebb példák erre Zubogy, Sajószentpéter, Boldva, Csaroda, Szalonna és Vizsoly református templomai.

Szabó András a bekecsi református templom 1625. január 1-jén történő felszentelése kapcsán igen érdekes jelenségre hívja fel a figyelmet. Az esemény részleteit Szenci Molnár Albert örökítette meg a *Consecratio templi novi* című művében, aki aprólékosan leírta nemcsak a felszentelés procedúráját, hanem a templom berendezését is. Többek közt 73 belső feliratot (bibliai idézetek, imádságsszövegek, stb.) jegyzett fel. Szabó András hazai párhuzamokat keresett, s ekkor Magyarzecsőd és Tordátfalva egyházai kerültek a látókörébe, de az itt található idézetek sem mennyiségben, sem tartalmukban nem egyeztek a bekecsivel, ezt követően a párhuzamok keresését kiterjesztette külföldre. A hamburgi Jacobi-templomban 229

bibliai idézetre és bölcs mondásra talált adatot, az Ulm környéki Türkheim templomban 195 ilyen tartalmú felirat meglétéről szóltak a források. Rajtuk kívül még Franciaországban is akad ilyen példa – protestáns környezetben. Ezek a példák már jóval közelebbi párhuzamot mutattak a bekecsivel. Úgy tűnik, hogy a templomok falára, esetleg táblákra írt idézetek helyettesítették a már száműzött táblaképeket. Ezeknek a divatja a 16. század második felétől a 17. század végéig tartott, utána gyorsan el is tűntek. Szenci műve tehát olyan fontos momentumot tartott meg az utókor számára, ami valószínűleg feledésbe merült volna, hiszen Bekecs temploma és a falu a török alatt elpusztult, újratelepülése után pedig katolikusok vették birtokukba azt.

Lőrincz Zoltán tanulmányában azt elemzi, hogy a reformáció milyen hatást gyakorolt a reneszánsz portréábrázolására. A protestáns területeken a 16. század első felében inkább az ábrázolt személy intellektuális vonásaira, jellemének kiemelésére törekedtek, melyeket a sötét szín használatával és a testtartás szigorúságával érzékeltettek. A reformátorok ábrázolásában azonban a szentekről készült alkotások jegyei figyelhetők meg. A katolikus országokban pedig inkább a reprezentáció megjelenítésére helyezték a fő hangsúlyt.

Tüskés Anna Kálvin János képi ábrázolásainak történetét mutatja be. Kitér nemcsak a mesterek személyének bemutatására, hanem az egyes technikák és típusok ismertetésére is. Az alkotások funkciói koronként változtak. A 16–17. században a megőrkítés, emlékéllítés, főúri reprezentáció, vallási propaganda volt az alapvető szempont, hiszen erre a korra esnek a vallási háborúk és azok ideológiájában az illusztrációk fontos szerepet kaptak. A 18. században átmeneti hanyatlás, a 19. században az ábrázolások mennyiségének és minőségének fellendülése figyelhető meg, a 19–20. századi jubileumok kapcsán pedig folytatódott az ikonográfia politikai és ideológiai célra történő alkalmazása. Tüskés Anna tanulmányát egy 232 tételből álló katalógus zárja, mely a 16. századtól a napjainkig tekinti át a Kálvin-ábrázolásokat.

A tanulmánykötet úgy vélem, meggyőzheti az olvasót, hogy Kálvin nem volt művészetellenes, hiszen inkább attól félt, hogy a művészi élmény elnyomja az Istennel való élő kapcsolatot. Az istenismerettől szakíthatja el az embert a művészet, hiszen az gögre és álmodozásra csábíthat. A képzőművészetet inkább „szekularizálta”, mint száműzte, a polgári családok otthonába kerülve új teret kaptak, a templom azonban megmaradt az igaz és tiszta istentisztelethez szükséges műfajok terének, melyet a prédikációk „testesítettek” meg. A reformáció a csendélet, a portré- és tájképfestészet terén azonban újat és maradandót is alkotott. Bevezetőjében Márkus Mihály püspök úgy fogalmazott, hogy „*Istent szépen is lehet dicsérni*”. Úgy gondolom, ez a tanulmánykötet nagyban hozzásegíti az érdeklődőt, hogy megérthesse, a reformáció milyen újdonságokat hozott a mindennapokba, mi mindent „tisztított” meg nemcsak a képzőművészet, hanem gondolkodásmód területén is.

Fehér Bence
Szörényi László:
FASTI HUNGARIAE
STUDI SULLA FILOLOGIA NEOLATINA E SULLE RELAZIONI
ITALO-UNGHERESI

Lithos, Roma 2009.

Szörényi László kötetének tartózkodó alcíme a hozzáértőnek mégis sokat ígér. Kevés tudományos munka foglalkozik irodalmunk egyik legérdekesebb ágával, a latin nyelvű magyar irodalommal – amely, ne feledjük el, irodalomtörténetünk első öt századában uralkodó, sőt gyakorlatilag kizárólagos volt, utána pedig századokon át egyenrangú, népszerű és az európai átlagnál bizonyosan jelentősebb –, és fájdalmasan kevés, amely olasz nyelven szólna, holott nem szorul bizonyításra, hogy a magyar irodalom megismertetése Európa más nemzetei között milyen fontos volna; s az olasz ezek közt az egyik legígéretesebb lehetőség, amint már az olasz-magyar kapcsolatokat tárgyaló tanulmányok Bonfiniról, Janus Pannoniusról, Girolamo Vida hatásáról Zrínyi Miklósról stb. sejtetni engedik. Az pedig, hogy e két ritka, de nemes cél egyesüljön egyetlen kötetben, gyakorlatilag unikum.

A kötet egésze tehát újdonság, egyes tanulmányai azonban nem itt jelentek meg először: válogatás a szerző gazdag munkásságából, amelynek célja tehát nem csupán az egyes írásokban érhető tetten, hanem az egész szerkesztésből.

Ugyanis Szörényi László nem egyébként kutatási területéből adódó cikkeit összerakva, mellékesen jut el ezekhez a célokhoz, hanem nagyon is tudatosan, ismerve és fel is mutatva a nehézségeket, amelyek a magyar kultúra terjesztése előtt állnak. *La critica e la letteratura ungherese in Italia* c., a kötet vége felé sorolt előadásából idéznék egy kesernyés, de végkicsengésében nem csüggedő bekezdést: *“A proposito della Transilvania, infatti, esistono delle inestirpabili stereotipie paranoiche, non soltanto nell’opinione pubblica italiana, ma in quella di tutto il mondo: basti alludere allo sciocco mito di Dracula. ... nel centro storico di Segesvár, come preludio, hanno eretto, al posto della statua demolita di Petőfi, quella di Dracula. ... Appunto per questo apprezzo molto la soluzione spiritosa della traduzione italiana di Károly Kós, uscita con la fascetta: «La Transilvania non è la terra di Dracula il vampiro»”.*

Az alcímhez képest azonban a kötet sokkal többet vállal és nyújt. Jónéhány cikk van a kötetben, amelyek sem nem neolatin filológiával, sem nem olasz-magyar kapcsolatokkal foglalkoznak, hanem az átlagolvasóhoz is sokkal közelebb eső témákkal: a klasszikus magyar irodalom legnagyobbjaival, vagy éppen a szerző által személyesen is ismert, nemrég élt magyar tudósok és művészek életével és munkásságával – de mondhatnók úgy is kissé ómodian, ámde lényegre törően: küzdelmeivel. A szakmán félig vagy egészen kívülállóknak itt kezdődik igazán a kötet személyes hatása, ahol idősebb kortársainak műhelytitkaiba pillanthat be, s arra döbben rá, hogy a tudományos teljesítmény a XX. században mekkora személyes küzdelemnek az eredménye, s nemcsak – két különösen érdekesítőre sikerült tanulmányt véve példának – Arany Toldi Miklósa, vagy Stephanus Taurinus Stauromachiájának hőse, Dózsa György lehetnek hősök, hanem az őket boncolgató kutatók is, mint például Klaniczay Tibor a szocialista realizmussal vívott epikus harcában (*Commémoration de Tibor Klaniczay*).

Az imént megemlített Arany-tanulmány, a Toldi szerelmét olaszul merész, de teljes sikerrel járó ötlettel *Il Toldi innamorato*-ként fordító *Al cui rotto stemma accanto questo scrissi io...* a recenzens számára min-

denképpen a kötet egyik, ha ugyan nem a, csúcspontja. Váratlan irányból indulva, szokatlan kérdéseket vet fel Arannyal kapcsolatban, amelyek a Toldi szerelmének egészét helyezik új megvilágításba. Meglátja a műben Arannak a Rákócziakhoz való hűségét, Lajos király dicsőségét párhuzamba tudja állítani – nem akármely másik királyéval, hanem Kossuth Lajoséval, ki tudja mutatni a legszínvonalasabb kortárs társadalomfilozófia ismeretét, értő és értelmező felhasználását Arany soraiban. Ettől azonban még csak irodalomtudomány a tanulmány, habár magas szinten. Arany Jánoshoz méltóvá és átütő erejűvé attól lesz, hogy igazán Aranyhoz illő módon végig a halál és a halottak árnyékából tudja megmutatni az eposzt – mert ő egyértelműen eposznak határozza meg –, egy költői szépségű képpel indulva a Csonka-toronytól odáig, hogy a holtak, bosszúk és bűnök árnyán túl miért a Toldi-család tud végül fennmaradni, s végső tanulságul az ideillő Arany-idézetnél lyukad ki:

*A lantot, a lantot
Szorítsd kebeledhez,
Ha jő a halál...*

Voltaképp kevesebb mondanivalónk van a szerző köztudottan kedves témáját, a barokk neolatin irodalmat, ezen belül is többségében a jezsuita költészetet tárgyaló meggyőző és alapos tanulmányokról, köztük a címadó, a méltatlanul csaknem elfeledett Kazy Ferenc hasonló című, ovidiusi ihletésre írt és mélyen magyar szellemű költeményét bemutató *Fasti Hungarie*-ről. Szörényi László ezekben “hozza a szokott formáját”: érdekes (de mennyire), informatív és persze pontos is. A Kazy-tanulmányból nemcsak a költeményt ismerjük meg, legalábbis annyira, hogy felkeljen vágyunk az eredeti mű elolvasására, hanem pl. betekintést nyerünk a költő etnográfiai érdeklődésébe a régi és kortárs magyar szokások iránt, vagy összehasonlíthatjuk éppen – már-már hihetetlen a tárgyválasztás – Ovidius hatását a XVIII. századi magyar és goriziai hazafias költészetre. És persze szembesülünk a különös kérdéssel (és választ is kapunk rá), mitől *Fasti* az egyáltalán nem naptárszerű mű.

Természetesen Szörényi László kötete is tudatosan kapta ezt a címet, ha ennek a magyarázatát nem is írja le sehol; mindazáltal számomra egyértelmű, hogy a tanulmányok a régi magyar hagyomány teljességét fűzik fel egy időrendi sorra, még ha ez nem is naptár-, hanem *annales*-szerű is, s amiről megemlékeznek, az *dies fastus*, ünnepnap volt kultúránk történetében, s akiről megemlékeznek, az alapítója a *cultus*nak, tehát műveltségnek és hagyománynak. Valóban ovidiusi tehát a kötet, lazán felfűzött, kissé novellisztikus szerkezetével és könnyedségében meglepő nyelvi fordulataival együtt.

Persze a többi barokk-kori tanulmány is szolgál meglepetésekkel, vagy éppen átfogó értelmezéssel, mint ahol a szerző bemutatja, hogy a korszak protestáns és katolikus történetiszemléletének alapjai hogyan fejlődtek a korszakban s hogyan alakulhatott ki ebből végül az egységes klasszikus magyar történetiszemlélet, ezen belül milyen hatással voltak a jezsuiták a magyar hun-tudatra; legtöbbször számára teljesen új ismeretekkel vértéz fel a horvát történetiszemléletnek a magyarhoz való viszonyáról, vagy szembesülhetünk a tudott, de nem tudatosult ténnyel, hogy Zrínyi költészete milyen hatással volt nemcsak a magyar és horvát, de a latin nyelvű irodalomra is. Nem szeretném azonban részletesen leírni az összes fontos tanulmány témáját: jobban jár az olvasó, ha maga ismeri meg és választja ki a számára legtöbb újat mondó részeket.

Dicet aliquis... – tanítja már minden alapfokú retorika is, hogy ellenvetéseket pedig tesznek majd, s azokat nekünk magunknak kell feltennünk inkább, mint hogy váratlanul érjen a bírálat. Én a kötetet elolvasva voltaképpen egyetlen lehetséges ellenvetésre számítok: hogy szépek és alaposak a tanulmányuk, de

mi a céljuk? Van-e a neolatin irodalomtörténetnek, vagy a középkori, renaissance, barokk művelődéstörténetnek haszna a mai olvasónak? Nos, először is nem hiszem, hogy erre a kérdésre feltétlenül válaszolnunk kell. A klasszikus irodalom életünk egyik legfontosabb örömet adható eleme, s azt értelmezni, terjeszteni, szépségét izlelni *l'art pour l'art* az egyik legfontosabb dolog. De ha nem is akarok felelni, a felelet odatolakodik a legtöbb tanulmányban, ahogy közeledünk a kötet végéhez, egyre erőszakosabban: a tanulmányok a latin kultúra oktatáspolitikai értékéről szólnak (lásd a különös, sem olasz, sem magyar témájú, mégis nagyon helyénvaló cikket a neolatin irodalomnak a napóleoni korban tervezett, s sajnos meg nem valósult szerepéről a közoktatásban: *Le Parnasse latin moderne*), a magyar nemzet sorsáról, a horvát nemzettel való régi, ellentmondásos közösségről, kultúrájának nemzetközi elfogadásáról (*La critica e la letteratura ungherese in Italia*), s végül a két utolsó, rövid esszében kikerülhetetlenül magyar tragédiánkról, a szétszakítottságról, és arról, hogy mégis, még mindig mi őrizzük Itália kultúráját (ebben az összefüggésben, úgy érzem, nem szabad Olaszországnak fordítani a szót): *Sulle minoranze Ungheresi nel bacino dei Carpazi* és *Riflessioni sullo spirito d'Italia* – utójára már nem is tudományos, hanem szubjektív, lírai megközelítésben.

Igen, elmondhatjuk, hogy a kötetnek határozott, mérhető haszna van, nem *csupán* tudomány.

Sárközy Miklós

MERRE TART IRÁN?

KONFERENCIA A MAI IRÁNRÓL SZAKEMBEREKNEK ÉS ÉRDEKLŐDŐKNEK

2009 november 20–21. a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kara és a Magyar Külügyi Intézet szervezésében *Merre tart Irán?* címmel kétnapos konferenciát tartottak a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Karán. A tudományos tanácskozás célul tűzte ki, hogy jobban megvilágítsa a huszadik századi Irán, régebbi nevén Perzsia jelenkori történelmi, politikai, társadalmi, hadtörténeti, gazdasági és kulturális folyamatait, problémáit.

Irán vitathatatlan regionális közel- és közép-keleti hatalom, jelentősége és a róla folyó folyamatos közbeszéd folyamatosan jelen van a nemzetközi és a magyar sajtóban, befolyásolja, tematizálja, alakítja a világpolitikát, folyamatos véleményformálásra készíti az ezzel foglalkozó szakembereket és sajtómunkásokat. Konferenciánk célja Irán mai viszonyainak vizsgálata volt *sine ira et studio*, tudományos megközelítéssel a téma avatott, elsőszámú honi szakembereinek összefogásával.

A nagy érdeklődés mellett megtartott kétnapos rendezvényen az alábbi intézmények oktatói, kutatói képviseltették magukat:

Comenius Egyetem, Bölcsészettudományi Kar (Szlovákia, Pozsony)

Corvinus Egyetem

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Állam- és Jogtudományi Kar

Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kar

Magyar Külügyi Intézet

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Jog- és Államtudományi Kar

Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem

Zsigmond Király Főiskola

A kétnapos tanácskozás alatt összesen tizenhat előadás hangzott el négy panelben. A konferencia szervezői N. Rózsa Erzsébet orientalista, Közel-Kelet szakértő, egyetemi oktató a Magyar Külügyi Intézet koordinációs igazgatója és Sárközy Miklós iranista, történész, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kara Történettudományi Intézetének egyetemi tanársegéde voltak.

A *Merre tart Irán?* konferenciát Prof. Dr. Szabó András, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja nyitotta meg, köszöntőjében fontosnak tartotta kiemelni a konferenciát, mint a Károli Gáspár Református Egyetem egyik legfontosabb eseményét beleilleszkedve egy nagyobb idei református tudományos konferenciasorozatba. A Magyar Külügyi Intézet részéről ezt követően N. Rózsa Erzsébet köszöntötte a konferencia résztvevőit és hallgatóit.

Az első magyarországi Irán-konferencia négy panelre oszlott:

A konferencia első panelében péntek délelőtt N. Rózsa Erzsébet beszélt Iránnak a Közel-keleten elfoglalt helyzetéről, Kun Miklós professzor, russzista, a KRE BTK Kremlinológiai Intézetének vezetője tartott igen érdekes, még nem publikált forrásokat is felhasználó előadást a sztálini Szovjetunió és Irán kapcsolatáról a II. világháború és a hidegháború első éveiben. A panelben harmadikként Csicsmann László emelkedett szólásra, aki Irán és az arab világ kapcsolatát elemezte. A panel következő előadójaként Kovács Attila mutatta be az Iráni Iszlám Köztársaság vizuális kommunikációjának és propagandájának sajátosságait. Végül, de nem

utolsósorban Tüske László a legmeghatározóbb iráni kortárs filozófusról, 'Abd al-Karím Szorúsról és a mai Iránra gyakorolt szellemi hatásáról tartott érdekes előadást.

Az első vegyes tematikájú panelt követően a második panel alapvetően biztonságpolitikai kérdésekkel foglalkozott. Németh József, biztonságpolitikai szakértő, a KRE BTK egyetemi tanársége az USA Irán-stratégiáját elemezte remek vizuális prezentációval kiegészített előadásában. Második előadóként Fári Márton hadtörténész, a KRE BTK egyetemi tanársége alapos, mindenre kiterjedő és nagy érdeklődést kiváltó előadást tartott a modern iráni hadseregről. Balogh István politológus az új Obama kormány Irán politikáját irányító befolyásos csoportjainak egyikéről beszélt érdekes előadásában. A panel és a pénteki nap utolsó előadójaként Wagner Péter, a Magyar Külügyi Intézet kutatója Irán biztonságpolitikai körülményeit, annak bel- és külpolitikai tényezőit elemezte behatóan.

A tudományos tanácskozás másnap, november 21-én, szombaton reggel folytatódott. Az első panel ismét vegyes tematikájú volt. A panel élén Vásáry István professzor, turkológus részletesen szólt az elmúlt ezer évben Iránban a katonai és politikai elitet nagyjából képviseelő törökség iráni történetéről, a török nyelvek státusáról a múltban és a mai Iránban, és a legnagyobb iráni török csoportról, az azeri törökökről. Második előadóként Sárközy Miklós iranista, történész a KRE BTK egyetemi tanársége az iráni zsidóság 19-20. századi történetét és emancipációs törekvéseit elemezte. Sárközy szerint a bahái vallás, a modern szekuláris iráni állam, a cionizmus és a különböző baloldali eszmék voltak az iráni zsidók modern identitásainak válfajai. Ablaka Gergely politológus, aki szemtanúja volt az idei nyári választási eseményeknek, és a legfontosabb eseményeket személyesen követte kint végig a nyár folyamán, saját személyes nyári élményeit és felvételeit osztotta meg hallgatóságával. Jany János iranista, jogtörténész a panel zárásaként a hatályos iráni alkotmányt elemezte rámutatva annak kettős jellegére és fundamentális ellentmondására, a nyugati típusú, demokratikus és a síita politikai krédóból fakadó teokratikus elemek furcsa és ellentmondásos jellegére és belső konfliktusaira.

Némi pihenő és ebéd után, melyre a konferencia előadói voltak hivatalosak, következett a *Merre tart Irán?* konferencia utolsó panele, ez a szekció főleg a mai Irán társadalmi, kulturális kérdéseivel foglalkozott. Belényi Dániel politológus kutató látványos prezentációval kísért, érdekesítő előadásában bemutatta a mai iráni fiatalok mindennapjait, legális és illegális szórakozási lehetőségeit, az iráni underground különböző érdekes szubkulturális formáit, lehetőségeit. Németh Ágnes a modern perzsa irodalom elismert szakértőjeként a modern perzsa női írókról, költőkről és női irodalomról beszélt, a kezdetektől jelenkorig mutatva be a legjelesebb női szerzőket.

Szántó Iván iranista, művészettörténész, briliáns előadásában és prezentációjában mutatta be a kortárs iráni festőművészet legfontosabb folyamatait, a támogatott, tűrt és tiltott alkotók csoportjainak különböző legfontosabb szereplőit.

Minden egyes panelt vita és hozzászólások követtek, ahol számos érdeklődő kérdés és felvetés hangzott el a nagy számban megjelent közönség részéről.

A konferenciát házigazdaként Sárközy Miklós zárta le. Összegezve a *Merre tart Irán?* kérdésre adott számos választ, leszögezte, hogy bármiféle válasz csakis ideológiai és politikai befolyásoltságtól mentesen, a tények és események többféle megközelítésével, a források közvetlen ismeretével lehetséges. Irán, régi nevén Perzsia jelentős és környezetét, de a világpolitikát mindvégig befolyásoló ország volt és marad a jövőben is, így e kérdés felvetése aktuális marad. Sárközy megköszönte a Károli Gáspár Református Egyetemen és személyesen Szabó Andrásnak, a KRE BTK dékánjának, a Magyar Külügyi Intézetnek és személyesen N. Rózsa Erzsébetnek támogatását a konferencia létrejöttéhez nyújtott segítségüket. Továbbá köszönetét fejezte ki a KRE BTK Hallgatói Önkormányzatának, Nemes Hajnalkának, Nándori Editnek, Reichart Ágnesnek és segítőknek, hallgatóknak, munkatársaknak a konferencia szervezése során nyújtott önzetlen segítségéért.

Könczöl Miklós

WATER AND POWER. HYDRAULIC MANAGEMENT AND CONFLICTS IN THE ANCIENT WORLD

(Durham, 2009. november 27–28.)

A Durhami Egyetemen működő Institute of Advanced Study a 2009/10-es tanévre a víz témájához kötődő tudományos és művészeti programokat hirdetett. Ezek sorába illeszkedik a St. Mary's College-ben az ókortudományi és a régészeti tanszékek által közösen rendezett, „Water and Power” címet viselő két-napos konferencia is. A két nap során elhangzott előadások túlnyomó többsége tájrégészeti (*landscape archaeology*) kutatások alapján vizsgálta a vízgazdálkodás és a hatalom viszonyát. A téma kutatását a mai napig meghatározza Karl Wittfogel 1938-ban, majd részletesebben kidolgozva 1957-ben közzétett elmélete,¹ mely szerint a nyugati birodalmaktól alapvetően különböző „hidraulikus birodalmak” a vízzel kapcsolatos két alapvető problémára (az árvízvédelem és az öntözés) adott válaszként jönnek létre, így egyrészt az általuk megteremtett központi (bürokratikus) irányítás teszi lehetővé a vízgazdálkodás megszervezését, másrészt hatalmuk alapja a vízellátás monopóliuma.

Ahogy az a bevezető előadásban – Karl Butzert² idézve – elhangzott, Wittfogel tézisei Elvishez hasonlóan (egyelőre) halhatatlannak bizonyulnak, amennyiben más-más tálalásban, de lényegüket tekintve változatlanul jelennek meg egy sor publikációban, közvetve pedig ahhoz vezettek, hogy a társadalmi-politikai hierarchiát érintő kérdések évtizedeken keresztül a régészeti kutatás kitüntetett figyelmét élvezték, míg a horizontális struktúrák csak mellékesen, vagy még úgy sem jelentek meg az öntözési kultúrák vizsgálatában.

A konferencia előadásai elsősorban a vízgazdálkodási rendszerek működésére összpontosítottak, javarészt régészeti terepmunka eredményeit összegezve, kivétel nélkül törekedtek azonban arra, hogy tágabb, jogi-politikai, kulturális, vagy éppen ökológiai kontextusban is elhelyezzék a megszerzett új ismereteket.

Tony Wilkinson nyitó előadásában (*Patterns of Water Distribution in the Later Territorial Empires of the Middle East*) a közel-keleti leletanyag értelmezésének legfőbb tanulságaként azt hangsúlyozta, hogy sem a központi, sem a helyi vízgazdálkodásra épülő modell nem tesz önmagában lehetővé koherens magyarázatot, valamint hogy a hatalmi viszonyok tanulmányozását ki kell egészíteni a birodalmakon belüli információ- és technológia-transzfer elemzésével.

Vernon Scarborough nagyívű áttekintése (*Wetlands to Drylands: From Origins of Agriculture to the Beginning of the Archaic State*) a száraz területek helyett a csapadékosabb szubtrópusi vidékekre (Amazónia, Bali, Angkor, Maja síkság) összpontosított, szembeállítva megfigyeléseit a száraz területek vizsgálatán alapuló Wittfogel-tézisekkel. Minthogy a szubtrópusi környezeti rendszerek érzékenysége nem teszi lehetővé a fenntertható gazdálkodást a lakosság koncentrációja mellett, ezeken a területeken a munkamegosztás és koordináció problémái a keleti típusú központosítástól alapvetően eltérő megoldásokat tettek szükség-

¹ K. WITTFOGEL: Die Theorie der orientalischen Gesellschaft. *Zeitschrift für Sozialforschung* 7 (1938) 90–122; *Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power*. Random House, New York 1957.

² K. W. BUTZER: Irrigation, Raised Fields and State Management: Wittfogel Redux? *Antiquity* 70 (1996) 200–204.

gessé. Az előadó szerint a lokális együttműködésen alapuló rendszerek meglehetősen stabilitásról tettek és tesznek tanúbizonyságot, a legkomolyabb veszélyt a más működési elvek alapján szerveződő nemzetállamok jelentik a számukra.

Stephen Rippon a koraközépkori Anglia vízgazdálkodásának fejlődését mutatta be a VII. század végétől a IX. század elejéig (*The Management and Exploitation of Water in Early Medieval England*). A tudatos vízgazdálkodás megjelenését illetően a meglehetősen pontossággal datálható leletanyag alapján azt a következtetést vonta le, hogy az – egy széles körben elterjedt nézettel ellentétben – nem a merciai királyság megerősödésével, hanem a tervszerűen igazgatott, stabil királyi és egyházi birtokok Anglia-szerte megfigyelhető megjelenésével magyarázható.

Derek Kennet Ománban folytatott kutatásai alapján mutatta be azokat a megoldásokat, melyekkel a trópusi konvergenciazóna eltolódásai miatt időszakosan csökkenő csapadékmennyiség problémájára válaszoltak a vidék lakói Kr. e. 3200 és 600 között (*Water and Prehistoric Settlement on the Edge of the Inter-Tropical Convergence Zone*). Bár a csekély mennyiségű (jobbára cserpekből álló) lelet megnehezíti a hipotézisek ellenőrzését, álláspontja szerint egyértelműen megkülönböztethetőek a különböző korszakokban alkalmazott stratégiák: Kr. e. 2500 és 2000 közt az összetett építmények az általános letelepedés kezdetére engednek következtetni az időszakos folyók medrei környékén, 2000 és 1300 közt a (jóval durvább kivitelezésű köépítményeket hátrahagyott) települések a kedvezőbb éghajlati viszonyokkal vagy rétegvízraktárakkal rendelkező területekre összpontosulnak, míg 1100 és 600 közt a *falaql/quant* technológia megjelenése, mely komoly szervezettségről tanúskodik, a települések számának világosan megfigyelhető gyarapodásához vezetett.

Penny Wilson a Nílus-delta kutatásának eredményeit összegezve (*Riverine, Lacustrine and Marine Influences in Northern Egypt*) arra hívta fel a figyelmet, hogy bár az egyiptológusok hajlamosak Egyiptomot egységes éghajlatú vidéknek tekinteni, a Nílus édes és a tenger sós vizének ütközési zónája a partmenti mocsaras résztől védve egy olyan érdekes természeti környezetet alkot, mely még a mai napig is különbözik az ország többi részétől. Ez a különbség a természeti változások, az öntözés és a mocsarak feltöltésének hatására mára eltűnőben van, az ókori Egyiptom kutatása során azonban nem tekinthetünk el tőle. Egyéb régészeti források híján a településszerkezet kutatása segíthet az egykori vízviszonyok feltérképezésében, valamint annak a hatásnak a megértésében, melyet a víz gyakorolt a Nílus-delta településeire, kereskedelmére és lakosságának életére általában.

Maurits Ertsen előadása (*Nothing but Stored Environment: Structuring Properties of Irrigation Systems*) a többiekétől eltérő szempontból, vízrendszerek számítógépes modellezésére támaszkodva vizsgálta a vízgazdálkodással (öntözéssel) kapcsolatban felmerülő problémákat, elsősorban a társadalmi szabályozás kérdését. Három történeti példa (az argentinai Rio Dulce folyóból táplált csatornák, a perui Pampa de Chaparrí, valamint a jordániai Zerga-háromszög öntözési rendszere) esetében mutatta be a különböző fekvésű területek eltérő vízhozamából következő szabályozási szükségleteket, valamint a szabályozás lehatóságát egyéni és közösségi szinten.

Az előbbihez szorosan kapcsolódott témájában az Eva Kaptijn által összegzett kutatás (*Upstream, Downstream: Water Control in a Pre-Modern and Iron-Age Irrigation System in the Middle Jordan Valley*), mely a Jordán völgyének középső részének településeit vizsgálta. A XX. században lezajlott munkálatok nyomán a korábbi csatornarendszer még nyomokban sem maradt fenn, korábbi légifelvételekre, valamint a területen végzett korábbi kultúrantropológiai kutatásokra támaszkodva mégis rekonstruálható a korábbi állapot, földrajzi és társadalmi szempontból egyaránt. Ami a vaskori és korábbi öntözést illeti, az erre vonatkozó következtetések alapjául a helyszínen gyűjtött cseréptöredékek és növényi magvak szol-

gálnak: a folyótól távol eső falvak megjelenése feltételezi a vízgazdálkodás valamilyen formáját. Ez utóbbiak alapján a területen az öntözés kezdete a késő-bronzkorra tehető.

Frank Braemer Közép- és Dél-Szíria, valamint Észak-Jordánia öntözési és vízellátási rendszereinek fejlődését tárgyalta előadásában (*New Lands Conquest: Water Systems in the Western Fertile Crescent*). A Kr. e. 4 évezredre visszanyúló vízgazdálkodás szerinte felveti annak a lehetőségét, hogy nem valamely kész modell helyi viszonyokhoz történt alkalmazásával, hanem saját módszerek kifejlesztésével kell számolnunk. Hangsúlyozta továbbá, hogy a szilárd államszervezet hiánya a római kort megelőzően a helyi vízgazdálkodási közösségek fontosságára enged következtetni, mind az új technológia fejlesztésének, mind a szabályozás kialakításának terén.

Edmund Thomas egy Róma környéki villa maradványainak értelmezésével kapcsolatban mutatta be a víz szerepét a természetes és az épített környezet alakításában (*Water and Power in Augustan Rome: The So-Called „Villa Claudia” at Anguillara Sabazia*). Az épületegyüttes rekonstrukciója szempontjából fontos mozzanatként említette a Lacus Sabatinus – nem ivóvízként felhasznált – vizét Rómába vezető Aqua Augusta által ellátott épületekkel vonható párhuzamokat.

Christer Bruun előadásában (*The Emperor’s Power to Decide over Water Use in the Roman Empire*) azokat a forrásokat tekintette át, melyek alapján megismerhetők a római jog vízhasználatra vonatkozó rendelkezései, valamint azok változása. E változás véleménye szerint egyfelől az uralkodó szinte korlátlan döntési jogköréről tanúskodik, másfelől azonban arról a befolyásról is, melyet különböző csoportok gyakoroltak a döntésekre. Mindezek tanulmányozása szempontjából különös jeletősége van annak, hogy a jogforrásokat a régészeti leletekkel és az irodalmi forrásokkal (elsősorban Frontinusszal) együtt értékeljük.

Jim Crow a Konstantinápoly vízellátását biztosító vízvezetékrendszer feltárását, illetve működésének és karbantartásának rekonstrukcióját bemutató előadásában (*Water Rights and Legislation in Late Antique and Medieval Byzantium*) szintén a régészeti és az irodalmi-jogi források együttes elemzésére támaszkodott. Kiemelte a vízellátás ellenőrzésének fontosságát az uralkodói hatalomgyakorlás eszköztárán belül: ezt azok a (dokumentálható) erőfeszítések is alátámasztják, melyeket a császárok fejtettek ki a vízvezetékek fenntartása terén, még a birodalom hanyatlásának korszakában is.

Anna Leone záró előadása (*Water Management in Late Antique North Africa: Agricultural Irrigation*) Észak-Afrika későrómai kori vízgazdálkodásával kapcsolatban mutatta be a két forráscsoport együttes interpretációjában rejlő lehetőségeket. A Kr. u. I. századból származó Albertini-táblák szövegében található néhány *hapax legomenon* magyarázatához a tunéziai Al Qasrayn vidékén végzett régészeti feltárások anyagát hívta segítségül azt a következtetést vonta le, hogy azok a helyben szokásos földművelési-öntözési módszerekre, illetve a termőföldek típusaira utalnak. Ezt pedig szerinte annak jeleként foghatjuk fel, hogy a római hódítók a helyben talált földművelési viszonyokat a saját igazgatási rendszerükbe integrálva (legalábbis egyes területeken) megőrizték. A földekkel kapcsolatos viták rendezése éppen ezért a helyi szintű és a központi szabályozás együttéléséről és együttműködéséről tanúskodik.

Bár a konferenciának nem volt kifejezett célja, hogy Wittfogelhez hasonlóan egyértelmű tételeket fogalmazzon meg vízgazdálkodás és hatalom viszonyát illetően, a részkérdéseket tárgyaló előadások összességében mégis világosan mutatják azokat a módszertani és elméleti irányokat, melyek hozzásegíthetnek egy átfogóbb kép alkotásához. Ezek közé tartozik a különböző forrásokból származó információk együttes értékelése, valamint a helyi és központi szabályozás együttműködésének (vagy éppen ellentétének) behatárabb tanulmányozása. Végül említést érdemel a vegyes témájú előadások közötti párbeszéd, mely minden hasonló vállalkozás számára példaként szolgálhat.

* * *

A konferencia témájához kapcsolódott Christer Bruunnek a Durhami Egyetem régészeti tanszékén egy hónappal korábban, 2009. október 28-án *In the Shadow of Imperial Rome: Did Ostia and the Ostians have a Civic Identity?* címmel tartott előadása. Bruun az „ostiai identitást” a rómaival szembeállítva vizsgálta, elsősorban annak alapján, hogy a feliratos leletanyag szerint Ostiához szorosabban kötődő családoknak milyen (vízzel kapcsolatos) befektetések voltak a városban. A feldolgozott feliratos anyag a két Lucilius Gamala-felirat mellett magába foglalta a vízvezetékek ólomcsövein szereplő neveket is. Az előbbieket értelmezve az előadó arra hívta fel a figyelmet, hogy az idősebb, illetve az ifjabb P. Lucilius Gamala által rendezett vízi játékokra Ostiában is sor kerülhetett (ezt az idén feltárt ostiai amphitheatrum léte is valószínűsíti), az utóbbiakból pedig arra következtetett, hogy a többségében nem Ostiában élő, de feltehetően onnan származó vagyonos családok számos építkezést finanszíroztak a városban befektetési céllal. Mindez azt mutatja, hogy a sokszor csupán Róma elővárosának tekintett – és fővárostól sok tekintetben kétségtelenül függő – Ostia nemcsak jogilag, de lakóinak identitását tekintve is bizonyos önállóságot mutatott.

Fehér Bence

NEMZETKÖZI KONFERENCIA A MAGYAR ÉS OLASZ ANTIK ÖRÖKSÉGRŐL

2009. szeptember 23–25 közt Rómában került megrendezésre a Római Magyar Akadémia, az Accademia Nazionale dei Lincei és a római La Sapienza egyetem közös szervezésében a L'eredità classica nella cultura Italiana e Ungherese nell'Ottocento dal Neoclassicismo alle Avanguardie c. magyar–olasz konferenciára.

A konferencián az alábbi tárgyukban az antikvitással szorosabban összefüggő előadások hangzottak el, számos tárgyában a XIX. századra szorítkozó mellett:

Bertini, Ferruccio: Attila e gli Unni nell'immaginario della cultura italiana dal Neoclassicismo al Decadentismo
Camarotto, Valerio: Il rapporto con i classici e il confronto con la letteratura europea. Note sulla teoria della traduzione

Debreczeni Attila, Translation-program of the first Hungarian periodical in the 18th Century

Fehér Bence, Greek antiquity in tragical and comical contexts: the idea of Greek democracy in Madách' works
Körizs Imre, Berzsenyi and Horatius – "post equites sedet atra cura"

Madarász Imre: L'antichità risorta. Romanità e grecità nella lirica patriottica dell'età delle riforme e in quella italiana del Risorgimento

Paternostro, Rocco: Leopardi e il pessimismo degli antichi

Ritoók Zsigmond, Omero e János Arany

Rostirolla, Giancarlo: La centralità di Roma per la riscoperta della musica antica nella prima metà dell'Ottocento

Ruspanti, Roberto: L'eredità di Roma in alcuni temi della lirica di Sándor Petőfi

Sinopoli, Franca: "Una gioventù fervida di speranze e di vita s'è lanciata attraverso le rovine". Giuseppe Mazzini tra mito delle vecchie glorie e mito della libertà

Szörényi László: Grecità e romanità nella letteratura ungherese del XIX secolo

Sztanó László, Il culto dell'antichità e delle rovine nella letteratura del viaggio dell'Ottocento

Takács József, Il culto di "Sol invictus" nel concetto di classicismo nella pittura postromantica di Tivadar Csontváry Kosztka

A konferencián volt a bemutatója Szörényi László *Fasti Hungariae* c. kötetének (Lithos 2009, szerk. Vigh Éva).

FORMAI KÉRÉSEINK SZERZŐINKHEZ

1. Cikkeiket lehetőség szerint juttassák el kinyomtatva is a KRE Történeti Intézet titkárságára. Cím: 1088 Budapest, Reviczky u. 4. II. em. 224., vagy otthagyhadják a portán.
2. A tördelő munkájának megkönnyítése érdekében mellőzzék a szöveg formázását! (Pl. bekezdések behúzása, név és a cikk címének kiemelése, középre húzása, oldalszámok stb.) Az idegen nyelvű kifejezések és az idézetek a szövegben kurzívval, a szerzők nevei a jegyzetekben kiskapitálissal legyenek. Lábjegyzeteket (és nem végjegyzeteket) kérünk; külön bibliográfia nem szükséges.
3. Ha a dokumentum különleges karaktereket is tartalmaz (görög, arab, héber stb. betűk, epigráfiai jelek), akkor azt kérjük CD-n is mellékelni (e-mailben nem elég, mert a nyomdába érkezéskor sérülhet a file a Macintosh-rendszerben).
4. Az esetleges illusztrációknál kérjük, hogy a képek a lehető legnagyobb méretűek legyenek – tehát min. 2000x1000 pixelesek (CD-n vagy ZIP-file-ban csatolva), mert így tud velük szépen dolgozni a nyomda. A szövegben legyen megjelölve, hogy hova szerkesszük be a képet.
5. A szöveget ill. a szöveg jellegű kiegészítéseket (pl. képaláírásokat) Word dokumentumban csatolva szeretnénk megkapni.
6. A cikkekhez 10-12 soros (max. 15 soros) rezümét kérünk bármely világnyelven. Ha a cikk idegen nyelvű, akkor magyar nyelven kérjük ugyanezt.
7. Internetes hivatkozások esetén kérjük ellenőrizni, hogy az idézett oldal elérhető-e még, s kérjük a hivatkozás ill. az ellenőrzés dátumát is feltüntetni.
8. A folyóiratunkban megjelenő cikkek, recenziók, konferencia-beszámolók szerzőinek bemutatásához kérjük, adja meg a következőket a neve mellett: szül. év, tud. fokozat, „mestersége címere” (ld. jelen számunkban), oktatási-kutatási hely, lelkészek esetén a település neve.

Köszönjük együttműködését!

KÖVETKEZŐ SZÁMUNK TARTALMÁBÓL

VASSÁNYI MIKLÓS: A világ mint igazság (Rendszeres ontológiai vázlat)

DARVAS NOÉMI: A thébai Nefermenu sír (TT184) körzetének feltárása során előkerült koporsótöredékek és egyéb fa tárgyak vizsgálata és értelmezése (2004–2008)

KŐSZEGHY MIKLÓS: A betűk hatalma – Megjegyzések a Tel-Zayitban talált abecedárium történeti jelentőségéhez

FEHÉR BENCE: Újabb javaslat egy aquincumi oltárka értelmezésére

SÁRKÖZY MIKLÓS: A *Xusraw-i-Kawadan ud redage*, szöveg és kommentár

SARNYAI CSABA MÁTÉ: Hellenizmus, zsidóság és az Újszövetség kapcsolata Ifj. Varga Zsigmond gondolatainak tükrében

FODOR NÓRA: Die Übersetzung des Dialogs “Consolatio philosophiae” durch Maximos Planudes

IMREGH MONIKA: Giovanni Pico della Mirandola: *Beszéd az ember méltóságáról*

SZABÓ ANDRÁS: Die Humanistische Biographische Rede im Ungarn der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts

GUDOR KUND BOTOND: Kartográfia, történelem és eredetkutatás Bod Péter (1712–1769) térképében

KONFERENCIA-HÍREK

VASS LÓRÁNT: A VII. Erdélyi Magyar Régészeti Konferencia

Borítótér: DVORSZKY ANNA, Opalsystem

Az első borítón: A vályogtégla szentély festményeinek részlete a thébai el-Hoha domb déli lejtőjén, a Nefermenu TT 184 számú sziklasírnak körzetében

A hátsó borítón: A szoros és a tágas kapu ábrázolása: *Máté, 7, 13: “Menjetek be a szoros kapun. Mert tágas az a kapu és széles az az út, amely a veszedelemre visz...”* KÁLVIN *Institutio Christianae religionis* című művének fedlapján. Kiadó: Antonius Rebulius, 1561 Genf.

